ТЕРМИЗ ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

PHILOLOGICAL RESEARCH: LANGUAGE, LITERATURE, EDUCATION

FILOLOGIK TADQIQOTLAR: TIL, ADABIYOT, TA’LIM

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ: ЯЗЫК, ЛИТЕРАТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

Илмий-инновацион журнал

Jurnal OAK Rayosatining 2022-yil 30-sentabrdagi 325/6-son qarori bilan filologiya fanlari bo‘yicha doktorlik dissertatsiyalari asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrlar ro‘yxatiga kiritilgan

2021-yildan buyon nashr etiladi

2026 / № 1,3

Termiz – 2026

Muassis:
Termiz davlat universiteti

PHILOLOGICAL RESEARCH: LANGUAGE, LITERATURE, EDUCATION

FILOLOGIK TADQIQOTLAR: TIL, ADABIYOT, TA'LIM

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ: ЯЗЫК, ЛИТЕРАТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

ILMIY-INNOVATSION JURNAL

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi tomonidan 2020 yil 19 oktyabrda 1122 raqami bilan ro'yxatga olingan. Matnlarda foydalanilgan misol, ko'chirma va ma'lumotlar aniqligi uchun mualliflar javobgardir. Jurnaldan ko'chirib bosilganda manba qayd etilishi shart.

Bosishga ruxsat etildi: 28.03.2026
Qog'oz bichimi: 70x85
Bosma tabog'i: 5.94
Ofset bosma. Ofset qog'ozi
Adadi: 100
Bahosi kelishilgan narxda
Buyurtma: 155-son

«TerDU bosmaxonasi»da chop etildi
Termiz shahri, Barkamol avlod ko'chasi, 43-uy

Tahririyat manzili:
190111, Termiz shahri,
Barkamol avlod ko'chasi, 43.
Telefon: +998762231649

E-mail:
philologicalresearch@umail.uz

Rasmiy sayt:
https://journaltersu.uz

BOSH MUHARRIR:
Abduqodir TOSHQULOV,
iqtisodiyot fanlari doktori, professor

TAHRIR HAY'ATI:

Bekpo'lat Umurqulov, filologiya fanlari doktori, professor (bosh muharrir o'rinbosari)
Shoxista Maxmaraimova, filologiya fanlari doktori, professor (mas'ul muharrir)
O'ral Xoliyorov, f.f.f.d. (PhD), dotsent (O'zbekiston)
Olmos Ulviy Binnatova, f.f.d., professor (Ozarbayjon)
Karl Rayxl, f.f.d., professor (Germaniya)
Vali Savash yelok, f.f.d., professor (Turkiya)
Dorota Silviya, f.f.f.d. (PhD), dotsent (Polsha)
Zabita Mahammad qizi Teymurlu, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent (Ozarbayjon)
Tarana Imomverdi qizi Xojieva, filologiya fanlari doktori, professor (Ozarbayjon),
Muslihiddin Muhiddinov, f.f.d., professor (O'zbekiston)
Ibodulla Mirzayev, f.f.d., professor (O'zbekiston)
Abdi Mamatov f.f.d., professor (O'zbekiston)
Suyun Karimov f.f.d., professor (O'zbekiston)
Muhammadxon Hakimov, f.f.d., professor (O'zbekiston)
Nafas Shodmonov f.f.d., professor (O'zbekiston)
Dilmurod Quronov, f.f.d., professor (O'zbekiston)
Murodqosim Abdiyev, f.f.d., professor (O'zbekiston)
Baxtiyor Mengliyev, f.f.d., professor (O'zbekiston)
Normat Y o'ldoshev, f.f.d., dotsent (O'zbekiston)
Baxtiyor Xolmuxamedov, f.f.d., dotsent (O'zbekiston)
Bobonazar Murtazayev, f.f.n., dotsent (O'zbekiston)
Asqar Eshmo'minov, f.f.d., professor (O'zbekiston)
Obidjon Shofiyev, f.f.f.d. (PhD), dotsent (O'zbekiston)
Zafar Umurqulov, f.f.d., dotsent (O'zbekiston)
Nurali Amonturdiyev, f.f.f.d. (PhD) (O'zbekiston)
Hakim Ahmedov, f.f.f.d., dotsent (O'zbekiston)
Abdulla Xudoyqulov, f.f.f.d., dotsent (O'zbekiston)
Ahad Shukurov, f.f.f.d., dotsent (O'zbekiston)
Eshnazar Jabborov, f.f.f.d., dotsent (O'zbekiston)
Abdumurod Arslonov, f.f.f.d., dotsent (O'zbekiston)
Sirojiddin Turdimurodov, f.f.f.d., dotsent (O'zbekiston)
Umida Raximova, f.f.f.d. (PhD) (O'zbekiston)
Gulchehra Begmatova, f.f.f.d. (PhD) (O'zbekiston)
Nargis Qurbonazarova, f.f.f.d., dotsent (O'zbekiston)
Muyassar Xolova, f.f.f.d., dotsent (O'zbekiston)
Shoira Omonturdiyeva, f.f.d., dotsent (O'zbekiston)
Sherzod Turdiqulov, f.f.f.d. (PhD) (O'zbekiston)
Alibek Omonturdiyev, f.f.f.d. (PhD) (O'zbekiston)
Humayun Nadim Muhammad, f.f.f.d., dotsent (O'zbekiston)

Texnik muharrir: Bahodir To'raliyev

Учредитель:
Термезский государственный университет

PHILOLOGICAL RESEARCH: LANGUAGE, LITERATURE, EDUCATION

FILOLOGIK TADQIQOTLAR: TIL, ADABIYOT, TA'LIM
ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ: ЯЗЫК, ЛИТЕРАТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

НАУЧНО-ИННОВАЦИОННЫЙ ЖУРНАЛ

Зарегистрировано Агентством информации и массовых коммуникаций при Администрации Президента Республики Узбекистан от 19 октября 2020 года под номером 1122.

Авторы несут ответственность за точность приведенных в текстах примеров, отрывков и данных. Необходимо указывать источник при копировании из журнала.

Разрешено к печати: 28.03.2026
Размер бумаги; 70x85
Печатный лист: 5.94
Офсетная печать: Офсетная бумага
Тираж: 100. Цена договорная
Заказ: 155

Печатано в «Типографии ТерГУ»
ул. Баркамол авлод 43, г. Термез

Адрес редакции:
190111, г.Термез, ул. Баркамол авлод, 43.
Телефон: +998762231649

E-mail:
philologicalresearch@umail.uz

Официальный сайт:
https://journaltersu.uz

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:
Абдукадир ТАШКУЛОВ,
доктор экономических наук, профессор

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Бекпулат Умуркулов, доктор филологических наук, профессор (зам. главного редактора)
Шохиста Махмараимова, доктор филологических наук, профессор (ответственный редактор)
Урал Холияров, ф.ф.ф.д. (. PhD), доцент (Узбекистан)
Олмос Улвий Биннатова, д.ф.н., профессор (Азербайджан)
Карл Райхл, д.ф.н., профессор (Германия)
Вали Саваш Елок, д.ф.н., профессор (Турция)
Дорота Сильвия, PhD, доцент (Польша)
Забита Магомед кызы Теймурлу, доктор философии по филологии, доцент (Азербайджан)
Тарана Имамверди гызы Хаджиева, доктор наук, профессор (Азербайджан)
Муслихиддин Мухиддинов, д.ф.н., профессор (Узбекистан)
Ибодулла Мирзаев, д.ф.н., профессор (Узбекистан)
Абди Маматов, д.ф.н., профессор (Узбекистан)
Суюн Каримов, д.ф.н., профессор (Узбекистан)
Мухаммадхон Хакимов, д.ф.н., профессор (Узбекистан)
Нафас Шодмонов, д.ф.н., профессор (Узбекистан)
Дилмурод Куронов, д.ф.н., профессор (Узбекистан)
Мурадкасим Абдиев, д.ф.н., профессор (Узбекистан)
Бахтиёр Менглиев, д.ф.н., профессор (Узбекистан)
Нормат Юлдашев, д.ф.н., доцент (Узбекистан)
Бахтиёр Холмухамедов, д.ф.н., доцент (Узбекистан)
Бобоназар Муртазаев, к.ф.н., доцент (Узбекистан)
Аскар Эшмуминов, д.ф.н., профессор (Узбекистан)
Обиджон Шофиев, д.ф.ф.н. (PhD), доцент (Узбекистан)
Зафар Умуркулов, д.ф.н., доцент (Узбекистан)
Нурали Амонтурдиев, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)
Хаким Ахмедов, д.ф.ф.н., доцент (Узбекистан)
Абдулла Худайкулов, д.ф.ф.н., доцент (Узбекистан)
Ахад Шукуров, д.ф.ф.н., доцент (Узбекистан)
Эшназар Джаббаров, д.ф.ф.н., доцент (Узбекистан)
Абдумурод Арслонов, д. ф.ф.н., доцент (Узбекистан)
Сирожиддин Турдимуродов, д. ф.ф.н., доцент (Узбекистан)
Умида Рахимова, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)
Гульчехра Бегматова, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)
Наргис Курбаназарова, д. ф.ф.н., доцент (Узбекистан)
Муяссар Холова, д.ф.ф.н., доцент (Узбекистан)
Шаира Амонтурдиева, д.ф.н., доцент (Узбекистан)
Шерзад Турдикулов, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)
Алибек Омонтурдиев, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)
Хумаюн Надим Мухаммад, д.ф.ф.н., доцент (Узбекистан)

Технический редактор: Баходир Туралиев

Institutor:
Termez State University

PHILOLOGICAL RESEARCH: LANGUAGE, LITERATURE, EDUCATION

FILOLOGIK TADQIQOTLAR: TIL, ADABIYOT, TA'LIM

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ: ЯЗЫК, ЛИТЕРАТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

SCIENTIFIC-INNOVATIONAL JOURNAL

Registered by the Agency for Information and Mass Communications under the President's Administration of the of the Republic of Uzbekistan on October 19, 2020 under number 1122.

The authors are responsible for the accuracy of the examples, passages and data provided in the texts. The source must be specified when copying from the journal.

Approved for printing: 28.03.2026
Size of the paper: 70x85
Printed sheet: 5.94. Offset printing.
Offset paper. Circulation: 100
Price is negotiable
Order: 155. Printed at the «Printing House of the TerSU»
43, Barkamol avlod str. Termez city.

Address of Editorial Office:
190111, Barkamol avlod str., 43,
Termez city.
Phone: +998762231649

E-mail:
philologicalresearch@umail.uz

Official website:
https://journaltersu.uz

EDITOR IN-CHIEF:
Abdukodir TASHKULOV,
doctor of economic sciences, professor

EDITORIAL BOARD:

Bekpulat Umurkulov, doctor of philological sciences, professor (Uzbekistan) (deputy chief editor)
Shohista Makhmaraimova, doctor of philological sciences, professor (Uzbekistan) (editor-in-chief)
Ural Kholiyorov, Doctor of Philosophy in Philology, Associate Professor (Uzbekistan)
Olmos Ulviy Binnatova, doct.of philol. sciences, professor (Azerbaijan)
Karl Rayxl, doct.of philol. sciences, professor (Germany)
Vali Salvash Elok, doct. of philol. sciences, professor (Turkey)
Dorota Silvia, PhD, associate professor (Poland)
Zabita Magomed kyzy Teymurlu, Doctor of Philosophy in Philology, Associate Professor (Azerbaijan)
Tarana Imamverdi gizi Khadzhieva, Doctor of Sciences, Professor (Azerbaijan)
Muslihiddin Mukhiddinov, doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Ibodulla Mirzaev, doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Abdi Mmatov, doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Suyun Karimov, doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Muhammadkhon Khakimov, doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Nafas Shodmonov, doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Dilmurod Kuronov, doct. of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Muradkasim Abdiyev, doct. of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Bakhtiyor Mengliev, doct. of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Normat Yuldashev, doct. of philol. sciences, associate professor (Uzbekistan)
Bakhtiyor Kholmukhamedov, doct. of philol. sciences, associate professor (Uzbekistan)
Bobonazar Murtazaev, cand.of philol. sciences, associate professor (Uzbekistan)
Askar Eshmuminov, doct. of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Obidjon Shofiev, PhD, associate professor (Uzbekistan)
Zafar Umurkulov, doct. of philol. sciences, associate professor (Uzbekistan)
Nurali Amonturdiev, PhD (Uzbekistan)
Hakim Akhmedov, Doctor of Philosophy in Philology, Associate Professor (Uzbekistan)
Abdulla Khudaykulov, Doctor of Philosophy in Philology, Associate Professor (Uzbekistan)
Ahad Shukurov, Doctor of Philosophy in Philology, Associate Professor (Uzbekistan)
Eshnazar Jabbarov, Doctor of Philosophy in Philology, Associate Professor (Uzbekistan)
Abdumurod Arslonov, Doctor of Philosophy in Philology, Associate Professor (Uzbekistan)
Sirojiddin Turdimurodov, Doctor of Philosophy in Philology, Associate Professor (Uzbekistan)
Umida Rakhimova, Doctor of Philosophy in Philology (Uzbekistan)
Gulchekhra Begmatova, Doctor of Philosophy in Philology (Uzbekistan)
Nargis Kurbanazarova, Doctor of Philosophy in Philology, Associate Professor (Uzbekistan)
Muyassar Kholova, Doctor of Philosophy in Philology, Associate Professor (Uzbekistan)
Shoira Omonturdiyeva, doct. of philol. sciences, associate professor (Uzbekistan)
Sherzod Turdikulov, Doctor of Philosophy in Philology, Associate Professor (Uzbekistan)
Alibek Omonturdiev, Doctor of Philosophy in Philology (Uzbekistan)
Humayun Nadim Muhammad, Doctor of Philosophy in Philology, Associate Professor (Uzbekistan)

Technical editor: Bakhodir Turaliyev

МУНДАРИЖА

TILSHUNOSLIK

MAMMADOVA SHAKAR,
XAMIDOV MANSUR
Ozarbayjon va o‘zbek tillaridagi somatik frazeologizmlarning qiyosiy-tipologik tahlili 7

YAKUBOVA NILUFAR EGAMBERGANOVNA
O‘zak va qolip (vazn) nazariyasi arabiy o‘zlashmalarni
tahlil qilishning asosiy mezoni sifatida 12

SAMANDAROV RUSTAM DO‘SYOROVICH
Tilshunoslik fani taraqqiyotida applikativ modelning murakkab
sintaktik qurilmalar shakllanishidagi o‘rni 17

ИШАНХАНОВА МУХЛИСАБОНУ ТУРГУНОВНА
Арабская лингвистическая традиция VII–XVII вв.: формирование
интеллектуального стиля и инструментов сохранения языковой нормы 21

ALIMOVA ZARIFAXON VAXOBOVNA
MAMAROZIQOVA SUG‘DIYONA SHUXRATJON QIZI
Jomiyning «Yusuf va Zulayho» dostonida forsiy o‘rin-joy yasovchi affikslarining qo‘llanilishi 25

TO‘YCHIYEVA ZULAYXO HAMROQO‘LOVNA,
YERJANOVA SAULE BAYMURZAYEVNA
Mahmud Koshg‘ariyning «Devony lug‘oti-t-turk» asarida keltirilgan
maqollardagi so‘zlarning semantik-stilistik xususiyatlari 29

SADULLAYEVA MATLYUBA AXROROVNA
Ahmad Yassaviy ijodining ramziy tili va undagi raqamli tasavvuf 33

SOTVOLDIYEV SIROJIDDIN MAXAMMADDIN O‘G‘LI
Arab tilida enantiosemiya hodisasi: semantik tabiati va ilmiy talqinlar tahlili 36

PANJIEVA NASIBA NARMAXMATOVNA
SAIBNAZAROVA NAZOKAT
English proverbs with number components 39

ЛАТИПОВ АЗИЗ АКБАРАЛИЕВИЧ
Сопоставительная характеристика категории
фазовости в английском и узбекском языкознании 42

AMONOV MUXTORJON UMAROVICH
«Boburnoma» asaridagi arabcha o‘zlashmalarda antonimlik 45

ОРИФЗОДА МАДИНА КАМИЛОВНА,
ОРИФЗОДА БОНУ КАМИЛОВНА
Системное изучение словообразовательной омонимии
в ретроспективном и перспективном аспектах 48

SABIROV ASROR ABDULLAYEVICH
Nemis–o‘zbek siyosiy terminlarining semantik va stilistik xususiyatlari 52

IBRAXIMOVA IRODA BOBIR QIZI
O‘zbekistonda til siyosati va ingliz tilining rivoji 56

TURSUNOVA MARXABO RAXMONOVNA
Jojo Moyesning «To seni topgunimcha» romanida kognitiv dissonans fenomenining
psixologik va lingvistik talqini hamda uning tarjimashunoslikdagi ifodasi 60

ARZIMURODOVA E’ZOZA BERDIMUROD QIZI
Zamonaviy mobil aloqa terminlarida transliteratsiya strategiyalari: ingliz va o‘zbek tillari qiyosida 64

BOZOROVA SEVARA KAMOL QIZI
Savdo konsepti doirasida sinonimiya (o‘zbek va ingliz tillari misolida) 68

КАРИМОВА ГУЗАЛ ИХТИЯРОВНА
Лингвокультурологический аспект концепта и его изучение в разных языках 71

MAXAMMATOVA FERUZA OLIMOVNA
O‘tkir Rahmat she’riyatida sinonim so‘zlarning qo‘llanishi haqida ayrim mulohazalar 76

МУНДАРИЖА

MUSTAFOEVA MAKSAD ASKAROVNA
The structural and linguistic analysis of anthroponyms in «Beowuf» and «Alpomish» folk epics 79

NOSIROVA DILNOZA RIZOKULOVNA
Semantic and pragmatic features of john green's novels in contemporary young adult literature 82

RAXIMOVA ZARINA UKTAMOVNA
O'smirlar psixologiyasining lingvopoetik ifodasi va tarjimada ichki monolog hamda emotsional tasvir 87

RAXMATOVA GULNOZA ISOXONOVNA
O'zbek tilidagi so'roq olmoshlari va so'roq yuklamalarining ingliz tilidagisi bilan qiyosi 90

BERDIYEVA SITORA UTKEROVNA
G'afur G'ulomning «Shum bola» asarida yumorning badiiy funksiyalarining lingvistik jihatlari 93

SHAMSITDINOVA MOXINABONU AKBAR QIZI
Yapon tilida omonimlardan foydalanishda nutqiy strategiyalar 98

ADABIYOTSHUNOSLIK

ШОФИЕВ ОБИДЖОН БАХТИЁРОВИЧ
Телба образининг бадиий талқини
(Эркин Аъзамнинг «Сув ёқалаб» ва «Танҳо қайиқ» киноқиссалари мисолида) 100

ASQAROVA ZULAYXO YANGIBOYEVNA
Muhammad Rizo Ogahiyning «Riyozu-d-davla» asaridagi ta'rixlarning badiiy-estetik qimmati 104

MAMADJONOVA SEVARA MAXAMADJON QIZI
Adabiyotshunoslikda dualizm tushunchasining nazariy va
metodologik asoslari (Agata Kristi poetikasi misolida) 109

RAHIMOVA SARVINOZ TOLIBOVNA
Usmon Azimning «Devorlari yiqilgan bog'» hamda «Yana sevgi haqida she'rlar»
asarlaridagi simulyakra va boshqa postmodern xususiyatlar ifodasi 112

СААКЯН РОЗА ЮРЬЕВНА
Поэтика полемического жанра в памфлетной публицистике
Даниэля Дефо и Жжонатана Свифта 115

SHAMSIYEVA SHOXISTAXON QUDRATULLAYEVNA
Gender rollarni aks ettiruvchi stereotiplar 119

НАСРИДИНОВА СИТОРА УТКИРОВНА
Мотив отсутствия и присутствия как средство создания
напряжения в рассказе Джека Ритчи «Отсутствие эмили» 125

BAFOYEVA ROXILA VALIJON QIZI
Amerika hamda o'zbek postmodern adabiyoti xususiyatlari 128

KHAKIMOVA NARGIZA KHAYRILLOYEVNA
Mythological origins of the epics "Arthuriana" and "Alpamysh" 131

TA'LIM

TILOVOVA GO'ZAL RUSTAMOVNA
Ta'lim jarayonida o'quv izohli lug'atlardan foydalanishning nazariy va amaliy ahamiyati 135

YULDASHEVA DILAFRUZ
The role of teacher instruction in efl classrooms: a discourse-oriented analysis
of their importance in teaching young learners 138

Filologik tadqiqotlar: til, adabiyot, ta'lim. 2026; 3
ISNN: 2181-1741 (Print)
ISNN: 2181-1725

OZARBAYJON VA O'ZBEK TILLARIDAGI SOMATIK FRAZEOLOGIZMLARNING QIYOSIY-TIPOLOGIK TAHLILI

Mammadova Shakar,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori,
Ozarbayjon davlat pedagogika universiteti, Turkologiya markazi direktori
Boku, Ozarbayjon

Xamidov Mansur,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori,
Termiz davlat universiteti,
O'zbek tili va adabiyoti kafedrasi katta o'qituvchisi
Termiz, O'zbekiston

Biz yashab turgan olam va undagi hamma narsalar, voqeliklar, hodisotlar zanjirida, uning markazida INSON turadi. Jamiyatdagi turli xil sohalar qatori Tilshunoslikda ham bu asosiy jihat hisoblanadi. Buni «antroposentrik» tadqiqotlarda yaqqol ko'rishimiz mumkin. Ilmiy ishlarning bevosita va bilvosita tadqiq obyektida inson va u bilan bog'liqliklar mujassamlashadi. Buni iboralar, ideomalar, o'xshatishlar, paremiologik, frazeologik birliklar va boshqa lingvistik sohalarda ko'rishimiz mumkin. Biz fikr yuritmoqchi bo'layotgan mavzu ham aynan shu jihat bilan bevosita bog'liq.

Inson hayot kechirar ekan u o'zini o'rab turgan borliqni tasavvurida, tafakkurida idrok etadi. Bunda, albatta, taqqoslashlar, o'xshatishlar, shuningdek, kuzatishlar asosida o'rganadi. Dastlab, kuzatishlar, o'rganishlarni birinchi navbatda o'zidan boshlaydi. Yana ham aniqrog'i tana a'zolariga nisbatan tahlil qiladi. Tilshunoslikda inson tana a'zolarini «somatik birliklar» deb nomladi.

Ozarbayjon va o'zbek tillarida frazeologik tizimning shakllanishida **somatizmlarning** (tana a'zolari nomlarining) roli alohida ahamiyatga ega. Bu turdagi frazeologik birliklarning semantik tuzilishida odatda tegishli a'zoning vizual ko'rinishi yoki fiziologik funksiyasi asos qilib olinadi. Masalan, **«quloq solmoq»** frazeologizmi *tinglash, aytilgan gapni qabul qilish va unga rioya etish* ma'nolarini ifodalaydi. Bu yerda bevosita quloqning eshitish funksiyasiga ishora qilinadi.

Somatik frazeologizmlar zamonaviy turkiy adabiy tillarda va jonli so'zlashuv nutqida eng keng tarqalgan til birliklari qatoriga kiradi. Ularning qo'llanish chastotasining yuqoriligi sodda grammatik tuzilishi, xalqchilligi, dolzarb mazmuni va yuqori obrazliligi bilan izohlanadi.

Ozarbayjon va o'zbek tillaridagi somatik frazeologizmlar o'rtasida kuzatiladigan strukturaviy va semantik o'xshashlik har ikki xalqning umumiy tarixi, madaniyati va ijtimoiy-maishiy tizimi bilan bevosita bog'liqdir. Jamiyatning kollektiv tajribasiga tayanadigan bu birliklarning har ikki tilda parallel tarzda uchrashi tabiiy hol hisoblanadi. Turkiy tillar oilasiga mansub bo'lgan ozarbayjon va o'zbek tillari nafaqat frazeologik tizimi jihatidan, balki umumiy leksik fondining boyligi nuqtai nazaridan ham bir-biriga yaqin hisoblanadi.

Somatik frazeologik birikmalar barcha tillarda bo'lgani kabi turkiy tillarda ham keng tarqalgan til birliklaridir. Muhim semantik va metaforik aloqalarni yaratish uchun qo'llanadigan anatomik leksemalar barcha tillarda uchraydi. Inson tanasining qismlarini ifodalovchi somonimik komponentli somatik frazeologizmlarga **bosh, soch, yuz, bo'yin, ko'z, qosh, burun, og'iz, til, tish, qo'l, tizza, oyoq, barmoq** va boshqalar kabi somatizmlar kiradi.

«Turk tillari leksikasining qadimgi qatlami inson tanasi qismlari va a'zolarining nomlari bilan bog'liqdir. Ko'p ma'nolilik, metaforik va metonimik xususiyatlarga ega bo'lgan bunday nomlar o'z asosiy ma'nolariga ko'ra anatomik tushunchalardir. Tana qismlari va a'zolarining nomlari turkiy tillarining dastlabki shakllanish davriga to'g'ri keladi. Shu sababli ular umumturkiy xususiyatga ega bo'lib, aksariyat turkiy tillarida bir xil tarzda qo'llanadi»[1].

[1] Məmmədova X. (2018). Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində frazeoloji birləşmələr // İpək Yolu, No.4, səh. 104-107

Ozarbayjon va o‘zbek tillarida qo‘llanadigan frazeologik birliklarning katta qismini aynan **somatik frazeologizmlar** tashkil etadi. Shu jihatdan somatik komponentli frazeologizmlar tilimizning boyishi va rang-barang bo‘lishida muhim rol o‘ynaydi. «Hatto o‘g‘uz turklarining eng qadimgi davrlarini aks ettiruvchi **«Qo‘rqut ota kitobi»**[1] dostonlarini ko‘zdan kechirsak ham, dostonning har bir bo‘limi somatik frazeologizmlarga boy ekanligini kuzatish mumkin»[2]. Shuningdek, Turkiy tillarning ensiklopediya sifatida e’tirof etiluvchi ilk manbalardan biri M.Koshg‘ariyning «Devonu lug‘ati-t-turk» asaridagi «Og‘iz yesa ko‘z uyalur», «Tirishqoqning labi yog‘li, erinchoqning boshi qonli»[3] kabi paremalarda somatik so‘zlar salmoqli o‘rin egallaydi. Ushbu xususiyatni iboralarda ham uchratishimiz mumkin[4]. Eng mahsuldorlari «ko‘z, bosh, yurak»dir. Bu kabi somatik so‘zlar nafaqat o‘zbek tilida, shuningdek, hozirgi turkiy tillar uchun ham birdek sermahsul hisoblanadi[5]. Ularda ayrim fonetik farqlar kuzatilsa ham[6] semantik jihatdan o‘xshashlik kasb etadi.

Bu bo‘yicha Sh.Usmonovaning «O‘zbek va turk tillarida somatik frazeologizmlar», U.Rashidovaning «O‘zbek tilidagi somatik iboralarning semantik-pragmatik tahlili *(ko‘z, qo‘l va yurak komponentli iboralar misolida)»* kabi bir qator tadqiqot ishlari olib borilgan. Maqol, matal, aforizmlar va boshqa barqaror birliklardagi aynan somatik so‘zlar bilan bog‘liq ishlar frazeologizmlar kabi salmoqdor emas.

Somatik so‘zlarni ajratish va tadqiq qilishda biologik omillar inobatga olindi, shu bilan bir qatorda fanlararo integratsiya hamda tavsifiy, qiyosiy, dissiplinar kabi metodlardan foydalanildi[7].

Qaysi guruhga mansub bo‘lishidan qat’i nazar, turkiy tillarning frazeologik birliklari bir qator umumiy xususiyatlarga ega. Bu hol turkiy tillarda kechayotgan o‘xshash jarayonlar frazeologik birliklarga ham ta’sir ko‘rsatib, leksik-grammatik hamda struktur-semantik o‘zgarishlar til birligi sifatida ularda ham o‘z aksini topganini ko‘rsatadi. «Frazeologik birliklarning ma’lum bir qismi juda qadim zamonlardan – mustaqil umumxalq turkiy tillari shakllana boshlagan davrlardan mavjud bo‘lgan. Keyinchalik esa umumxalq, undan so‘ng milliy til xususiyatiga ega bo‘lgan bu tillarning frazeologiyasi tarkibida qo‘llanib, hozirgi kungacha yetib kelgan»[8].

Ozarbayjon tili o‘g‘uz tillari guruhiga, o‘zbek tili esa qarluq tillari guruhiga mansubdir. Turkiy tillari turli til guruhlariga kirishiga qaramay, ozarbayjon va o‘zbek tillarida leksik-semantik jihatdan bir xil yoki o‘xshash bo‘lgan frazeologik birliklar juda ko‘p. «Ma’lumki, turkiylar turli geografik hududlarda yashasalar ham, frazeologik birliklarda umumiy jihatlarni saqlab qolganlar va bu o‘xshashlik ba’zan so‘zlarning mutlaqo bir xil bo‘lishi, ba’zan esa umumiy ma’nolar ko‘rinishida namoyon bo‘ladi»[9].

Turkiy tillarining frazeologik tizimi hind-yevropa tillaridan farqli ravishda yuqori darajada tipologik o‘xshashlik va umumiy struktur-semantik xususiyatlarni namoyon etadi. Bu yaqinlik turkiy tillarining taraqqiyot jarayonida yuz bergan leksik-grammatik o‘zgarishlar frazeologik darajada ham xuddi shu tarzda namoyon bo‘lganini ko‘rsatadi.

Mavjud frazeologik birliklarning muhim qismi qadimgi turk davriga, ya’ni umumturkiy til birligining shakllanish bosqichiga borib taqaladi. Ushbu birliklar vaqt o‘tishi bilan alohida milliy tillarning (masalan, ozarbayjon, o‘zbek va boshqalar) frazeologik fondida o‘ziga xos xususiyatlarini saqlagan holda hozirgi davrgacha yetib kelgan. «Ozarbayjon tili turkiy tillarining o‘g‘uz guruhiga, o‘zbek tili esa qarluq guruhiga mansubdir. Shunga qaramay, bu ikki til o‘rtasidagi yaqinlik juda katta. Buni frazeologik birliklarni o‘rganish jarayonida keng qo‘llaniladigan frazeologizmlarning semantik yuklamasi va ularning tarkibiy qismlarini tashkil etuvchi so‘zlarning o‘xshashligi yoki yaqinligi ham isbotlaydi[10].

Frazeologik birliklar jihatidan juda boy bo‘lgan ozarbayjon va o‘zbek tillarida tana a’zolari nomi bilan hosil bo‘lgan frazeologizmlarning ko‘pligi alohida e’tiborni tortadi. «Asosiy komponenti fe’l bo‘lgan frazeologik birliklarda somatik birliklardan juda ko‘p

[1] https://uz.wikipedia.org/wiki/Qo%CA%BBrqut_ota_kitobi.

[2] Mirzəyeva L. (2024). Azərbaycan və ingilis dillərində somatik frazeologizmlər. XI Beynəlxalq Türk Dünyası Araşdırmaları Simpoziumu 11-13 İyun 2024 / Bakı, səh. 603 – 615.

[3] M.Koshg‘ariy Devonu lug‘ati-t-turk. Qosimjon Sodiqov nashrga tayyorlovchi. – Toshkent, G‘. G‘ulom, 2017. – B. 36-41.

[4] A.Mamatov, B.Boltayeva. Frazeologik birliklarning lingvomadaniy va semantikpragmatik tadqiqi. Monografiya. – Toshkent, 2018. – B. 22.

[5] Исаев А. Соматические фразеологизмы узбекского языка: Филол.фан. док. … дис. Автореф. – Тошкент. 1977. – B. 6.

[6] E.Vohidov. So‘z latofati. – Toshkent: O‘zbekiston, 2014. – B. 39.

[7] Nurmonov A. Lingvistik tadqiqot metodologiyasi va metodlari / uslubiy qo‘llanma. – Toshkent: Akademnashr, 2010. – B. 46-55.

[8] Kazımov İ. (2012). Axısqa türkləri: dil, tarix və folklor. Elm və təhsil. – S.185-186.

[9] Məmmədova **Ş. (2025). Türk dillərində işlənən ortaq frazeoloji vahidlərin forma və məna xüsusiyyətləri (Azərbaycan, Türk Və Türkmən dillərində).** Mahmud Kaşğarlı Beynəlxalq Elmi Jurnal. Cild: 3 Sayı: 1 / 34-46, DOI: https://doi.org/10.36719/3005-3137/1/34-46

[10] Məmmədova **Ş. (2025). Azərbyacan və özbək dillərində ortaq işlədilən frazeoloji vahidlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri, I. Uluslararası Balkan Türklerinin Dili, Edebiyatı Ve Kültürü Sempozyumu. – S.211-217.**

foydalaniladi»[1]. Pragmatik yondashuvga ko‘ra, tilda birinchi navbatda tilga olinadigan obyektlar insonga eng yaqin va hayot nuqtai nazaridan eng muhim bo‘lgan narsalar hisoblanadi. Shu jihatdan insonning jismoniy mavjudligini saqlab qolishda hayotiy ahamiyatga ega bo‘lgan a’zolar ilk nomlari tilga olinadigan obyektlar qatoriga kiradi.

Ozarbayjon va o‘zbek tillarida frazeologik birliklarning shakllanishida muhim o‘rin tutadigan tana a’zolari nomlarining har biri, asosan, ishlatilgan frazeologik birliklarda tegishli a’zoning asosiy funksiyasidan ilhomlangan ma’nolarni ifodalaydi. **Somatik frazeologik birliklar** deb ataladigan ushbu frazeologizmlar ozarbayjon va o‘zbek tillarida qiyosiy tarzda quyidagi tasnif asosida tahlil qilinadi:

1. O‘zbek va ozarbayjon tillarida semantik va leksik jihatdan o‘xshash frazeologik birliklar.

2. O‘zbek va ozarbayjon tillarida semantik jihatdan yaqin, leksik jihatdan esa farq qiladigan frazeologik birliklar.

3. O‘zbek va ozarbayjon tillarida leksik jihatdan o‘xshash, semantik jihatdan esa farq qiladigan frazeologik birliklar.

4. Ozarbayjon tilida idiomatik muqobili bo‘lmagan o‘zbek tilidagi frazeologik birliklar.

1. O‘zbek va ozarbayjon tillarida semantik va leksik jihatdan o‘xshash somatik frazeologik birliklar.

Ushbu guruhdagi frazeologik birliklar semantik va leksik jihatdan bir-biriga teng bo‘lib, ularning orasidagi farq faqat fonetik xususiyatlarda namoyon bo‘ladi.

Tilini kesmoq *(o‘zbek tilida)* **– *dilini kəsmək*** *(ozarbayjon tilida)* **–** *bundan buyon biror fikrni qayta aytolmaydigan* ma’nosida qo‘llaniladi:

Dalaga qaytganing ma’qul. Dalaning bag‘ri keng, osmoni bepoyon. Faqat qizlar... Ularning tilini kesib bo‘ladimi! Go‘ringga g‘isht to‘ldirib o‘tirishgandir. I.Rahim. Chin muhabbat[2].

– Dilini kəs, axmağın qızı! Mənim ağzımı çox açdırma, yoxsa törətdiyin cəmi

işləri ortalığa qoyaram![3]

Tiliga tushmoq *(o‘zbek tilida)* – ***dilə düşmək*** *(ozarbayjon tilida)* – Bu mish-mish, ovozasi har tomonga yoyilish va ko‘p gapirilish ma’nosida ishlatiladi:

Qizim elga bergan va’dasining ustidan chiqadi, hammaning tiliga tushadi-yu, men sevinmay, kim sevinsin. R.Fayziy. Farog‘at[4].

Mən çəlik ürəkli bir yeni gəncəm:

Dildən – dilə düşmüş hekayətim var M.Müşfiq[5].

Bosh (bo‘yin) egmoq *(o‘zbek tilida) – baş əymək (ozarbayjon tilida)* **–**

Tegishli bo‘lish, kimningdir irodasini qabul qilish ma’nosida ishlatiladigan ushbu frazeologik birlik ozarbayjon tilidagi **«baş (boyun) əymək»** frazeologizmiga ekvivalentdir.

«Men uni oqlamayman, – dedi Mahkam aka Lyudmila Grigoryevnaning yoniga o‘tirib, – lekin boshini egib, yalinib kelsa, nima qilay?» O.Yoqubov. Ota izidan. (Rahmatullayev, 2022, s.94)

Arvadının mərdliyini görən kişi, ömründə düşmənə baş əyməz. M.Hüseyn. (Orucov, 2006, s.231)

Bel bog‘lamoq *(o‘zbek tilida)* **– *bel bağlamaq*** *(ozarbayjon tilida)* **–** Bu ikkala tilda ham ishonish, e’tibor qilish, tayanish kabi ma’nolarida ishlatiladi:

Onlar ichinda bir toifa borkim, doyim xizmatqa bellarin bog‘lab dag‘i karamga allarin ochib tururlar. S.Saroyi. Gulistoni bit-turkiy. (Rahmatullayev, 2022, s.70)

Naçanliklərə, pristavlara, yasavullara bel bağlamaq olmaz. Ə.Haqverdiyev. (Orucov, 2006, s.255)

Ko‘z ochib yumguncha *(o‘zbek tilida)* **– *göz açıb yumunca*** *(ozarbayjon tilida)*

– *Bir zumda, tezda* ma’nosini bildiruvchi ushbu ibora har ikki tilda **ko‘z** somatik birliklari bilan tez-tez ishlatiladigan frazeologik birliklardan biridir.

Umr degan narsa ko‘z ochib yumguncha o‘tib ketar ekan. Mirmuhsin. Jamila. (Rahmatullayev, 2022, s.253)

Göz açıb yumunca işini qurtardı. (Orucov, 2006, s.276)

2. O‘zbek va ozarbayjon tillarida semantik jihatdan yaqin, leksik jihatdan farq qiladigan somatik frazeologik birliklar.

Ushbu guruhdagi frazeologik birliklar ma’nosi jihatdan bir-biriga teng, ammo ularni tashkil etuvchi leksik elementlar bo‘yicha bir-biridan farq qiladi. Shuni ham ta’kidlash lozimki, farq qiluvchi bu leksik birliklar somatik birliklar emas, balki o‘z shaklida ishlatiladi.

Tilga kirmoq *(o‘zbek tilida)* **– *dilə gəlmək*** *(ozarbayjon tilida)* **–** O‘zbek tilida bir nechta ma’no kasb etadigan ushbu ibora **«yangi gapira bosh-**

[1] Məmmədova Ş. (2025). Mahirə Nağıqızının əsərlərində feli frazeoloji birləşmələr. Buta International Journal of Scientific Research № 3 (21). – S.10-17

[2] Rahmatullayev Sh., Mahmudov N., Xolmanova Z., O‘razova I., Rixsiyeva K. O‘zbek tili frazeologik lug‘ati. – Toshkent: G‘.G‘ulom, 2022. – B. 494.

[3] **Çəmənzəminli Y.V. (2005). Əsərləri. Üç cilddə. I cild. – Bakı, Avrasiya Press. – 120 s.**

[4] Rahmatullayev Sh., Mahmudov N., Xolmanova Z., O‘razova I., Rixsiyeva K. O‘zbek tili frazeologik lug‘ati. – Toshkent: G‘.G‘ulom, 2022. – B. 493.

[5] Orucov Ə., Abdullayev B., Rəhimzadə N. (tərtibçilər) (2006). Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. I cild (IV cilddə). – Bakı, Şərq-Qərb. – 630 s.

lagan chaqaloq», **«muayyan muddatdan keyin gapira boshlagan»** va **«o‘q otishni boshlamoq»** ma’nolarini ifodalaydi. Ozarbayjon tilida ushbu frazeologik birlikning semantik ekvivalenti **«dilə gəlmək»** iborasidir.

Ozarbayjon tilidagi **«dilə gəlmək»** iborasi o‘zbek tilidagi frazeologizmning faqat birinchi ikki ma’nosini beradi. Ushbu frazeologik birikmada **«til»** somatik birligi bir xil ishlatilgan, ammo fe’l boshqa shaklda qo‘llanilgan.

Oqsoqol derazaning zihiga omo natgina o‘tirib, hakkam-dukkam soqol o‘sgan iyagiga qo‘lini tirab o‘ylanib qoldi. Oxiri tilga kirdi. S.Ahmad. Hukm. (Rahmatullayev, 2022, s.492)

Fəhlələr dilə gəliblər ki, ay ağa, bizim çörək pulumuzu alırsan,biz ki acından ölməyəcəyik. **«Mol. Nəs.» (**Orucov, 2006, s.625)

Tildan qolmoq *(o‘zbek tilida)* **– *dili tutulmaq*** *(ozarbayjon tilida)* **–** O‘zbek tilida **«so‘zlash qobiliyatini yo‘qotish», «lom-mim bo‘lib qolish»** ma’nosida ishlatiladigan ushbu frazeologik birlikning ozarbayjon tilidagi semantik ekvivalenti **«dilə gəlmək»** ifodasidir. Ushbu frazeologik birlikda **«til»** somatik birligi o‘zbek tilida qarshi chiqishlik holatda, ozarbayjon tilida esa egalik **(mənsubiyyət)** qo‘shimchasi bilan ishlatilgan. Fe’lning shakli farq qilsa-da, frazeologik birlik har ikki tilda **bir xil ma’noga ega**.

Xo‘jabekov tildan qoldi, ket deganday imo qildi. (Rahmatullayev, 2022, s.491)

Qapını açan tək binəvanın dili tutuldu. Birtəhər soruşdu ki, «bəs niyə buyurubsunuz?»[1]

Ko‘z qismoq *(o‘zbek tilida)* **– *göz basmaq, göz vurmaq*** *(ozarbayjon tilida)* **–** O‘zbek tilida ko‘p ma’noga ega bo‘lgan bu ibora «biror narsaga ko‘z bilan ishora qilish», «biror fikrga hamdardlik bildirish», «munosabat bildirish» degan ma’nolarni anglatadi. Ozarbayjon tilida bu frazeologik birlikning semantik ekvivalenti «göz basmaq», «göz vurmaq» iboralaridir:

Qizlar bir-birlariga qarashib oldilar, Buvinisoga qarab ko‘z qisdilar. (Rahmatullayev, 2022,s.255)

Nərgizlə **Gülşən** bir-birinə göz vurdular. (Orucov, 2006, s.278)

1. O‘zbek va ozarbayjon tillarida leksik jihatdan o‘xshash, semantik jihatdan esa farq qiladigan frazeologik birliklar.

Bu guruhdagi iboralar bir xil so‘zlar bilan tuzilgan bo‘lsa-da, ular ifodalaydigan ma’no jihatidan bir-biridan farq qiladi. Soxta ekvivalentlar deb ham hisoblanishi mumkin bo‘lgan bunday frazeologik birliklar, ayniqsa, qarindosh tillar o‘rtasidagi tarjimalarda diqqat bilan ko‘rib chiqilishi kerak bo‘lgan og‘zaki iboralardir. Bu frazeologizmlarning leksik va shuning uchun vizual o‘xshashliklari odamlarni ularning ma’nolari ham o‘xshash bo‘lishi mumkin degan noto‘g‘ri tushunchaga olib kelishi mumkin.

Tili uzun bo‘lmoq – Tili uzun qilmoq *(o‘zbek tilida)* **– *dili uzanmaq*** *(ozarbayjon tilida)* **–** O‘zbek tilida «gapirish huquqiga ega bo‘lish, gapirish huquqiga ega bo‘lish» ma’nosida ishlatiladigan ushbu ibora bilan bir xil leksik tarkibga ega bo‘lgan «tilini cho‘zmoq» frazeologik birligi ozarbayjon tilida *«***əvvəllər susduğu halda birdən-birə danışmağa başlamaq, etiraz etmək, narazılığını bildirmək***»* ma’nosida ozar tilida ishlatiladi:

Ishni o‘rinlatgan kishining yuzi issiq, tili uzun bo‘ladi. (Rahmatullayev, 2022, s.491)

O *gündən* ***etibarən*** *gününün dili uzandı*: (**Çəmənzəminli**, 2005, s.133)

Oyoq osti qilmoq *(o‘zbek tilida)* **– ayaq üstə qoymaq** *(ozarbayjon tilida)* **–**

O‘zbek tilida bu frazeologik birlik «xo‘rlamoq, tahqirlamoq» degan ma’noni anglatadi. Ozarbayjon tilida esa leksik jihatdan bir xil bo‘lsa-da, **«ayaq üstə qoymaq»** iborasi semantika jihatidan farq qiladi va **«dirçəltmək, sağaltmaq, gücləndirmək»** ma’nosida ishlatiladi.

Ul qadar yumshoq bo‘lmag‘ilkim, seni ayoq ostinda qo‘yg‘aylar. S.Saroyi. Gulistoni bit-turkiy. (Rahmatullayev, 2022, *s.51)*

Bosh tovlamoq *(o‘zbek tilida) – başını tovlamaq – (ozarbayjon tilida)* – o‘zbek tilida bu frazeologik birlik «rad etish», «rozi bo‘lmaslik» kabi ma’nolarida ishlatilsa-da, ozarbayjon tilida bu birlik **«aldatmaq»** ma’nosida ishlatiladi:

*Uzoqlamay Normuhammad qush begi Qo‘qondan bosh tovlab, o‘z oldiga mustaqil hukumat e’lon qilgan bo‘ldi. A.Qodiriy. O‘tgan kunlar. (*Orucov, 2006, *s.97)*

Başımı tovlayıb məni də apardılar.

4. Ozarbayjon tilida idiomatik muqobili bo‘lmagan o‘zbek tilidagi frazeologik birliklar.

Bu guruhga kiritilgan o‘zbek tilining frazeologik birliklari ozarbayjon tilida ekvivalenti yoki muqobili yo‘q.

Bosh tortmoq – o‘zbek tilida «rad etmoq, e’tiroz qilmoq» ma’nosida ishlatiladigan bu iboraning ozarbayjon tilida asosiy so‘z ishtirokidagi ekvivalenti yo‘q.

Zokir ota borishdan bosh tortgan edi, Novikova qistab qo‘ymadi. A.Qahhor. Qo‘shchinor chiroqlari. (Rahmatullayev, 2022, s.97)

Tilni yormoq

Ozarbayjon tiliga tarjima qilinganda *tilni ajratish* degan ma’noni anglatuvchi bu ibora o‘zbek tilida «juda mazali» taomni tasvirlash uchun ishlatiladi:

«Erbo‘ta yotib oldi, charchabdi shekilli bolam

[1] Haqverdiyev **Ə. (2005). Seçilmiş əsərləri. İki cilddə.** II cild. – Bakı, Lider nəşriyyat. – 148 s.

bechora, – onasining o‘rniga Xadicha buvi javob berdi. *Keyin ko‘kcha kosalarini yoshlar oldiga surib maqtadi: – Olinglar, biram shirin chiqdiki, tilni yoradi».* ***M.Ismoiliy. Farg‘ona tong otguncha.*** (Rahmatullayev, 2022, *s.497)*

Frazeologik birliklar – bu so‘zlarning leksik ma’nolaridan tashqari yangi ma’nolarga ega bo‘lgan lingvistik iboralar. Bu iboralarning shakllanishi birdaniga emas, balki vaqt o‘tishi bilan ma’lum ijtimoiy va madaniy voqealar natijasida sodir bo‘ladi. Shunday qilib, frazeologizmlar o‘zlari mansub bo‘lgan jamiyatlarning hayot tajribalari, madaniyatlari, turmush tarzi, hayot falsafalari va qadriyatlari haqida muhim ma’lumotlarni beradi. Ushbu ma’lumot yuqorida aytib o‘tilgan jihatlar tufayli jamiyatlarni o‘rganish va baholashda ishlatilishi mumkin bo‘lgan diqqatga sazovor elementlardir. Shu nuqtai nazardan, frazeologik birliklar nafaqat tilshunoslik, balki folklor, antropologiya va sotsiologiya kabi ilmiy sohalar uchun ham muhim ma’lumotlarni taqdim etadi.

Frazeologik birliklarni tashkil etuvchi elementlarni o‘rganib chiqsak, organ nomlari keng qo‘llanilgani ko‘rinadi. Bu holatning asosiy sababi shundaki, mavhum va ifodalash nisbatan qiyin bo‘lgan tushunchalarni aniq va tez-tez ishlatiladigan kalit so‘zlar yordamida konkretlashtirish orqali osongina ifodalash mumkin.

Ushbu tadqiqotning mavzusi ozarbayjon va o‘zbek tillarida tana a’zolari uzvlarining nomlarini o‘z ichiga olgan va frazeologiyaga boy birliklardir. Tadqiqotda frazeologik birliklar avvalo ma’nosi va leksik elementlariga ko‘ra to‘rt guruhga bo‘linadi: o‘zbek va ozarbayjon tillarida semantik va leksik jihatdan yaqin iboralar, ma’nosi o‘xshash, ammo o‘zbek va turkiy tillarida leksik jihatdan farq qiluvchi iboralar va leksik jihatdan yaqin, ammo ma’nosi turlicha, biroq ozarbayjon tilida iboraviy ekvivalenti bo‘lmagan o‘zbek tilining frazeologik birliklari.

Qizig‘i shundaki, tasniflangan frazeologizmlarning aksariyati ikkala tilda ham o‘xshash ma’no va ifodalarga ega. Bu o‘xshashlik, shubhasiz, bu ikki tilda so‘zlashuvchi xalqlarning umumiy tarixi, madaniyati va ijtimoiy tuzilishiga asoslangan. Frazeologik birliklar jamiyatlarning hayot tajribalariga asoslanganligi va vaqt o‘tishi bilan ma’lum bir to‘planish natijasida shakllanganligini hisobga olsak, ozarbayjon va o‘zbek tillari turkiy tillar oilasiga kiradi. Shunday qilib, ular nafaqat frazeologizmlar, balki umumiy lug‘at jihatidan ham bir-biriga juda yaqin. Boshqa tomondan, albatta, bu ikki tilda so‘zlashuvchi xalqlarning geografik masofasi vaqt o‘tishi bilan bu jamiyatlarning tili va madaniyatida muqarrar ravishda aks etgan. Bu holat bizning tasnifimizning to‘rtinchi guruhini tashkil etuvchi ozarbayjon tilida idiomatik ekvivalentlari bo‘lmagan o‘zbek frazeologik birliklari bo‘limida namoyon bo‘ladi.

Tadqiqotda yana bir e’tiborga loyiq jihati shundaki, ikkala tilda ham ko‘p sonli frazeologik birliklarning mavjudligi bo‘lib, ularda qarama-qarshi tana qismlarining nomlari mos keladigan organning vazifasi yoki tashqi ko‘rinishi bilan bog‘liq holda ishlatiladi.

Rezyume. Ushbu maqolada Ozarbayjon va o‘zbek tillarida mavjuda bo‘lgan iboralarning somatik biriklar orqali ifoda etilishi, ikki tilda qo‘llaniluvchi somatik frazemalarning qiyosiy tahlili amalga oshirildi. Tadqiqotda o‘zbek tilida tana a’zolari ishtirokida hosil bo‘lgan frazeologizmlarning ozarbayjon tilidagi muqobillari bilan qiyosiy tahlili bir necha yo‘nalishda olib borildiю

Resume. In this article, the expression of phraseological units existing in the Azerbaijani and Uzbek languages through somatic constructions is examined, and a comparative analysis of somatic phraseological units used in both languages is carried out. In the study, a comparative analysis of phraseological units formed with the participation of body parts in the Uzbek language and their Azerbaijani equivalents was conducted in several directions.

Резюме. В данной статье рассматривается выражение фразеологических единиц, существующих в азербайджанском и узбекском языках, посредством соматических сочетаний, а также проводится сравнительный анализ соматических фразеологизмов, употребляемых в обоих языках. В исследовании сравнительный анализ фразеологических единиц, образованных с участием названий частей тела в узбекском языке, и их азербайджанских эквивалентов был проведён по нескольким направлениям.

Filologik tadqiqotlar: til, adabiyot, ta'lim. 2026; 3
ISNN: 2181-1741 (Print)
ISNN: 2181-1725

O‘ZAK VA QOLIP (VAZN) NAZARIYASI ARABIY O‘ZLASHMALARNI TAHLIL QILISHNING ASOSIY MEZONI SIFATIDA

Yakubova Nilufar Egamberganovna,
Urganch davlat pedagogika instituti,
o‘zbek tili va adababiyoti kafedrasi katta o‘qituvchisi

Eski o‘zbek tili lug‘at boyligida arabiy leksemalarni o‘zqatlam so‘zlardan ajratib olish muayyan lingvistik mezonlarga asoslanadi. Arab tilining introflektiv (ichki fleksiyaga asoslangan) tabiati turkiy tilning agglyutinativ qurilishidan keskin farq qilgani bois, arabiy o‘zlashmalar o‘zlarining shakliy, fonetik va derivatsion (so‘z yasalish) xususiyatlarini ma'lum darajada saqlab qoladi.

Taqdim etilgan lug‘at materiali asosida arabiy o‘zlashmalarni farqlashning quyidagi ilmiy tamoyillarini ishlab chiqish mumkin:

I. Fonetik-grafik identifikatsiya tamoyili. Arabiy o‘zlashmalarni eng dastlabki farqlash usuli bu turkiy til tabiatiga yot bo‘lgan yoki faqat arab tili orqali kirib kelgan tovushlar (va ularning grafik ifodasi) ishtirokiga qarashdir. Jumladan, *ayn (ʻ) tovushining mavjudligi*. Turkiy va forsiy so‘zlarda bu tovush umuman uchramaydi. Tilimizdagi *a'zo, a'mol, ba'zan, ba'd, da'vo, iste'dod, ma'no, ma'lum, taajjub, e'tibor* kabi so‘zlarning barchasi istisnosiz arabizmlardir. Ushbu fonetik-grafik hodisani tarixiy lingvistika va fonologiya nuqtayi nazaridan chuqurroq tahlil qilish maqsadga muvofiq. Arab tili fonologiyasida «ayn» (ع) tovushi o‘ziga xos chuqur bo‘g‘iz (faringal), jarangli sirg‘aluvchi undosh hisoblanadi[1]. Faqat somiy tillar tabiatigagina xos bo‘lgan bu tovush turkiy va hind-yevropa (fors) tovushlar tizimida mutlaqo mavjud emas. Shu sababli, arabcha so‘zlar turkiy tilga, xususan, eski o‘zbek tiliga o‘zlashganda, «ayn» undoshi o‘zining asl artikulyatsion xususiyatini yo‘qotib, jiddiy fonetik transformatsiyaga (assimilyatsiya, eliziya va kompensatsiya hodisalariga) uchragan. A.Rustamov va boshqa turkiyshunoslar ta'kidlaganidek, eski o‘zbek (chig‘atoy) tilida arabcha «ayn» undoshining talaffuzi aksariyat hollarda hiqildoq portlovchi tovushi hamza (ء) bilan qorishib ketgan yoki umuman tushib qolgan[2]. O‘zbek tilshunosligida, xususan, M.Mirtojiyev va H.Ne'matovlarning tadqiqotlarida «ayn»li so‘zlarning fonetik o‘zlashishi ularning so‘z tarkibidagi o‘rniga (pozitsiyasiga) ko‘ra quyidagicha farqlanishi ilmiy asoslangan[3]:

Arabcha so‘z boshida kelgan «ayn» turkiy talaffuzda mutlaqo tushib qoladi va o‘zidan keyingi unliga singib ketadi. Natijada so‘z unli tovush bilan boshlanadi. Masalan: عَالِم (*ʻalim* → olim), عَمَل (*ʻamal* → amal), عِلْم (*ʻilm* → ilm).

Umumiy tilshunoslikda ikki turli genetik manbaga ega bo‘lgan so‘zlarning qabul qiluvchi til fonetik qonuniyatlari ta'sirida yagona tovush qobig‘iga kirib qolishi konvergent omonimiya (etimologik shakldoshlik) deb ataladi[4]. Eski o‘zbek tili va hozirgi adabiy tilimiz lug‘atida *amal* so‘zi ana shunday mustaqil omoleksema sifatida namoyon bo‘ladi. Ularning arabcha asl (etimon) shakllari va semantik maydoni quyidagicha:

Amal I (أَمَلٌ): Arabcha *a-m-l* (أ م ل) o‘zagidan yasalgan bo‘lib, so‘z boshida hamza (alif) qatnashgan. Lug‘aviy ma'nosi: *umid, orzu, kutish.* Mumtoz matnlarda bu so‘z ko‘pincha *kozib* (yolg‘onchi) so‘zi bilan birikib, *aldamchi umid* (أمل كاذب) kabi birikmalar tarkibida insonning ruhiy-psixologik holatini ifodalagan.

Amal II (عَمَلٌ): Arabcha *ʻ-m-l* (ع م ل) o‘zagidan olingan bo‘lib, so‘z boshida faringal «ayn» tovushi ishtirok etgan. Asosiy semalari: *ish, mehnat, harakat, amaliyot*. Keyinchalik ma'no taraqqiyoti (ma'no kengayishi) natijasida turkiy muhitda bu so‘z *mansab,*

[1] Гранде Б.М. Курс арабской грамматики в сравнительно-историческом освещении. – М.: Восточная литература, 2001. – С. 27-29.

[2] Рустамов А. Навоий тилининг грамматик хусусиятлари. – Тошкент: Фан, 1984. – Б. 18-20.

[3] Неъматов Н. Ўзбек тили тарихий фонетикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1992. – Б. 84-86; Миртожиев М. Ўзбек тили фонетикаси. – Тошкент: Фан, 2013. – Б. 112-115.

[4] Ullmann, Stephen. The Principles of Semantics. – Oxford: Basil Blackwell, 1957. – P. 132-135.

vazifa, boshqaruv tushunchalarini ham ifodalay boshlagan[1].

Garchi bu ikki so‘z arab yozuvida farqli shaklda (أمل va عمل) yozilgan bo‘lsa-da, turkiy talaffuzda har ikki bo‘g‘iz tovushi (ayn va hamza) tushib qolib, so‘z «a» unlisi bilan boshlangan va ular bir xil tovush kompleksiga (*a-m-a-l*) ega bo‘lib qolgan. Y.D.Polivanov va boshqa turkiyshunoslar bu jarayonni turkiy til artikulyatsion bazasining begona tovushlarni assimilyatsiya qilish (moslashtirish) xususiyati bilan izohlaydilar[2].

Xuddi shunday fonetik-semantik konvergensiya hodisasi *alam* leksemasi misolida ham kuzatiladi. Bu so‘z eski o‘zbek she’riyatida bir-biriga umuman aloqador bo‘lmagan ikki xil ma’no maydonida faol qo‘llanilgan:

Alam I (أَلَمٌ): Arabcha *a-l-m* (أ ل م) o‘zagidan olingan, hamza bilan boshlanuvchi so‘z. Ma’nosi: *dard, og‘riq, qayg‘u, sitam, azob*. Bu so‘z eski o‘zbek lirikasidagi eng faol psixologik-emotsional tushunchalardan biridir.

Alam II (عَلَمٌ): Arabcha *‘-l-m* (ع ل م – ilm, bilim, belgi tushunchalari bilan o‘zakdosh) o‘zagidan yasalgan bo‘lib, «ayn» bilan boshlanadi. Asl ma’nosi: *belgi, nishona, tug‘, bayroq, yo‘l ko‘rsatuvchi tog‘ yoki ustun*. Mumtoz adabiyotda u ko‘pincha lashkarning bayrog‘i yoki ma’shuqaning tik qaddi-qomatiga nisbatan (qaddi alam – bayroqdek tik sarvqomat) majoziy ma’noda, shuningdek, *alamdor* (bayroqdor) shaklida ishlatilgan[3].

Qabul qiluvchi (resipient) tilning fonetik qonuniyatlari – xususan, somiy tillarga xos bo‘lgan faringal tovushlarning turkiy talaffuzda yo‘qolishi – o‘zlashma qatlamda radikal fonetik o‘zgarishlarni keltirib chiqardi. Natijada arab tili sohibi uchun mutlaqo begona va o‘xshash bo‘lmagan so‘zlar (أمل va ألم ; علم va عمل) eski o‘zbek tili egasi ongida deetimologizatsiyaga uchrab, yagona leksik birlik – absolyut omonimlar sifatida leksikalizatsiyalashdi.

Bu hodisa mumtoz adiblarimizga she’riy san’atning nodir namunalarini yaratishda beqiyos imkoniyat yaratgan. Navoiy, Bobur, Ogahiy kabi so‘z san’atkorlari grafik jihatdan turlicha yoziladigan, ammo talaffuzi bir xil bo‘lgan bunday so‘zlardan *tajnis* (so‘z o‘yini) va *iyhom* (ikki ma’nolilik) san’atlarini yaratishda keng foydalanganlar[4]. Bu esa arabiy o‘zlashmalarning eski o‘zbek tilida shunchaki passiv lug‘aviy birlik bo‘lib qolmay, balki tilning ichki poetik tizimiga singib, yuksak badiiy-estetik vosita darajasiga ko‘tarilganini ilmiy jihatdan tasdiqlaydi.

II. Morfologik qolip (vazn) tamoyili. Arab tilidagi so‘z yasalish tizimi va vaznlarni o‘rganish faqatgina arab yozuvini biladigan mutaxassislar doirasi bilan cheklanib qolmaydi. Zamonaviy struktural tilshunoslik bu introflektiv jarayonni matematik aniqlikdagi universal qoliplarga solish imkonini beradi. Ushbu qoliplarni ilmiy-pedagogik amaliyotda C (inglizcha *consonant* – undosh) simvoli orqali modellashtirish mumkin.

Arab tilidagi o‘zaklar asosan uch undoshdan iborat bo‘lgani uchun, ularning leksik yadrosi va formulasi orqali ifodalanadi. Bunda C_1 o‘zakning birinchi undoshi (arab grammatikasida *faul-kalima*); C_2 o‘zakning ikkinchi undoshi (*ayn-ul-kalima*); C_3 o‘zakning uchinchi undoshi (*lom-ul-kalima*)ni anglatadi.

Bu usulning ilmiy va amaliy (didaktik) mohiyati shundaki, u arab alifbosidan mutlaqo bexabar bo‘lgan tadqiqotchi yoki talabaga ham lotin yoki kirill yozuvidagi matn ichidan arabiy o‘zlashmalarni matematik aniqlik bilan topish, tasniflash va o‘zagini ajratib olish imkonini beradi. Bu jarayon quyidagicha amalga oshadi (misol tariqasida):

Maf’al vaznining algebraik modeli: $maC_1C_2aC_3$. Talabaga so‘zning boshidagi *ma-* va o‘rtasidagi *-a-* tovushlari grammatik qo‘shimcha (vaznning o‘zgarmas qismi) ekanligi tushuntiriladi. Qolgan undoshlar esa o‘zak (C_1, C_2, C_3) hisoblanadi. Misol *maktab*. Formulaga solamiz: $ma + k(C_1) + t(C_2) + a + b(C_3)$. Demak, o‘zak undoshlari: *k-t-b*. Semantikasi: *yozuv, yozmoq* bilan bog‘liq. Yana bir misol: *manzar*. Formulaga solamiz: $ma + n(C_1) + z(C_2) + a + r(C_3)$. Demak, o‘zak undoshlari: *n-z-r*. Semantikasi: *qarash, nazar solish* bilan bog‘liq joy (manzara).

Maf’il vaznining algebraik modeli: $maC_1C_2iC_3$. Bu o‘rinda ikkinchi va uchinchi o‘zak undoshlari orasidagi unli «i»ga o‘zgaradi, qolgan struktura saqlanib qoladi. Misol: *majlis*. Formulaga solamiz: $ma + j(C_1) + l(C_2) + i + s(C_3)$. Demak, o‘zak undoshlari: *j-l-s*. Semantikasi: *o‘tirish* (o‘tiriladigan joy). Yana bir misol: *manzil*. Formulaga solamiz: $ma + n(C_1) + z(C_2) + i + l(C_3)$. Demak, o‘zak undoshlari: *n-z-l*. Semantikasi: *nozil bo‘lish, tushish* (to‘xtab o‘tiladigan joy).

Ushbu C_1, C_2, C_3 (CVC) modellashtirish usulini qo‘llash orqali mutaxassis arabiy o‘zlashmalar tizimida quyidagi ilmiy yechimlarga ega bo‘ladi:

So‘zni identifikatsiya qilish, ya’ni o‘zbek tilidagi biror so‘z $maC_1C_2aC_3$ yoki $maC_1C_2iC_3$ qolipiga aniq tushsa, bu so‘zning arabcha ismi makon (o‘rin-joy oti) ekanligiga shubha qolmaydi (masalan, *mashriq, mag‘rib, mahkama, maqbara*).

[1] Белкин В.М. Арабская лексикология. – М.: Изд-во МГУ, 1975. – С. 84-86.
[2] Поливанов Е.Д. Статьи по общему языкознанию. – М.: Наука, 1968. – С. 145-148.
[3] Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тили омонимларининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1984. – Б. 19.
[4] Бафоев Б. Навоий асарлари лексикаси. – Тошкент: Фан, 1983. – Б. 64-67.

Paradigmani tiklash, ya'ni topilgan o'zak (C_1, C_2, C_3) orqali tilimizdagi boshqa so'zlarning ham qarindoshligini osongina isbotlash mumkin. Masalan, talaba *j-l-s* o'zagini topgach, avtomatik ravishda $C_1aC_2iS_3$ (*jalis* – hamsuhbat) yoki $C_1uS_2uC_3$ (*julus* – taxtga o'tirish) so'zlarini ham yagona etimologik uyaga jamlay oladi.

Mufa"il, mufa"al va boshqa orttirma vaznlarning algebraik modeli (ismi foil va ismi maf'ul). Arab tilida hosila (orttirma) boblarning sifatdoshlari, ya'ni harakat bajaruvchisini anglatuvchi ismi foil va harakat obyektini anglatuvchi ismi maf'ul shakllari doimo *mu-* (مـ) prefiksi bilan boshlanadi. Bu turkumga oid so'zlarni C_1, C_2, C_3 (o'zak undoshlari) formulasi orqali modellashtirish o'zlashma so'zning nafaqat etimologiyasini, balki uning yashirin grammatik ma'nosini (faol yoki nofaol holatda ekanligini) ochib berishga xizmat qiladi.

Arab tili grammatikasi qoidalariga ko'ra, bunday vaznlarda so'zning oxiridan oldingi unlisi (ikkinchi va uchinchi o'zak undoshlari orasi) «i» (kasra) bo'lsa, u harakat bajaruvchisi (faol), «a» (fatha) bo'lsa, harakat obyekti (nofaol) hisoblanadi. Bu xususiyatni quyidagi algebraik modellar orqali aniqlash mumkin:

a) ikkinchi bob vaznlari (kuchaytirma yoki orttirma nisbat)da ikkinchi o'zak undoshi (C_2) ikkilantiriladi (tashdidlanadi), ya'ni ismi foil (faol) modeli: $muC_1aC_2C_2iC_3$. Masalan, muallim. Formulaga solamiz: *mu* + *'* (C_1) + *a* + *l*(C_2) + *l*(C_2) + *i* + *m*(C_3). Demak, o'zak undoshlari: *'-l-m* (م ع ل – bilim). Semantikasi: bilim beruvchi, o'rgatuvchi shaxs. Yana bir misol: *musavvir*. Formulaga solamiz: *mu* + *s*(C_1) + *a* + *v*(C_2) + *v*(C_2) + *i* + *r*(C_3). Demak, o'zak undoshlari: *s-v-r* (ص و ر – surat). Semantikasi: suratga soluvchi, yaratuvchi shaxs.

Ismi maf'ul (nofaol) modeli: $muC_1aC_2C_2aC_3$. Misol: *mukammal*. Formulaga solamiz: *mu* + *k*(C_1) + *a* + *m*(C_2) + *m*(C_2) + *a* + *l*(C_3). Demak, o'zak undoshlari: *k-m-l* (ك م ل – kamolga yetish). Semantikasi: kamolotga yetkazilgan, to'liq qilingan narsa.

b) Uchinchi bob vazni (birgalik va mushtaraklik nisbati)da birinchi va ikkinchi o'zak undoshlari orasida cho'ziq unli (o'zbek tilida esa «o» yoki «a») ishtirok etadi. Ismi foil (faol) modeli: $muC_1oC_2iC_3$. Masalan, musofir. Formulaga solamiz: *mu* + *s*(C_1) + *o* + *f*(C_2) + *i* + *r*(C_3). Demak, o'zak undoshlari: *s-f-r* (س ف ر – safar). Semantikasi: safar qiluvchi, yo'lga chiquvchi shaxs.

d) Sakkizinchi bob vazni (o'zlik yoki orttirma nisbat / *ifti'ol*)da prefiksdan so'ng birinchi o'zak undoshi (C_1) keladi va unga grammatik *-ta-* orttirmasi qo'shiladi. Ismi maf'ul (nofaol) modeli: $muC_1taC_2aC_3$. Masalan, muhtaram. Formulaga solamiz: *mu* + *h*(C_1) + *ta* + *r*(C_2) + *a* + *m*(C_3). Demak, o'zak undoshlari: *h-r-m* (م ر ح – hurmat, harom). Semantikasi: hurmat qilingan, e'zozlangan shaxs yoki obyekt.

Ushbu struktural-algebraik modellashtirish orqali eski o'zbek mumtoz matnlaridagi (xususan, bugungi kunda nofaol leksik qatlamga o'tib ketgan va tushunilishi qiyin bo'lgan) qancha-qancha murakkab arabiy o'zlashmalarning mantiqiy ma'nosini to'g'ri idrok qilish va oson esda saqlash imkoni yaratiladi. Kitobxon yoki yosh tadqiqotchi Navoiy, Bobur, Ogahiy asarlarida kam uchraydigan arxaik so'zga duch kelganda, uning qolipini va o'zagini (C_1, C_2, C_3) ajratib olish orqali o'ziga tanish bo'lgan faol so'zlar bilan assotsiativ (ma'noviy) bog'liqlikni topadi. B.M.Grande ta'kidlaganidek, arab tilida so'z o'zagi leksik ma'noning o'zagini (yadrosini) tashisa, vazn (qolip) unga grammatik va qo'shimcha ma'no (yo'nalish, makon, zamon, birgalik) yuklaydi[1]. Demak, o'zakni tanish butun bir semantik uyani[2] lug'atsiz (tezkor idrok uchun ma'nosida, lug'atga ehtiyoj qolmaydi degan fikr mutlaqo noto'g'ri bo'lar edi) ham anglash kalitidir.

Arabiy o'zlashmalarni *C1, C2, C3* formulasi hamda vaznlar (qoliplar) asosida formal-struktural modellashtirish usulini ta'lim va ilmiy-tadqiqot jarayoniga tatbiq etish kognitiv tilshunoslik va matnshunoslikda beqiyos ilmiy qimmatga egadir. Ushbu yondashuvning amaliy ahamiyati quyidagi omillarda namoyon bo'ladi:

Bu usul tadqiqotchi yoki talabaga arab alifbosini bilmagan taqdirda ham, o'zlashma so'zning grammatik va mantiqiy tabiatini tezkor va aniq farqlash imkonini beradi. Xususan, mu- (مـ) prefiksi bilan boshlanuvchi so'zlarni ko'rgan til egasi darhol ikkita muhim lingvistik xulosaga keladi: birinchidan, bu so'z arab tiliga mansub hosilaviy birlik (ismi foil, ismi maf'ul, ismi zamon yoki makon) ekanligini anglaydi; ikkinchidan, arab tili grammatikasining qat'iy qonuniyatiga ko'ra, agar oxirgi bo'g'indagi unli «i» (kasra) bo'lsa, bu shaxs yoki harakat bajaruvchisi (*muallim, mudir, muxbir*), agar «a» (fatha) bo'lsa, bu harakat qaratilgan obyekt yoki tushuncha (*mukammal, muhtaram, murakkab*) ekanligini mantiqan chegaralab oladi[3].

Tarixiy leksikologiyaning eng murakkab muammolaridan biri deetimologizatsiya, ya'ni bir o'zakdan tarqalgan so'zlar o'rtasidagi genetik va ma'noviy

[1] Гранде Б.М. Курс арабской грамматики в сравнительно-историческом освещении. – М.: Восточная литература, 2001. – С. 114-116.

[2] Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати (араб сўзлари ва улар билан ҳосил бўлган ҳосилалар). – Тошкент: Университет, 2000. – Б. 5-8.

[3] Талабов Э. Араб тили. – Тошкент: Ўқитувчи, 1992. – Б. 170-175.

aloqaning til egasi tafakkurida uzilishidir. O‘zbek tili egasi tafakkurida, tabiiyki, *muhtaram* va *hurmat*, *muallim* va *ilm*, *musofir* va *safar* so‘zlari ko‘pincha o‘zaro bog‘liq bo‘lmagan alohida leksemalar sifatida qabul qilinadi. *C1, C2, C3* formulasi esa ularning genetik o‘zakdosh ekanligini matematik aniqlik bilan isbotlab beradi. Masalan, *h-r-m* (ح ر م) o‘zagi orqali *hurmat, muhtaram, harom, mahram, mahrum* kabi butun bir leksik-semantik paradigmani yagona kognitiv freym (uya) sifatida tiklash va tahlil qilish mumkin.

Arab tili fe’l boblarining masdarlari (harakat nomlari) eski o‘zbek tili lug‘at fondining eng faol qatlamini tashkil qiladi[1]. Bu vaznlarni modellashtirish orqali biz yuzlab mavhum otlarning yasalish mantig‘ini tushunamiz. Turkiy tilga eng ko‘p o‘zlashgan va to‘la leksikalizatsiyaga uchragan masdar qoliplari quyidagilardir:

Taf’il (تَفْعِيلٌ) vazni (II bob masdari): $taC_1C_2iC_3$. Bu vazn harakatning kuchayishi yoki boshqa shaxsga qaratilganini (o‘timliligini) bildiradi. Eski o‘zbek tilida bu qolipdagi so‘zlar juda faol bo‘lib, bugungi kunda ham ularning aksariyati iste’moldadir. Misollar: *tabdil* (almashtirish), *takmil* (mukammal qilish), *tasvir* (suratga solish), *tafsil* (mufassal qilish), *tahlil* (hal qilish, yechish).

Tafa”ul (تَفَعُّلٌ) vazni (V bob masdari): $taC_1aC_2C_2uC_3$. Mazkur vazn harakatning o‘zlik ma’nosini, ya’ni ish-harakatning subyektning o‘zida (o‘z-o‘zidan) sodir bo‘lishini ifodalaydi. Misollar: *tabassum* (kulib qo‘yish), *tavallud* (tug‘ilish), *taajjub* (ajablanish), *takabbur* (kibrlanish), *tafakkur* (fikr yuritish).

Mufoala (مُفَاعَلَةٌ) vazni (III bob masdari): $muC_1oC_2aC_3a(t)$. Bu qolipdagi so‘zlar ikki yoki undan ortiq shaxs o‘rtasidagi birgalik va mushtaraklik (mushorakat) ma’nosini bildiradi. Misollar: *mubolag‘a* (bo‘rttirish), *muomala* (o‘zaro munosabat), *musolaha* (kelishish, yarashish), *muhokama* (hukmlashish, tortishish)[2].

Arabiy leksikani vaznlar va algebraik modellar orqali struktural tahlil qilish etimologik va leksik izlanishlarni vizual-grafik (arab yozuvini bilishga) qaramlikdan ozod qiladi. Bu yondashuv o‘zlashma so‘zlarning shakliy-semantik xususiyatlarini sof mantiqiy va lingvo-matematik bosqichda, yuqori aniqlik bilan tasniflash imkonini berib, eski o‘zbek tili manbalarini o‘rganishda mustahkam nazariy baza bo‘lib xizmat qiladi.

III. Grammatik ko‘rsatkichlar tamoyili (arabiy affikslar). Arabiy so‘zlar eski o‘zbek tiliga ko‘pincha o‘zining grammatik shakllari (jins, son va kelishik ko‘rsatkichlari) bilan birga yaxlitligicha o‘zlashgan:

Tanvin (-an, -o) qo‘shimchali so‘zlar: arab tilida holat yoki ravish ma’nosini yasovchi ushbu qo‘shimcha turkiy tillar uchun mutlaqo begonadir. Lug‘atdagi: *avvalan, asosan, ba’zan, daf’atan, masalan, taxminan, xaqiqatan, abado, amono* kabi so‘zlar sof arabizmlardir.

Mavhumlik va ayollik jinsi ko‘rsatkichi (*-at, -iyat*): Mavhum tushunchalarni ifodalovchi so‘z oxiridagi bu element arabiy mansublikni bildiradi: *adolat, balog‘at, jamiyat, xususiyat, mohiyat, qabohat.*

Arabiy siniq ko‘plik (jam’i mukassar) shakllari: arab tilida ko‘plik faqat qo‘shimcha qo‘shish bilan emas, so‘zning ichki tuzilishi o‘zgarishi (o‘zak unlilarining almashishi) bilan ham hosil bo‘ladi. Eski o‘zbek tilida bu so‘zlar ko‘pincha yakkalik ma’nosida o‘zlashgan:

ashyo (shayning ko‘pligi), *axloq* (xulq), *afkor* (fikr), *ash’or* (she’r);

akobir (kabir), *avomir* (amr), *avomim* (omma);

avliyo (valiy), *anbiyo* (nabiy), *hukamo* (hakim), *fuzalo* (fozil).

4. Izofali va tarkibli birikmalar (leksikalizatsiya tamoyili). Arab tilidagi aniqlovchi-aniqlanmish yoki predlog-ism konstruksiyalari eski o‘zbek tiliga yaxlit bir so‘z (leksema) sifatida singib ketgan.

Arabiy artikl (al-, ul-, ud-...) qatnashgan so‘zlar: *zuljalol, zulmat, aynul-yaqin, baytulloh, amirul-mo‘minin, qoziyul-quzot, xayrul-bashar.*

Arabiy predlog (*fi-, ba-, bi-*) qatnashgan so‘zlar: *Fil-jumla, fil-hol, fil-haqiqat, ba’daz, biaynih.* Bularning barchasi arabcha birikmalarning eski o‘zbek tilida bitta modal so‘z yoki ravishga aylangan (leksikalizatsiyalashgan) ko‘rinishlaridir.

Eski o‘zbek tili lug‘at boyligidagi arabiy leksemalarni tahlil qilishning eng samarali va innovatsion usuli bu – o‘zak va qolip (vazn) nazariyasini struktural-algebraik modellashtirish (C_1, C_2, C_3) dir. Bu metod tadqiqotchiga arab alifbosini bilmagan taqdirda ham, o‘zlashmalarning genetik o‘zagini, grammatik ma’nosini (faol/nofaol holatini, zamon va makonini) mantiqiy-matematik aniqlikda topish va deetimologizatsiya (o‘zakdoshlik hissining yo‘qolishi) muammosini bartaraf etish imkonini beradi.

Arab tili fonologiyasiga xos bo‘lgan, ammo turkiy til tabiatida mavjud bo‘lmagan maxrajdosh undoshlarning (س , ث , ص yoki ذ, ز, ض, ظ hamda ح, ه) yagona turkiy fonemaga konvergensiya bo‘lishi (birlashuvi) eski o‘zbek tilida sun’iy shakldoshlikni (omofoniyani) yuzaga keltirgan. Bu esa o‘z navbatida tarixiy manbalarni o‘qishda jiddiy chalkashliklarga sabab bo‘ladi. Ushbu tovushlarni fonetik-grafik va etimologik identifikatsiyalash orqaligina so‘zlarning

[1] Турсунов У., Ўринбоев Б., Алиев А. Ўзбек адабий тили тарихи. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995. – Б. 57-58.
[2] Талабов Э. Кўрсатилган асар. – Б. 172-176.

asl semantikasini to‘g‘ri chegaralash mumkin.

Arabiy o‘zlashmalarni mexanik lug‘at yodlash yo‘li bilan emas, balki kognitiv-freymli (masalan, *sh-h-d, j-m-’, q-t-l* o‘zaklarining ma’noviy nurlanishi orqali) yondashuv asosida tahlil qilish kitobxon va matnshunosning kasbiy kompetensiyasini eng yuqori pog‘onaga olib chiqadi. Bu tamoyil mumtoz tarixiy va badiiy matnlarimizning asl mohiyatini ochishda va ularni zamonaviy avlodga to‘g‘ri yetkazishda mustahkam metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi.

Rezyume. Ushbu maqolada eski o‘zbek tili lug‘at boyligidagi arabiy o‘zlashmalarni aniqlash va tahlil qilishning asosiy mezonlari ilmiy jihatdan yoritilgan. Tadqiqotda arab tilining introflektiv tuzilishi hamda turkiy tillarning agglyutinativ tabiati o‘rtasidagi farqlar asosida arabiy leksemalarni farqlash usullari ko‘rsatib berilgan. Xususan, fonetik-grafik belgilar, morfologik qolip (vazn) tizimi, grammatik ko‘rsatkichlar hamda leksikalizatsiyalashgan birikmalar arabiy o‘zlashmalarni identifikatsiya qilishning muhim omillari sifatida tahlil qilingan. Mazkur yondashuv eski o‘zbek mumtoz matnlaridagi arabiy leksikaning etimologik va semantik xususiyatlarini aniqlashda muhim metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi.

Resume. This article scientifically illuminates the main criteria for identifying and analyzing Arabic loanwords in Old Uzbek vocabulary. The study shows the methods of differentiating Arabic lexemes based on the differences between the introflective structure of the Arabic language and the agglutinative nature of Turkic languages. In particular, phonetic-graphic features, the system of morphological patterns, grammatical indicators, and lexicalized combinations are analyzed as important factors in identifying Arabic borrowings. This method serves as an important methodological basis for determining the etymological and semantic features of Arabic vocabulary in old Uzbek classical texts.

Резюме. В данной статье научно освещены основные критерии выявления и анализа арабских заимствований в лексике староузбекского языка. В исследовании показаны методы дифференциации арабских лексем на основе различий между интрофлективной структурой арабского языка и агглютинативной природой тюркских языков. В частности, фонетико-графические признаки, система морфологических шаблонов, грамматические показатели и лексикализованные сочетания анализируются как важные факторы идентификации арабских заимствований. Этот метод служит важной методологической основой для определения этимологических и семантических особенностей арабской лексики в старых узбекских классических текстах.

Filologik tadqiqotlar: til, adabiyot, ta'lim. 2026; 3
ISNN: 2181-1741 (Print)
ISNN: 2181-1725

TILSHUNOSLIK FANI TARAQQIYOTIDA APPLIKATIV MODELNING MURAKKAB SINTAKTIK QURILMALAR SHAKLLANISHIDAGI O'RNI

Samandarov Rustam Do'syorovich,
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent

Tilshunoslik fani taraqqiyotining hozirgi davrida nutq lingvistikasi ilmiy asoslangan ekan, mazkur masala tavsifiga, xususan, gapning lingvistik maqomi masalasiga o'zgacha yondashish talab qilinishi shubhasizdir. Shular jumlasiga *qo'shma gap* tushunchasi ham kiradi. Hozirgi vaqtda olimlar orasida qo'shma gap atamasini turli yo'llar bilan tushunish ba'zi hollarda uning sintaktik tabiatini boshqacha tushunishga olib keldi, ayrimlar uning bir xususiyatini, predikativ birliklarning birligini hisobga olishsa, boshqalarida ularning semantik va tarkibiy birligiga e'tibor berildi.

Ma'lumki, murakkab sintaktik qurilmalar (MSQ) har qanday til sintaksisida ham eng katta salmoqqa ega. Agar sodda gaplar strukturasi juda katta hajmga ega bo'la olganda ham undagi barcha ishtirokchi elementlar bitta predikativ markaz atrofida munosabatga kirishadi. MSQlarda esa yolg'iz predikativ markaz haqida so'z yurita olmaymiz. Masalan, teng munosabatli MSQlarning aksariyat qismi avtosemantik[1] gaplar hisoblanganligi uchun ularning tarkibiga birlashayotgan har bir gap o'zining predikativ yadrosiga ega bo'lsa, ergash gapli qo'shma gaplar komponentlari sinsemantik[2] strukturaga ega bo'lib, ularning tarkibida ham biri ikkinchisi bilan bog'liq bo'lgan ikki yoki undan ortiq predikativ yadrolarni ko'ramiz. Xususan, tobe munosabatli MSQlarda sintaksisning eng murakkab qonun-qoidalariga duch kelamiz. Chunki tobe munosabatli MSQlar masalasi har qanday til sistemasida ham sodda gap muammosidan ko'ra murakkabroq hisoblanadi. Bu masala bizningcha, eng avval, verbal kommunikatsiya va uning ifodalanish usullari bilan bog'liq bo'lishi shart.

Fransuz tilshunosi Jorj Galishe tobe munosabatli MSQlar haqida gapirganda ularning tarkibiga birlashayotgan sodda gaplarni elementar molekulalar deb ko'rsatadi va ana shu molekulalarning gap tarkibida saqlanib turishini fe'l sababidan ekanligini ta'kidlaydi. Lekin, bundan tashqari, tobe munosabatli MSQlarning shu xildagi elementlari molekulalardan tashkil qilinishida boshqa bir necha xil faktorlar ham muhim rol o'ynashlari mumkin. Masalan, o'zining mustaqil predikativ markaziga ega bo'lgan, shu bilan birga grammatik to'g'riligi to'liq ifodalangan, verbal kommunikatsiya prinsipi buzilmagan qandaydir gapning qaysidir bir elementiga aniqlik kiritish yoki izoh berishga to'g'ri kelib qolsa, shubhasiz, tobe munosabatli MSQ formasiga murojaat qilamiz. Biroq bu o'rinda tobe munosabatli MSQlarning tashkil qilinishi muammosi ana shu aniqlik talab qilayotgan so'z bilan bog'liq bo'ladi. Demak, ikkinchi verbal kommunikatsiya ham shu so'zga kelib taqaladi.

Bundan tashqari, tobe munosabatli MSQlarning qo'llanilishi masalasi paralingvistik faktorga hamda so'zlovchining xohishi, irodasiga ham bog'liq bo'ladi. Chunki insonning xohishi, irodasi tilning barcha materiallarining faollashishida ham muhim rol o'ynaydi.

Shuning uchun ham V.V.Bogdanov Ferdinand de Sossyur har qanday nom (eksponent) va narsa (denotat) to'g'ridan-to'g'ri bir-biri bilan borliq bo'la olmaydi, ular insonning ongi, tafakkuri orqali bog'lana oladi, deganda haqli edi, deb ta'kidlaydi.

Demak, tobe munosabati MSQ qo'llanilishi masalasi ham situatsiya va so'zlovchiga bog'liq bo'ladi. Fikrimizning isboti uchun quyidagi holatni ko'rib chiqaylik. Agar bizga suhbatdoshimiz *Kitobni keltiring* demoqchi bo'lsa, shubhasiz quyidagi ikki so'zdan foydalanadi: *kitob va keltirmoq*. Biroq kitoblar orasidan qaysi kitobni olib borishni tushunib yetmasak, *U stol ustida turibdi* jumlasini qo'shishi mumkin. Shunday qilib*, Kitobni keltiring. U stol ustida turibdi* shaklida ikkita sodda gap hosil bo'ladi. Bunday holat, albatta, ma'lum situatsiya doirasida so'zlovchi tomonidan qo'llanilishi mumkin. Bundan tashqari, ayni paytda *Stol ustida turgan kitobni keltiring* gapidan ham foydalanishimiz mumkin. Bu o'rinda sifatdosh formasi orqali ikkita mustaqil predikativ markazga

[1] Гулыгина Е.В. Теория сложноподчинённого предложения в современном немецком языке. – М.: Высшая школа, 1971. – С.18.

[2] Гулыгина Е.В. Теория сложноподчинённого предложения в современном немецком языке. – М.: Высшая школа, 1971. – С.20-26.

ega bo‘lgan sodda gaplar bir gap tarkibiga birlashayotganini ko‘ramiz.

Bordiyu situatsiya talabiga ko‘ra so‘zlovchi shaxs aynan stol ustida turgan kitobni keltirmoq zarurligini bo‘rttirib ko‘rsatmoqchi bo‘lsa, u holda quyidagi tobe komponentli MSQ formasini ishlatishga to‘g‘ri keladi:

Qaysi kitob stol ustida turgan bo‘lsa, o‘sha kitobni keltiring.

Ko‘rinib turibdiki, so‘zlovchi shaxs oldida yoxud bir mazmunning bir necha xil gap formalari orqali ifodalash imkoniyati hosil bo‘ladi:

I. *Kitobni keltiring. U stol ustida turibdi* ikki sodda gap formasi; *Stol ustida turgan kitobni keltiring* sodda gap formasi; *Qaysi kitob stol ustida turgan bo‘lsa, o‘sha kitobni keltiring* – tobe komponentli MSQ formasi. Bu xildagi gap formalarini transformalar, invariantlar yoki sintaktik sinonimlar ham deb atash mumkin. Chunki ularda aynan bir mazmunning bir necha xil formalarda ifoda qilinayotganligini ko‘ramiz. Biroq keyingi gap formasida, ya’ni ergash gapli qo‘shma gapning nisbiy olmoshli formasida qandaydir kitob haqida emas, balki qaysi kitob stol ustida turgan bo‘lsa, o‘sha kitobni keltirish zarurligi haqida gap bormoqda.

Shunday qilib situatsiyaning talabiga ko‘ra biz sodda gap formasini yoki tobe komponentli MSQ formasini tanlab olish imkoniyatiga ega bo‘lamiz. Biz har doim ma’lum situatsiya qurshovida bo‘lganimiz uchun qaysi gap formasini ishlatish zarurligi haqida o‘ylab o‘tirmasdan mexanik tarzda qaysi gap formasini tanlab ishlatganimizni sezmay qolamiz.

Shuni ham aytib o‘tish lozimki, MSQ lar mazmuni jihatidan ham, struktrasi jihatidan ham sintaksisning eng oliy nuqtasida turadi. Keyingi yillarda chop etilayotgan lingvistik adabiyotlarda MSQlarni polipredikativ gaplar deb kiritish maqsadga muvofiq ekanligi uqtirilmoqda[1]. Darhaqiqat, MSQlarda sodda gaplardan (mono predikativ gaplardan) farqli ravishda ikki yoki undan ortiq predikativ yadrolarning mavjudligini ko‘ramiz.

Bizning fikrimizcha, tobe komponentli MSQlarda asosiy mazmun hokim gap orqali ifodalanadi, tobe gap esa o‘sha mazmunni aniqlab, to‘ldirib keladi, Shunga ko‘ra, semantik va tayanch struktura masalasi ham bosh gap bilan bog‘langan bo‘ladi. Fikrimizning isboti uchun quyidagi misollarning tahliliga to‘xtab o‘tamiz:

1. Chambarchas soyabonlar o‘rnatilganini ko‘rib, quvonaman (U.Usmonov, Nomus).

2. Xavotir bo‘lmang deb, atayin xabar bergani kirdik (R.Fayziy, Hazrati inson).

3. Qanchaki tajriba, qanchaki yangilik bo‘lsa, chol hammasini chaqqonlik bilan o‘rganib, hammadan yuqori hosil oldi (Sh. Rashidov. Bo‘rondan kuchli).

Eng avval bu gaplardagi hokim gaplarni ko‘chirib yozamiz:

1. (men) quvonaman.

2. … atayin xabar bergani kirdik.

3. hammadan yuqori hosil oldi.

Ko‘rinib turibdiki, ularning har qaysisi ham mustaqil mazmundagi alohida gaplarga o‘xshaydi. Biroq, ular orqali ifodalanayotgan xabar situatsiyani qoniqtira olmasa, ularga qo‘shimcha mazmun beruvchi boshqa gaplarni ham biriktirishga to‘g‘ri keladi. Birinchi gapga *Chambarchas soyabonlar o‘rnatilganini ko‘rib,* …, ikkinchisiga *Xavotir bo‘lmang deb,* …, uchinchi gapga *Qanchaki tajriba, qanchaki yangilik bo‘lsa, chol hammasini chaqqonlik bilan o‘rganib,* … kabi gaplarni qo‘shish imkoniyatiga ega bo‘lmoqdamiz. Lekin, bu gaplar bosh gapning mazmunini to‘ldrish uchungina ishlatilganligi tufayli, biz ularni ergashgan qo‘shma gaplarning sintaktik strukturasiga tegishli gaplar, deb hisoblaymiz. Semantik struktura esa, faqatgina bosh gaplar strukturasi orqali ifodalanadi. Hatto ayrim MSQlarda bosh gap sintaktik strukturasi jihatidan ham, semantik strukturasi tomonidan ham mustaqil ko‘rinishga ega bo‘lmasa-da, ularning tayanch strukturasini ko‘proq darajada bosh gapda ko‘ramiz: *Tiq etgan tovush eshitsa, shahardan askar chaqiradi (H.G‘ulom. Mash’al).* Keltirilgan gapda tayanch struktura askar chaqiradi qismida ifodalanayapti. Gapning qolgan qismi esa tayanch strukturaga izoh berish maqsadida «-sa» elementi orqali bosh gashga bog‘lanmoqda. Berilgan misollarning barchasida ham tobe gaplarning hosil bo‘lishi situatsiya qurshovida bo‘lgan bosh gaplarning talabiga binoan ekanligidan dalolat bermoqda. Demak, tobe gaplar o‘zi o‘zi uchun emas, balki boshqa bir gapning (bosh gapning) talabiga ko‘ra, uning semantik va struktural butunligini to‘ldirish maqsadida hosil bo‘ladi, degan xulosaga kelishimiz maqsadga muvofiqdir.

Murakkab sintaktik qurilmalarni sintaktik derivatsiya nuqtayi nazaridan o‘rganadigan bo‘lsak, ularni ikki jihatdan ko‘rib chiqish, maqsadga muvofiq ko‘rinadi. Birinchidan, MSQ komponentlarini alohida-alohida tahlil qilish, ikkinchidan, MSQ ning o‘zini yaxlit struktura sifatida ko‘rib chiqish. Aytish lozimki, biz har ikki usulda ham applikativ modelning MSQ sintaktik derivatsiyasidagi o‘rnini ko‘rishimiz mumkin:

1. Qosimbek Bobur Mirzoning ustozi Xo‘ja Abdullani uyidan qidirib topgach, ular ikkovlashib arkdagi beklar oldiga chiqishdi (P.Qodirov. Yulduzli tunlar).

Keltirilgan MSQ ikki komponentdan iborat bo‘lib, polipredikativ xususiyatga egadir. Mazkur MSQni yaxlit struktura sifatida tahlil qiladigan bo‘lsak, uning har bir komponenti derivatsiya operandi sanaladi.

[1] Turniyozov B. Hozirgi o‘zbek tilida teng komponentli murakkab sintaktik qurilmalar derivatsiyasi. – Samarqand. 2008. – B. 78.

Ikki komponentni bog‘lovchi vosita esa *(-gach)* MSQ sintaktik derivatsiyasining operatori maqomida kelmoqda:

I.

1-operand – *Qosimbek Bobur Mirzoпing ustozi Xo‘ja Abdullaпi uyidaп qidirib topgach;*

2-operand – *ular ikkovlashib arkdagi beklar oldiga chiqishdi.*

operator – *gach (applikator)*

MSQ komponentlarining sintaktik derivatsiyasini alohida – alohida tahlil qiladigan bo‘lsak, u quyidagi bosqichlarda amalga oshishini ko‘rishimiz mumkin:

1. *Qidirib topgach* – tub struktura; V

2. *Qosimbek qidirib topgach* – tayanch struktura; N+V

3. *Qosimbek uyidan qidirib topgach* – hosila struktura; $N+X_1+V$ (operator –dan)

4. *Qosimbek Xo‘ja Abdullaпi uyidaп qidirib topgach* – hosila struktura; $N+X_2+V$ (operator –ni)

5. *Qosimbek Bobur Mirzoпing ustozi Xo‘ja Abdullaпi uyidaп qidirib topgach* – Hosila struktura. $N+X_3+V$ (operator -ning)

Ko‘rinadiki, MSQ birinchi komponentining sintaktik derivatsiyasi besh bosqichdan iborat bo‘lib, derivatsion jarayon uchinchi bosqichdan boshlanmoqda. Shuningdek, derivatsion jarayon boshlangandan tirkalayotgan applikatorlar derivatsion nuqtayi nazardan operator maqomida kelmoqda. Ammo, aytish joizki, yangi operator maydonga chiqqandan so‘ng, eskisi o‘z o‘rnini yangisiga bo‘shatib berar ekan, eski operatorning operatorlik maqomi qolmaydi. Ammo, appliktorlar soni gap tarkibida kamaymaydi. Endi MSQ ning ikkinchi komponenti sintaktik derivatsiyasi jarayoniga nazar tashlasak:

II.

1. chiqishdi – tub struktura. V

2. ular chiqishdi – tayanch struktura. N+V

3. ular beklar oldiga chiqishdi – hosila struktura. $N+X_1+V$ (operator oldiga)

4. ular arkdagi beklar oldiga chiqishdi – hosila struktura. $N+X_2+V$ (operator –dagi)

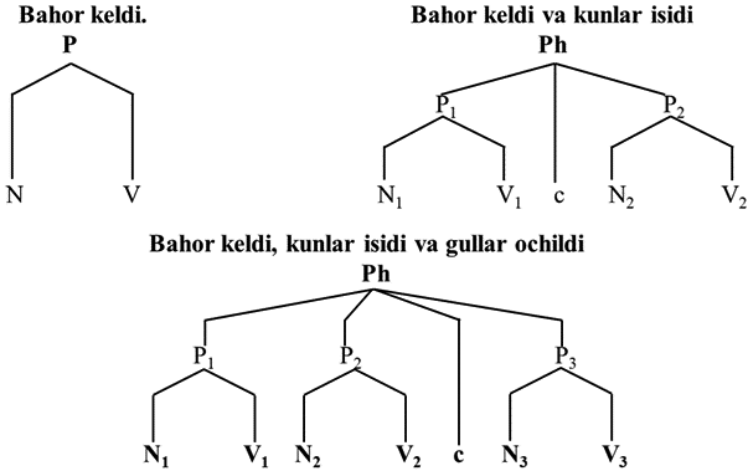
5. ular ikkovlashib arkdagi beklar oldiga chiqishdi – hosila struktura $N+X_3+V$ (orperator –ib).

MSQning ikkinchi komponenti besh bosqichda amalga oshmoqda. Gap tarkibiga yangi applikator tirkalgan sari, uning shakli kengayib borayotganini guvohi bo‘lishimiz mumkin. Ko‘rinadiki, umumiy sintaktik strukturaning mazmun butunligi faqat tayanch strukturaga bog‘liq, unga yangidan qo‘shilayotgan unsurlar mazmuniy jihatdan ikkinchi darajali, deyish noo‘rindir[1].

MSQ sintaktik strukturasini umumiy oladigan bo‘lsak, MSQ tarkibiga tirkalayotgan har bir qism (yangi komponent) applikator sanalishi mumkin. Masalan:

Bahor keldi. Bahor keldi va kunlar isidi Bahor keldi, kunlar isidi va gullar ochildi.

Mazkur misolda *Bahor keldi* jumlasi bilan *kunlar isidi* jumlasi ohang orqali birikmoqda. Mazkur vaziyatda ma’lum real appliktor ko‘zga tashlanmasa-da, biz sintaktik bog‘lanishni inkor eta olmaymiz. Chunki derivatsion jihatdan bu ikki sodda gapni nol operator bog‘lab turibdi. Tirkalish jarayonini davom ettiradigan bo‘lsak, *Bahor keldi va kunlar isidi* MSQsiga nisbatan *va bog‘lovchisi* applikator sanaladi. Ko‘rinadiki, tahlil qilinayotgan birlik hajm jihatidan kattarib boravergan sari, operandlar hajmi ham yiriklashib boraveradi. Guvohi bo‘lganimizdek, MSQ shakli kengayishida endi qo‘shimchalar, yoki so‘zlar emas, balki mustaqil jumlalar operandlar vazifasini bajarmoqda. Buni sxemada quyidagicha ko‘rsatish mumkin:

1 Кацнельсон С.Д. Общее и типологическое языкознание. – Л., 1986. – С. 133.

Tobe munosabatli MSQlarda esa applikatorlar vazifasini ergashtiruvchi bog‘lovchilar, ko‘makchili qurilmalar, shuningdek, bog‘lovchi vazifasini bajaruvchi boshqa so‘zlar bajaradi:

1. Agar hozir bu ishga qo‘l uradigan bo‘lsak, qovog‘arining uyasiga cho‘p tiqqan bo‘lamiz (K.Yashin. Hamza).

2. Shayx bir ishora qilsa, bular bizni burda-burda qilib tashlashadi (K.Yashin. Hamza).

Keltirilgan misollarda MSQlarning tobe qismlari hokim gapda ifodalanayotgan ish harakatlarning real shartlariga ko‘ra amalga oshayotganini ko‘rsatmoqda. Boshqacha aytganda, ana shu shartlar mavjud bo‘lmasa, bosh gaplarda ro‘y berayotgan voqea hodisalarning voqelanishi uchun shart mavjud bo‘lmasligi izohlanmoqda. Bu singari MSQlarda A.G‘ulomov, M.Asqarovalarning to‘g‘ri ta’kidlashicha, tobe gapda qo‘yilayotgan shart, bosh gapda ro‘y beradigan natijani ko‘rsatadi. Agar bunday shart mavjud bo‘lmas ekan, bosh gapdagi voqea hodisa ham sodir bo‘lmaydi[1]. Ayni paytda esa ana shu shart ifodasini yuqoridagi gaplarda *agar* bog‘lovchisi bilan *–sa* shart mayli qo‘shimchasi bajarmoqda hamda MSQ ikki qismini bir-biriga bog‘lamoqda. Demak, mazkur bog‘lovchi vositalar applikator sanalib, derivatsion jihatdan operator maqomini olmoqda.

Bizningcha, bu atamani qayta ko‘rib chiqishga ehtiyoj tug‘ilishi tabiiydir. Buning turli sabablari bor. Birinchidan, qo‘shma gapda (uning har bir turida) matn belgisi mavjud va buni inkor etib bo‘lmaydi. Matn, albatta, o‘zining lingvistik maqomi bilan gapdan farq qiladi. Ikkinchidan, qo‘shma gapda nafaqat polipredikativlik belgisini, balki ustpredikativlik belgisini ham ko‘ramiz. Bundan tashqari qo‘shma gap atamasini qo‘llash til va nutq birliklarining pog‘onali munosabatiga putur yetkazadi. Bizga ma’lumki, har qanday kichik birlik o‘zidan katta birlik ichida faollashadi va pog‘onali munosabat yaratadi. Agar so‘zlar gap ichida faollashsa, sodda gaplar qo‘shma gap ichida faollashadi, degan fikr paydo bo‘ladi. Bu esa gap gapning ichida faollashadi, degan yanglish xulosaga olib keladi. Shu sababdan ham biz o‘z maqomiga ko‘ra gapdan kattaroq atamani qo‘llashimiz kerak bo‘ladi. Ana shularni hisobga olib, biz ham qo‘shma gap termini o‘rniga murakkab sintaktik qurilma atamasini qo‘llashni joiz topdik.

Rezyume. Mazkur maqolada tilshunoslik fani taraqqiyotida applikativ modelning murakkab sintaktik qurilmalar shakllanishidagi o‘rni xususida to‘xtalib o‘tilgan. Gap shaklining sintaktik murakkablashuvi kirish so‘z va birikmalar, undalmalar va kiritma qurilmalar orqali ro‘y berishi ham mumkin. Lekin, mazkur vositalarning sintaktik faolligi applikativ model doirasida ro‘y bermaydi. Ro‘y bergan taqdirda ham distant munosabat shakllanadi. Zotan, ular jumla tarkibida qatnashayotgan bevosita ishtirokchilar bilan to‘g‘ridan – to‘g‘ri sintagmatik munosabat tashkil eta olmaydi.

Resume. This article discusses the role of the applicative model in the development of linguistics in the formation of complex syntactic devices. Syntactic complexity of the form of speech can also occur through introductory words and conjunctions, interjections and interjections. Howeven the syntactic activity of these devices does not occur winthin the framework of the applicative model. Even if it does, a distant relationship is formed. After all, they cannot form a direct syntagmatic relationship with the direct participants participating in the sentence.

Резюме. *В данной статье рассматривается роль аппликативной модели в развитии лингвистики при формировании сложных синтактических средств. Синтактическая сложность формы речи может также возникать за счет вводных слов и союзов, междометий. Однако синтактическая активность этих средств не происходитв рамках аппликативной модели. Даже если и происходить, то формируется лищь отдаленная связь. Ведь они не могут образовывать прямую синтагматическую связь с непосредственными участниками предложения.*

1 G‘ulomov A. Asqarova M. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Sintaksis. – Toshkent, 1987. C. 221.

Filologik tadqiqotlar: til, adabiyot, ta'lim. 2026; 3
ISNN: 2181-1741 (Print)
ISNN: 2181-1725

АРАБСКАЯ ЛИНГВИСТИЧЕСКАЯ ТРАДИЦИЯ VII–XVII ВВ.: ФОРМИРОВАНИЕ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОГО СТИЛЯ И ИНСТРУМЕНТОВ СОХРАНЕНИЯ ЯЗЫКОВОЙ НОРМЫ

Ишанханова Мухлисабону Тургуновна,
доктор философии по филологическим наукам
кафедра арабского языка и литературы «аль-Азхар»,
Международная исламская академия Узбекистана

Арабская грамматическая традиция представляет собой один из наиболее устойчивых и продолжительных интеллектуальных проектов в истории языкознания. На протяжении более чем тысячелетия она развивалась в тесной связи с религиозным знанием, философией и системой образования исламского мира. Цель данной статьи – проследить ключевые этапы эволюции арабской грамматической мысли, выявить внутренние методологические противоречия классического naḥw и показать, каким образом грамматика трансформировалась из аналитической дисциплины в универсальный педагогический инструмент.

Maqolada tarixiy-deskriptiv va tarixiy-qiyosiy usullardan foydalanilib, arab grammatik an'anasining VII–XVII asrlardagi shakllanishi va rivoji tarixiy jarayonda yoritildi hamda u boshqa lingvistik-falsafiy an'analar bilan qiyosda tahlil qilindi. Shuningdek, tahliliy va kontseptual-nazariy yondashuv asosida naḥw nazariyasining asosiy tushunchalari va metodologik tamoyillari ochib berildi. Tadqiqot jarayonida manbashunoslik va ilmiy-tanqidiy usullar qo'llanilib, klassik va zamonaviy olimlar qarashlari tahlil qilindi va baholandi. Tizimli yondashuv orqali esa arab grammatikasi til, madaniyat, diniy va ta'limiy omillar bilan uzviy bog'liq yaxlit intellektual tizim sifatida talqin etildi.

Как полагает американская ученая Камелийа Сулейман мотивация арабских лингвистов по формированию арабской грамматики имела двоякий характер: во-первых, дидактическая цель заключалась в выработке норм правильного употребления языка и в создании системы, обеспечивающей точное и последовательное толкование Божественного Слова. В этом проявлялась тесная взаимосвязь между развитием арабской лингвистики и формированием наук шариата.

Во-вторых, их деятельность носила описательно-аналитический характер, направленный на выявление закономерностей структуры арабского языка и его осмысление как целостной системы. Для этого были разработаны специальные методы сбора и проверки языковых данных. Основным источником служил Коран – как в его устной декламации, так и в письменной форме, наряду с доисламской поэзией, представлявшей эталон языковой чистоты. Кроме того, важным инструментом считалось наблюдение за живой речью бедуинов пустынных регионов Аравии, язык которых воспринимался как наиболее свободный от внешних влияний.

Уже в трудах Аль-Халила ибн Ахмада аль-Фарахиди (ум. 718 г.) встречается осознание того, что в современной науке можно назвать «парадоксом наблюдателя», то есть влияния исследователя на объект исследования. Наряду с эмпирическими методами применялись и аналитические подходы – такие как аналогия (*qiyāṣ*) и диалектическое рассуждение. Таким образом, в грамматической традиции проявился дух *'iğtihād* – творческого и самостоятельного мышления, характерного для исламской интеллектуальной культуры[1].

Однако, как полагает исследовательница, эти лингвисты не проявляли интереса к сравнительному языкознанию, поскольку воспринимали арабский язык как наиболее совершенный из всех языков – подобно тому, как греки в прежние века считали так о греческом. Известный ученый в области арабской лингвистики Чарльз Фергюсон стремится развеять убеждения об арабском языке, в которые верят сами носители арабского

[1] Suleiman C. Contending Visions of Arabic Linguistics and their Historical Roots // Middle East Critique. – 2010. – Vol. 19. No. 2. – P. 118.

языка – например, что их грамматика упорядочена и совершенна, а их язык красив и превосходит другие. Он документирует растерянность носителей арабского языка, когда демонстрирует им наличие нерегулярностей и несогласованностей в системе арабского языка[1].

Другой исследователь, оказавший огромное влияние на арабскую лингвистику с 1970-х годов, – Кейс Верстег, профессор Университета Неймегена в Нидерландах. Верстег в 1977 году выдвинул теорию о том, что арабская лингвистика в Средние века не была оригинальной, а лишь заимствовала элементы из греческой. Однако менее чем через два десятилетия он отказался от своего поспешного вывода и, напротив, заявил, что арабская лингвистика, хотя и синтезировала некоторые греческие элементы с течением веков, всё же является оригинальной[2].

Считать, что арабская лингвистика возникла изолированно или была создана исключительно арабами, было бы неверно, полагал известный ученый В.А. Звегенцев. Правильнее рассматривать её как часть мировой истории науки о языке. Она развивалась благодаря тому, что арабские ученые впитывали достижения других народов и применяли эти знания к материалу арабского языка, удовлетворяя потребности своей культуры. Этот процесс усвоения и адаптации обогатил науку новыми фактами и идеями.

Поскольку перед арабской культурой стояла задача создания собственной грамматической системы, было бы нелогично игнорировать уже высокоразвитые образцы, писал ученый. Как и в других науках, арабы не отказывались от использования культурных достижений других народов. Вполне естественным шагом стало обращение к греческой и индийской грамматическим системам, которые на тот момент достигли наибольшего совершенства[3].

Такого же мнению придерживались и ряд арабских ученых, среди них особое место занимает Абд ар-Рахман Мухаммад Аййуб. Он постулировал, что арабские грамматики в своем делении слова на три категории[4] руководствовались принципом, аналогичным подходу Платона к классификации лингвистических единиц в древнегреческом языке. Согласно Платону, слова подразделяются на категории в зависимости от их референциальной функции по отношению к элементам бытия. В частности, он выделял имя (ονομα), указывающее на сущность (например, субъект), и глагол (ῥῆμα), обозначающий событие (например, действие). Кроме того, Платон идентифицировал третий класс лексем, функция которых заключалась в выражении отношений между сущностями и событиями, именуя их «отношениями»[5].

Несомненно, позиция Абд аль-Рахмана не получила единодушной поддержки среди учёных. В частности, Саид Ахмед аль-Батати полагает, что терминологическое сходство само по себе не является достаточным основанием для утверждения о заимствовании арабской грамматикой положений аристотелевской логики. Более того, Аййюб, по мнению Батати, почти полностью игнорирует историко-концептуальную систему, породившую традиционные грамматические взгляды. Такая позиция нарушает научную объективность и мешает адекватной оценке грамматических концепций, считает ученый[6].

Более того, Мухаммад Аййуб утверждает, что влияние греческой философии привело к усложнению объяснения *tanwīn* в арабской грамматике. Он считает, что грамматисты, стремясь к чрезмерной логичности и симметрии, создали искусственные категории, такие как «*tanwīn* соответствия» (*tanwīn al-muqābala*), вместо того чтобы признать единую природу *tanwīn* с разными функциями. Автор критикует идею, что *tanwīn* в женском множественном числе (например, muslimātun) соответ-

[1] Suleiman C. Contending Visions of Arabic Linguistics and their Historical Roots // Middle East Critique. – 2010. – Vol. 19. No. 2. – P. 121.

[2] Suleiman C. Contending Visions of Arabic Linguistics and their Historical Roots // Middle East Critique. – 2010. – Vol. 19. No. 2. – P. 121.

[3] Звегинцев В. А. История арабского языкознания. – Москва: Изд–во МГУ, 1958. – С. 24–25 (80).

[4] Другие исследователи же не стали ограничиваться этим, так Ибрагим Анис разделил слово на четыре части: имя (существительное), глагол, частица (предлог/союз) и местоимение, опираясь на три критерия: значение, форма и функция. Что касается Таммама Хассана, то он разделил слово на семь частей: имя (существительное), прилагательное, глагол, частица (предлог/союз), наречие, союз (соединительная частица) и местоимение, опираясь на критерии формы и значения. Более подробно об этом см.:

طرّاد أنوار. موقف عبد الرحمن أيوب من الدرس النحوي: دراسة تحليلية نقدية» // مجلة (لغة – كلام) تصدر عن مخبر اللغة والتواصل – المركز الجامعي غليزان/الجزائر. – مج. ٦، ع. ٢. ٢٠٢٠ – ص. ٧٤–٠٦.

[5] أيوب عبد الرحمن. دراسات نقدية في النحو العربي. – القاهرة: مكتبة الأنجلو المصرية، ٧٥٩١. – ص10..

[6] البطاطي صالح أحمد. من آراء عبد الرحمن أيوب في كتابه دراسات نقدية في النحو العربي: دراسة في التصور النحوي // مجلة جامعة الملك سعود. – ٢٠٢٠. – مج. ١. ع. ١. – ص. ٧٤.

ствует *nūn* в мужском множественном числе (например, muslimūna). Он указывает на логическую непоследовательность: если это так, то почему в единственном числе, где тоже есть *tanwīn* (например, muṣlimun), нет соответствующего *nūn*? Мухаммад Аййуб рассматривает введение «tanwīna соответствия» как искусственное теоретическое решение, продиктованное стремлением грамматистов к аристотелевской логике и формальной симметрии. По его мнению, они "притянули за уши" объяснение, чтобы подогнать его под заранее заданную логическую модель, вместо того чтобы глубоко анализировать лингвистические особенности. Это привело к избыточным и необоснованным теоретическим конструкциям, игнорирующим реальные языковые функции[1].

Формирование арабской грамматической мысли проходило в два основных этапа. Первый этап, называемый эмпирическим, был связан с фиксацией и анализом речи бедуинов, которых считали носителями «чистого арабского языка» (*luġa faṣīḥa*). Сначала арабские ученые исследовали обширный, собранный на практике языковой материал, но при этом сама грамматика занимала лишь небольшую часть их работы. На ранних стадиях арабская грамматика не была упорядоченной системой правил. В отличие от других народов, где такие системы формировались веками и входили в науку после существенных языковых изменений, для арабов грамматика изначально представляла собой просто набор разрозненных наблюдений о лингвистических особенностях классических текстов и цитат. Позднее, с введением понятия аналогии (сравнения по образцу), эти наблюдения постепенно начали оформляться в правила. Однако из-за исключительного богатства и развитости арабского языка, а также отсутствия четкого, систематического метода, ученые не смогли охватить весь материал. В результате, они не смогли достичь достаточно полного понимания ключевых механизмов функционирования языка. В это время филологи в основном концентрировались на внешней стороне науки: они собирали множество классических примеров и считали своей главной задачей освоение как можно большего объема этого материала. При этом, глубокое понимание основополагающих, внутренних законов языка оставалось недостаточным[2].

По мнению В.Ф.Гиргаса, именно книга Сибавейхи положила начало систематическому изучению арабского языка. До её появления грамматические изыскания сводились в основном к сбору многочисленных образцов классической речи, на основе которых формулировались грамматические правила. Однако такие правила излагались бессистемно и не образовывали единого целого[3].

На втором этапе изучения арабского языка наблюдается важный сдвиг: исследователи перестают просто собирать сведения и начинают систематически описывать язык. Этот процесс особенно ярко проявился в деятельности первых грамматиков Басры и Куфы. Басра становится ключевым центром языковой науки – именно здесь, начиная с VIII века, формируется рационалистическая школа анализа языка. Среди её представителей особое место занимают аль-Халиль ибн Ахмад аль-Фарахиди (ум. около 791 года) и его ученик Сибавайхи (ум. около 796 года), которые внесли решающий вклад в становление системного подхода к арабскому языку. Аль-Халиль разработал первую классификацию звуков и предложил концепцию корневой морфологии, согласно которой все арабские слова происходят от трёхсогласных корней (ر.ذ.ج). Эта идея оказалась чрезвычайно плодотворной, определив направление развития арабской морфологии на многие века. Кроме того, аль-Халиль составил «Книгу источника» ("Kitāb al-'ayn") – первый словарь арабского языка, в котором лексика организована по фонетическому принципу. Этот труд стал образцом системного подхода к словарной работе и оказал огромное влияние на последующие поколения грамматиков и лексикографов[4].

Сибавайхи, ученик аль-Халила, создал «al-Kitāb» – труд, который стал настоящей вершиной классической арабской грамматической традиции. Этот текст нельзя рассматривать просто как сборник правил: он представляет собой цельную теоретическую систему, основанную на логике внутренней структуры языка. В «al-Kitāb» впервые вводятся ключевые категории, такие как *ʾiʿrāb* (падежное оформление), *taqdīr* (реконструкция скрытой структуры) и *ʿilal* (объяснение причин языковых явлений). По сути, Сибавайхи создал первый опыт формальной модели языка, где тщательные наблюдения за языком сочетались с рациональной аргументацией. Поэтому неудивительно, что многих исследователей он заслуженно называют «Аристотелем арабской грамматики»[5].

---

[1] أيوب عبد الرحمن. دراسات نقدية في النحو العربي. – القاهرة: مكتبة الأنجلو المصرية، ١٩٥٧. – ص.٥١.

[2] Звегинцев В. А. История арабского языкознания. – Москва : Изд–во МГУ, 1958. – С. 25.

[3] Гиргас В. Очерк грамматической системы арабов. – С.Петербург: Типография императорской академии наук, 1873. – С. 11.

[4] Более поюробно об этом см.: Рыбалкин В.С. Классическое арабское языкознание. – Киев, 2003. – С. 93–94.

[5] Абу Башир Амр Сибавайхи. Китаб. Введение (главы 1–7). Перевод и комментарии. – Москва: ИД ВКН, 2018. – 143 с.

Параллельно в Куфе развивалась собственная школа, которая отличалась большей гибкостью и вниманием к реальному языковому материалу. Её представители – аль-Киса'и, аль-Фарра' и их последователи – не ограничивались строгими нормами, а стремились понять и объяснить различные варианты речи. Куфийская школа рассматривала отклонения от нормы в поэзии и разговорной речи не как ошибки, а как естественные проявления живого языка. Таким образом, уже на раннем этапе в арабской филологии проявился дуализм двух подходов: рационалистического, характерного для басрийской школы, и эмпирического, присущего куфийской. Позднее багдадская школа предприняла попытку объединить эти направления, создав синтетическую модель грамматики, в которой строгая логическая структура сочеталась с вниманием к реальным языковым вариациям[1].

Таким образом, к XII–XIII векам арабская грамматическая традиция достигает зрелости. Появляются синтетические труды, которые не только обобщают достижения предшественников, но и приспосабливают их к дидактическим нуждам. Замахшари (ум. 1144) на основе своего трактата "Mufaṣṣal fī al-nahw" Замахшари ("Разделанная на главы [книга] в науке о nahw") создает «al-'Unmūḏağ» ("Образец") предложил ясную и стройную систему грамматических категорий, которая на протяжении веков служила образцом для преподавания. Вслед за ним Ибн Малик (ум. 1274) создал "Alfiyya" – поэтический компендиум из тысячи стихов, где изложены все основные правила грамматики. Этот труд стал не просто учебным пособием, а своеобразным символом филологического образования в исламском мире. Поэтическая форма позволяла студентам заучивать сложные правила наизусть, превращая грамматику в часть устной и эстетической традиции[2].

Как отмечает Кис Верстиг, арабские грамматические трактаты изначально не предназначались для изучения в привычном педагогическом смысле. Эти тексты исходили из предположения, что носители арабского языка интуитивно знали, как говорить, и не нуждались в описании своего языка, не говоря уже о предписывающей грамматике, указывающей им, как использовать язык «правильно». Вместе с тем, этим идеализированным носителям не приписывалось теоретическое понимание правил, и именно здесь вступали в работу грамматики, чья функция заключалась в применении теоретической основы к грамматическим явлениям и объяснении причин, лежащих в основе правил.

Проведённый анализ показал, что арабская грамматическая традиция с VII по XVII век сформировалась как самостоятельная, целостная и внутренне логичная интеллектуальная система, тесно связанная с религиозными, культурными и образовательными потребностями исламского общества. Развитие арабской лингвистики не ограничивалось описанием языковых фактов, а опиралось на сочетание эмпирического наблюдения, рационального анализа и теоретического осмысления языка. Деятельность басрийской и куфийской школ, труды аль-Халила ибн Ахмада и Сибавайхи заложили основы системного подхода к языку, который в последующие века трансформировался в педагогически ориентированную грамматику. Несмотря на возможные заимствования отдельных идей из греческой философской традиции, арабская грамматика выработала собственный методологический аппарат и понятийный язык. Тем самым она выступила не вспомогательной дисциплиной, а фундаментальным инструментом сохранения языковой нормы и интеллектуальной преемственности исламской цивилизации.

Резюме. В статье рассматривается развитие арабской грамматической традиции с VII по XIII века в контексте истории языкознания. Анализируются цели и методы ранних арабских лингвистов, источники языкового материала и роль аналогии и рационального рассуждения в формировании грамматической теории. Освещается дискуссия о степени оригинальности арабской лингвистики и её возможных связях с греческой философской традицией. Особое внимание уделяется деятельности басрийской и куфийской школ, трудам аль-Халила ибн Ахмада и Сибавайхи, а также переходу от аналитического описания языка к педагогически ориентированной грамматике. Делается вывод о том, что арабская грамматика представляла собой самостоятельную и целостную интеллектуальную систему, эволюционировавшую в ответ на культурные, религиозные и образовательные потребности общества.

[1] Более поюробно об этом см.: Рыбалкин В.С. Классическое арабское языкознание. – Киев, 2003. – С. 95–99.

[2] Гиргас В. Очерк грамматической системы арабов. – С.Петербург: Типография императорской академии наук, 1873. – С. 19–23.

Rezyume. Maqolada VII–XIII asrlarda arab grammatik an'anasining rivojlanishi tilshunoslik tarixi kontekstida ko'rib chiqiladi. Unda ilk arab tilshunoslarining maqsad va usullari, til materiali manbalari hamda grammatik nazariya shakllanishida analogiya va ratsional mulohazalarning o'rni tahlil qilinadi. Arab tilshunosligining o'ziga xoslik darajasi va uning yunon falsafiy an'anasi bilan ehtimoliy aloqalari haqidagi munozaralar yoritiladi. Basra va Kufa maktablari faoliyati, al-Xalil ibn Ahmad va Sibavayhning asarlari, shuningdek, tilning tahliliy tavsifidan pedagogik yo'naltirilgan grammatikaga o'tish jarayoniga alohida e'tibor qaratiladi. Arab grammatikasi jamiyatning madaniy, diniy va ta'limiy ehtiyojlariga javoban rivojlangan mustaqil va yaxlit intellektual tizim bo'lganligi haqida xulosa chiqariladi.

Resume. The article examines the development of the Arabic grammatical tradition from the 7th to the 13th centuries within the context of the history of linguistics. It analyzes the goals and methods of early Arabic linguists, the sources of linguistic material, and the role of analogy and rational reasoning in the formation of grammatical theory. The discussion regarding the degree of originality of Arabic linguistics and its possible connections with the Greek philosophical tradition is highlighted. Special attention is paid to the activities of the Basra and Kufa schools, the works of al-Khalil ibn Ahmad and Sibawayh, as well as the transition from an analytical description of language to a pedagogically oriented grammar. It is concluded that Arabic grammar represented an independent and holistic intellectual system that evolved in response to the cultural, religious, and educational needs of society.

Filologik tadqiqotlar: til, adabiyot, ta'lim. 2026; 3
ISNN: 2181-1741 (Print)
ISNN: 2181-1725

JOMIYNING «YUSUF VA ZULAYHO» DOSTONIDA FORSIY O'RIN-JOY YASOVCHI AFFIKSLARINING QO'LLANILISHI

Alimova Zarifaxon Vaxobovna,
Farg'ona davlat universiteti tilshunoslik kafedrasi dotsenti, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori

Mamaroziqova Sug'diyona Shuxratjon qizi,
Farg'ona davlat universiteti o'zbek tili yo'nalishi talabasi

Til taraqqiyoti jarayonida turli tillar o'rtasidagi o'zaro ta'sir hamda aloqalar muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, so'z yasalishi tizimida fors tilidan kirib kelgan affikslarning o'rni alohida e'tiborga loyiqdir. Abdurahmon Jomiyning «Yusuf va Zulayho» dostoni badiiy tilining muhim xususiyatlaridan biri unda fors tiliga xos leksik birliklar, xususan, o'rin-joy ma'nosini bildiruvchi so'zlar va affikslarning keng qo'llanilishidir. Bunday birliklar asarda tasvirlangan makon va muhitni yanada aniqroq ifodalash, badiiy tasvirni boyitishga xizmat qiladi.

«Yusuf» qissasining eng qadimgi manbalaridan biri sifatida «Ibtido» kitobi e'tirof etiladi. Mazkur manba miloddan avvalgi II ming yillikning o'rtalarida shakllangan bo'lib, asarning 37-bobidan boshlab Yusuf hayoti va faoliyatiga oid rivoyatlar bayon etiladi. O'rta Osiyo adabiy muhitida mazkur syujetning dastlabki badiiy talqinlaridan biri Ibn Sino qalamiga mansub «Yusuf» qissasi hisoblanadi. Shoir Durbek ta'kidlashicha: «Eng qadimgi muqaddas kitoblardan

biri bo‘lgan «Tavrot»da ham go‘zal Yusuf haqida gapiriladi»[1]. Nosiriddin binni Burhoniddin Rabg‘uziy ham 1310-yilda yozgan «Qissasul Anbiyo» qissasida Yusuf qissasiga ma’lum darajada o‘rin beradi[2]. Keyingi davrlarda mazkur syujet Sharq mumtoz adabiyotida izchil rivojlanib, yirik adiblar tomonidan badiiy jihatdan mukammallashtirildi. Xususan, Durbek hamda Abdurahmon Jomiy singari yetuk ijodkorlar o‘z asarlarida Yusuf obrazini chuqur badiiy talqin etishga alohida e’tibor qaratdilar.

Jomiyning «Yusuf va Zulayho» dostonida o‘rin-joy yasovchi affikslarning qo‘llanilishi ahamiyatga molikdir. Tilshunos K. Yusupov fors-tojik tilidan o‘zlashgan o‘rin-joy nomlari haqida alohida to‘xtalib o‘tadi. Olimning qayd etishicha: «O‘zbek xalqi tojik tilidan bir qator so‘zlarni olib ishlatganda o‘zbek tilida qulaylik, ma’no boyligini oshirish hamda shu kabi hollarni nazarda tutgan. Chunonchi, *boloxona* so‘zi o‘zbek tilida ham, tojik tilida joy ma’nosini ifodalashda ko‘p qo‘llaniladi. Ammo bu so‘z tojik tilining mahsuli bo‘lib, *bolo* «tepa», «ust» ma’nosini, *xona* «uy» ma’nosini ifoda etadi. Demak, o‘zbek xalqi uchun «tepada joylashgan uy», «ustki uy» deyishdan ko‘ra *boloxona* so‘zini ishlatish qulaylik, ma’noda aniqlik tug‘diradi[3].

Har qanday yasama so‘z tuzilishi, odatda, ikki asosiy komponentdan iborat bo‘ladi: so‘z yasalish asosi, so‘z yasovchi qo‘shimcha. Ya’ni yasama birlik aynan shu ikki qismning o‘zaro birikishi natijasida hosil bo‘ladi. Til tizimida leksemalar boshqa tillardan o‘zlashgani kabi, ayrim affikslar ham o‘zga tillardan kirib kelishi mumkin. Masalan, **qabulxona** so‘zi tarkibiy jihatdan tahlil qilinganda, uning **qabul** asosi ham, **-xona** qo‘shimchasi ham turkiy tillarga xos bo‘lmay, boshqa til manbalaridan o‘zlashgan birliklar ekanligi kuzatiladi. **Qabul** so‘zining asl kelib chiqishi arabcha bo‘lib, (قبل) **قَبُولٌ – قَبِلَ** [4] so‘zidan olingan va «qabul qilish», «rozi bo‘lish» ma’nolarini anglatadi. ***-xona*** qo‘shimchasi esa fors tilidagi **خانه** [xone] so‘zidan olingan bo‘lib «turar joy», «makon» [5] degan ma’nolarni anglatadi. Ikki qism birgalikda qabul qilish, rozi bo‘lish joyi, makoni degan ma’noni anglatib keladi.

Hozirgi o‘zbek adabiy tili lug‘ati (leksikasi) tarkibida asosan quyidagi affikslar o‘rin-joy otlarini yasash uchun xizmat qiladi, ularning ba’zilari esa fors-tojik tilidan kirib kelgan:

№	O‘rin-joy otini yasovchi affikslar:	Qaysi tilga mansubligi:	Misollar:
	-loq	turkiy	*toshloq*
	-zor	forsiy	*gulzor, sabzazor*
	-iston	forsiy	*guliston, bog‘iston*
	-xona	forsiy	*kutubxona*
	-goh	forsiy	*sayilgoh, taxtgoh*
	-lik	turkiy	*jarlik*

Abdurahmon Jomiyning «Yusuf va Zulayho» dostonida ham mazkur affikslarning qo‘llanish holatlari uchrab, ular asarning morfologik imkoniyatlarini namoyon etishda muhim ahamiyat kasb etadi:

Chekib kayvong’a bosh ayvoni johi,
Jahonda Misr mulki ***taxtgohi*** [6].

Bu baytda Yusufning yuksak martabasi tasvirlanadi. Unda aytilishicha, u olamning bosh ayvonidek joylashgan, ya’ni eng yuqori maqomga ega bo‘lgan. Misr mamlakati esa unga taxtgoh, ya’ni hukmronlik qiladigan markaz, davlatning boshqaruv o‘rni bo‘lib xizmat qiladi.

Taxtgoh (تختگاه) ikki qismdan tashkil topgan forscha qo‘shma so‘z hisoblanadi. **Taxt** (تخت) podshoh, shoh o‘tiradigan o‘rindiq; **-goh (گاه)** qo‘shimchasi asli fors-tojik tillaridan o‘zlashgan so‘zlar tarkibidagina bo‘lib, o‘rin- joy otini yasash uchun xizmat qiladigan qo‘shimchadir. Forscha lug‘atlarda esa taxtgoh (تختگاه) so‘zi «boshqaruv markazi» [7]ma’nosini anglatishi qayd etilgan.

Navoiyning «Saddi Iskandariy» dostonida ham **taxtgoh** leksemasi ishtirokida misollar uchraydi va «poytaxt», «boshqaruv markazi» ma’nosini anglatadi:

[1] Дурбек. Юсуф ва Зулайҳо. – Тошкент: Ўзбекистон ССР Фанлар Академияси нашриёти, 1959. – Б. 6.
[2] Дурбек. Кўрсатилган манба. – Б. 6.
[3] Юсупов К. Ўзбек ва тожик тилларининг ўзаро алоқаси: Ф.ф.н.дисс.... – Тошкент, 1957. – Б. 22.
[4] Баранов Х. К. Арабско-русский словарь. – Москва: Русский язык, 1985. – С. 619.
[5] Рубинчик Ю. Персидско-русский словарь. I том. – Москва: Русский язык, 1983. – С. 535.
[6] Abdurahmon Jomiy. Yusuf va Zulayho. – Toshkent: G‘afur G‘ulom, 1974. – B.12.
[7] Рубинчик Ю. Персидско-русский словарь. II том. – Москва: Русский язык, 1983. – С. 357.

Hamul Balxkim, qildi Hushangshoh,
Jahondin guzin aylabon ***taxtgoh***[1].

«Yusuf va Zulayho» dostonida **-goh** affiksi ishtirokida ko‘plab o‘rin-joy nomlari mavjudligi aniqlandi:

Bu ***navbatgohdakim****, yo‘q hech fursat,*
Qoqar navbat bila har kimsa navbat. (Yusuf va Zulayho, 13-bet)

Nasriy bayon: *bu navbat joyida (ya’ni navbat turadigan makonda) biror lahza bo‘shlik bo‘lmaydi. Har kimning navbati kelishi bilan navbat almashib turadi.*

«**Navbatgoh**» (نوبتگاه) fors tilidan o‘zlashgan so‘z hisoblanib, ***navbat*** (نوبت) soziga ***-goh*** (گاه) o‘rin-joy yasovchi affiks qo‘shilgan.

نوبت [noubat] so‘zi *vaqt, davr, payt, almashinuv* (smena) va biron ishni ketma-ket bajarish tartibini bildiradi (Персидско-русский словарь, I том. 669).

Yuqorida aytib o‘tilgandek, *-goh* (گاه) qo‘shimchasi saksoninchi yillarga qadar fors-tojik tillaridan o‘zlashgan sanoqchi so‘zlar tarkibidagina bo‘lgan, ya’ni o‘zbek tilining o‘zida yangi so‘zlar yasash uchun qo‘llanilmagan. Bu o‘zlashma so‘zlarning ayrimlarining *-go‘h* qo‘shimchasidan qolgan qismi o‘zbek tilida qo‘llanmaydi (o‘zbek tilida yo‘q): *dastgoh, dargoh* kabi. Shuning o‘ziyoq bu so‘zlarning aynan o‘zbek tilida yasalmaganligidan dalolat beradi.[2]

Xalilulloh ***gulzorig‘a*** *nogoh,*
Ochildi bir guli marg’ubi dilxoh. (Yusuf va Zulayho, 14-bet)

Nasriy bayon: *Xalilulloh (Ibrohim payg‘ambar) kirib borgan gulzorda kutilmaganda (nogoh) ko‘ngilga yoqadigan, juda chiroyli bir gul ochildi.*

Gulzor (**گلزار**) fors (fors-tojik) tilidan kirgan so‘z hisoblanib, ikki qismdan tashkil topgan: **gul** (**گل**) «gul», «giyohning chiroyli ochilgani» ma’nosini ifodalaydi, **-zor** (**زار**) esa fors tilidagi o‘rin-joy yasovchi qo‘shimchadir. گلزار so‘zi esa «gullar ko‘p o‘sadigan joy», «gullar bilan to‘la bog‘», «gulbog‘» degan ma’noni bildiradi.

Ikki yosh aro kirganda nogoh,
Lahad bo‘ldi onosig‘a ***vatangoh***
(Yusuf va Zulayho, 15-bet).

Ya’ni: *kutilmagan holda ikki yoshning orasiga ayriliq kirdi, natijada onaning qabri shu kishiga vatani kabi yagona panoh va makon bo‘lib qoldi.*

Vatan (وطن) + **-goh** (گاه) = **vatangoh** (وطنگاه)

«Vatan» arabcha kelib chiqishli so‘z bo‘lib «istiqomat qiladigan» ma’nosini bildiradi[3]. -goh (اگاه) qo‘shimchasi esa forsiy affiksdir. Bu asos va qo‘shimchalar birgalikda «istiqomat qiladigan yer» deb tarjima qilinadi.

Yiborgil oni ***xilvatgohim*** *ichra,*
Tutay jondek dili ogohim ichra (Yusuf va Zulayho, 15-bet)

Nasriy bayon: *Uni mening xilvatgohimga yuboring, men uni jonimday aziz ko‘rib, ogoh (ya’ni hushyor, hushdan) dilimning ichida asrayin*.

Xilvatgoh (خلوتگاه) fors-tojik tilidan o‘zbek tiliga kirgan yasalma so‘z hisoblanadi. **Xilvat** (خلوت) «yolg‘izlik», «yashirin joy», «tinchiq joy», «xoli joy» ma’nosini bildiradi. Bu so‘z adabiy matnlarda ko‘pincha «yashirin uchrashuv joyi», «osuda makon», «sokin qabulxona» ma’nolarida qo‘llanadi. Forsiy o‘rin-joy affiksini olib, «maxfiy suhbat joyi», «ichki huzur topiladigan xona, koshona» ma’nolarini ifoda etadi.

Tomoshagohi *Yusuf sori yurdi,*
Bori o‘g‘lonlaridin yuz evurdi. (Yusuf va Zulayho, 17-bet).

Ya’ni: *Yusufni ko‘rish uchun ajratilgan tomosha joyi tomon yo‘l oldi va u yerda turgan barcha o‘g‘lonlardan yuzini burib, ularga e’tibor bermadi.*

Bu baytdagi «tomoshagoh» so‘zi fors tilidan kirib kelgan, ammo fors tilida «tamosho» (تماشا) tarzida yoziladi.

H.Jamolxonovning ta’kidlashicha, tovushlarning o‘rin almashinuvi metateza bo‘lib, bu hodisa ko‘proq jonli so‘zlashuvga, ayniqsa, shevalarga xos bo‘lib, adabiy tilda kam uchraydi: *tuproq* > *turpoq* (Toshkent shevasida), *daryo*>*dayro* (qipchoq lahjasi shevalarida), *to‘g‘ramoq* > *to‘rg‘amoq* (ayrim shevalarda) kabi. O‘rin almashinuviga uchragan tovushlar so‘z tarkibida bir-biriga yaqin yoki uzoq joylashgan bo‘lishi mumkin, shunga ko‘ra metatezaning ikki turi farqlanadi: a) kontakt metateza – yonma-yon joylashgan tovushlarning o‘rin almashinuvi: *tuproq* > *turpoq* (pr > rp), *ahvol* > *avhol* (hv > vh) kabi.

b) distant metateza – bir-biridan uzoqroqda joylashgan tovushlarning o‘rin almashinuvi: *aylanayin* > *aynalayin* (bunda ikkinchi bo‘g‘in boshidagi «1» bilan uchinchi bo‘g‘in boshidagi «n» tovushlari orasida «a» unlisi bor). Tarkibida metateza hodisasi yuz bergan ayrim so‘zlar hozirgi adabiy tilda me’yor darajasiga ko‘tarilgan: yog’mir (etimologik shakli) > yomg‘ir (hozirgi adabiy tildagi shakli) kabi[4]. *Tomosha* > *tamosho* so‘zi ham distant metatezaga yaqqol misol bo‘ladi.

Ki, husni keldi ***bog’istoni*** *jannat,*
Qadidur onda butgin naxli Rahmat (Yusuf va Zulayho, 18-bet)

[1] Alisher Navoiy. Saddi Iskandariy. www.ziyouz.com kutubxonasi. – B.185.
[2] Hojiyev A. O‘zbek tili so‘z yasalishi tizimi. – Toshkent: O‘qituvchi, 2007. – B. 92.
[3] Баранов Х. К. Арабско-русский словарь. – Москва: Русский язык. – 1985. – С. 897.
4 Jamolxonov H. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: Talqin, 2005. – B. 76-77.

Bu baytda aytilishicha, Yusufning husni va go‘zalligi jannatning bog‘idek edi, ya’ni uning jamoli jannat bog‘lariga qiyos qilinmoqda. Shuningdek, bu go‘zallik ichida rahmat daraxti kabi ulug‘ bir qomat ham mavjuddir, ya’ni Yusufning qaddi-qomati rahmat, baraka timsoli bo‘lgan daraxtga o‘xshatilmoqda.

«Bog‘iston» so‘zi fors-tojik tilidan kirib kelgan. Sharq adabiyotida keng ishlatilgan, makon bildiruvchi ko‘plab so‘zlar singari *bog‘iston* ham asl ildizi forscha bo‘lgan birlikdir.

Bog‘ (باغ) + **-iston** (ستان).

Bog‘ forscha «gulzor», «ekinli joy», «yashil hudud» ma’nosidagi so‘z bo‘lib, -iston fors tilidagi o‘rin-joy yasovchi affiks hisoblanadi, «makon», «yer», «mamlakat» ma’nolarini hosil qiladi hamda «bog‘lar joyi», «keng bog‘li makon» kabi ma’noni yaratadi. «**Bog‘iston**» (**باغستان**) «*bog‘lar bilan to‘la joy», «gulzor-makon»* demakdir. Yusuf va Zulayho dostonida bu so‘z odatda jannatmonand makon, go‘zal manzillar tasvirida ishlatiladi.

Ko‘rungon xollari har sori onda,
*Erur hindu bachalar **gulsitonda*** (Yusuf va Zulayho, 19-bet).

Nasriy bayon: *Uning (Zulayhoning yoki baytda kim nazarda tutilgan bo‘lsa) badanidagi har bir hol (go‘zallik belgisi) qayerda bo‘lsa, o‘sha joyda go‘yo hind bolalari kabi qora dog‘chalar, ya’ni xollar gulzor ichida ko‘ringandek jilvalanadi* (shaxsiy tabdil).

«**Gulsiton**» (گلستان) fors tilidan kirgan so‘zdir. Fors-tojik tilida -**siton** (ستان) tarzida ifodalanib, joy, makon ma’nosini bildiruvchi ushbu qo‘shimcha o‘zbek tilida -iston shaklida ifodalanadi.

Bu o‘rin-joy yasovchi klassik forscha affiksdir. «Gulsiton» (گلستان) «gullar joyi», «gulzor», «gullar o‘sadigan maskan» degan ma’noni ifodalaydi, joy nomi yasaydi, makon bildiradi, badiiy matnda go‘zallik, rang-baranglik va nafosat timsoli sifatida ishlatiladi.

Abdurahmon Jomiyning dostonida o‘rin-joy nomlarini yasashda –goh, –iston, –zor, –xona kabi fors-tojik affikslar keng qo‘llanilgan:

a) bu affikslar asos va qo‘shimchalar orqali so‘zning makon, joy yoki badiiy obrazni ifodalash funksiyasini bajaradi.

b) ba’zi so‘zlar (masalan, *qabulxona*, *taxtgoh*, *gulzor*, *bog‘iston*, *gulsiton*) tarkibiy jihatdan arab-fors manbalaridan o‘zlashgan bo‘lib, ular orqali doston matnida stilistik rang-baranglik yaratiladi.

c) hozirgi o‘zbek tilida ushbu affikslar asosan tarixiy shakllangan leksik birliklar tarkibida saqlanib qolgan bo‘lib, yangi so‘z yasashda kamroq qo‘llaniladi.

Xulosa shuki, fors tilidan o‘zbek tiliga o‘zlashgan **–goh, –iston, –zor** kabi o‘rin-joy yasovchi affikslar tilimiz leksik tizimining boyishida muhim o‘rin tutadi. Ushbu affikslar asosan tarixiy taraqqiyot jarayonida, xususan, fors-tojik va o‘zbek tillari o‘rtasidagi uzoq davom etgan madaniy, adabiy, ijtimoiy aloqalar natijasida o‘zlashgan. Natijada ular o‘zbek tilida ma’lum darajada faol qo‘llanilib, joy, makon, hudud yoki muayyan faoliyat amalga oshiriladigan muhitni ifodalovchi so‘zlarning shakllanishiga xizmat qilgan. Shu bilan birga, mazkur affikslarning aksariyati hozirgi zamon o‘zbek tilida yangi so‘z yasashdan ko‘ra, tarixan shakllangan leksik birliklar tarkibida saqlanib qolganligi bilan xarakterlanadi. Demak, fors tilidan kirib kelgan *–goh, –iston, –zor* kabi o‘rin-joy yasovchi affikslarni o‘rganish o‘zbek tilining tarixiy rivoji, so‘z yasalish jarayonlari hamda tilning boshqa tillar bilan aloqalarini chuqurroq anglashda muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Rezyume. Mazkur maqolada Abdurahmon Jomiyning «Yusuf va Zulayho» dostoni tilida fors tilidan kirib kelgan o‘rin-joy yasovchi affikslarning qo‘llanilishi tahlil qilindi. Maqolada yasama so‘z tuzilishi, so‘z yasalish asosi va so‘z yasovchi qo‘shimchalar o‘rganildi. Masalan, *qabulxona*, *taxtgoh*, *gulzor*, *bog‘iston*, *gulsiton* kabi so‘zlar asos va qo‘shimchalarning o‘zaro birikishi orqali hosil bo‘lib, makon, joy va badiiy obrazni ifodalaydi. Forscha affikslar -goh, -iston, -zor va -xona o‘zbek tiliga tarixiy madaniy va adabiy aloqalar orqali kirib kelgan. Ushbu birliklar doston matnida stilistik rang-baranglik yaratadi va o‘zbek tilining leksik tizimining boyishida muhim rol o‘ynaydi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, bu affikslar hozirgi o‘zbek tilida yangi so‘z yasashdan ko‘ra, tarixiy shakllangan leksik birliklar tarkibida barqarorlashgan.

Resume. This article analyzes the use of locative (place-forming) affixes borrowed from Persian in the language of Abdurahmon Jomi’s *«Yusuf and Zulayho»*. The study examines the structure of derived words, the bases of word formation, and derivational affixes. Words such as *qabulxona*, *taxtgoh*, *gulzor*, *bog‘iston*, and *gulsiton* are formed through the combination of lexical bases and affixes, expressing spatial meanings and contributing to the creation of artistic imagery. Persian affixes such as *-goh*, *-iston*, *-zor*, and *-xona* entered the Uzbek language through historical, cultural, and literary interactions. These units enhance stylistic diversity in the text and play a significant role in enriching the lexical system of the Uzbek language. The results of the study indicate that these affixes are not highly productive in forming new words in modern Uzbek; rather, they have become stabilized within historically established lexical units.

Резюме. В данной статье проанализировано использование заимствованных из персидского языка аффиксов, обозначающих место, в поэме Абдурахмона Джомий «Юсуф и Зулейха». В работе исследована структура словообразования, включая основу слова и словообразующий суффикс. Например, слова *qabulxona*, *taxtgoh*, *gulzor*, *bog‘iston*, *gulsiton* формируются через сочетание основы и суффикса и выражают место, пространство и художественный образ. Персидские аффиксы -goh, -iston, -zor и -xona проникли в узбекский язык благодаря историческим культурным и литературным контактам. Эти единицы создают стилистическое разнообразие текста поэмы и играют важную роль в обогащении лексической системы узбекского языка. Результаты исследования показывают, что эти аффиксы в современном узбекском языке закрепились как исторически сформированные лексические единицы и используются преимущественно в составе готовых слов, а не для образования новых.

Filologik tadqiqotlar: til, adabiyot, ta’lim. 2026; 3
ISNN: 2181-1741 (Print)
ISNN: 2181-1725

MAHMUD KOSHG‘ARIYNING «DEVONY LUG‘OTI-T-TURK» ASARIDA KELTIRILGAN MAQOLLARDAGI SO‘ZLARNING SEMANTIK-STILISTIK XUSUSIYATLARI

To‘ychiyeva Zulayxo Hamroqo‘lovna,
Guliston davlat universiteti
o‘zbek tilshunosligi kafedrasi o‘qituvchisi

Yerjanova Saule Baymurzayevna,
Al-Forobiy nomidagi Qozoq milliy universiteti,
filologiya fanlari doktori

Xalqimiz boy ma’naviy merosining ajralmas bir bo‘lagi sifatida yashab kelayotgan maqol, matal va iboralarni o‘rganish, ularda aks etgan xalq hayotini, insoniy tuyg‘ular tasvirini ko‘rsatish har doim dolzarblik kasb etib kelgan. «Maqol» atamasi arabcha ***qavlun – gapirmoq, aytmoq***, tojik tilida ***zarbulmasal***, rus tilida ***poslovitsa*** shaklida qo‘llaniladi. O‘zbek xalq maqollari tilimizda qoliplashgan holda namoyon bo‘ladi. O‘zbek tilida maqollar alohida o‘rin tutadi, chunki ular til boyligi, tarixiy qatlamlilik va madaniy ahamiyati bilan ajralib turadi.

Shu bilan birga ular o‘z tabiatiga ko‘ra, qisqa, esda qolarli iboralar bo‘lib, ular umumiy haqiqatlarni yoki oddiy aql-idrok va tajribaga asoslangan maslahatlarni ifodalaydi.

«Devonu lig‘oti-t-turk» asaridagi maqollar butun turkiy xalqlarning ma’naviy-madaniy merosi ekanligini e’tiborga olgan holda bu mavzuni chuqurroq tadqiq etish lozim. O‘quvchining ma’naviy boyliklarini yanada ko‘paytirish, vatanimiz va dunyo xalqlari badiiy ijodining eng yaxshi namunalari asosida yosh avlodni g‘oyaviy-estetik ruhda tarbiyalashda maqollarning roli va ahamiyati juda katta.

Mahmud Koshg‘ariyning ijodiy merosi O‘zbekistonda ham keng o‘rganib kelinmoqda. Uning hayoti, adabiy, ilmiy faoliyati qator monografiyalar, ilmiy maqolalarda yoritilgan. Jahon tilshunosligida A.M.Shcherbak, N.A.Baskakov, turk tilshunosligida B.Atalay, A.Najip kabi olimlar Mahmud Qoshg‘ariyning «Devonu lug‘oti-t-turk» asarini o‘rganganlar.

Mahmud Koshg‘ariyning hayoti va ijodi o‘zbek tilshunoslari tomonidan ham chuqur o‘rganilgan. Xususan, arab tilining bilimdoni, yirik tilshunos olim prof. S.Mutallibov «Devonu lug‘oti-t-turk» asaridagi ko‘pma’noli so‘zlar haqida «Morfologiya va leksika tarixidan qisqacha ocherk» asarida «Omonim va

polisemiya so‘zlar tarixidan» mavzusida fikr yuritgan. Shuningdek, 2002-yil noyabr oyida Samarqandda «Mahmud Qoshg‘ariyning «Devonu lug‘oti-t-turk» asari va uning turkiy xalqlar madaniyatu hamda jahon sivilizatsiyasida tutgan o‘rni» mavzusida xalqaro konferensiya bo‘lib o‘tdi. Unda olimning umuman tilshunoslik bo‘yicha nazariy qarashlari, turkiy tillar madaniyatida tutgan o‘rni, turkiy tillarning grammatik masalalari to‘g‘risidagi fikrlari, arel lingvistika masalalariga qarashlari bilan birga olimning turkiy tillar leksikologiyasi masalalari bo‘yicha kuzatishlari haqida ma’ruzalar o‘qildi[1]. Jumladan, S.Boymirzayeva «Mahmud Qoshg‘ariyning «Devonu lug‘oti-t-turk» asaridagi ayrim ko‘p ma’noli so‘zlar haqida», B.O‘roqov «Mahmud Qoshg‘ariyning «Devonu lug‘oti-t-turk» da so‘zlarni ko‘chma ma’noda qo‘llash» mavzusida ma’ruza qildi va bularning hammasi Mahmud Qoshg‘ariyning «Devonu lug‘oti-t-turk» asaridagi polisemantik so‘zlarni maxsus monografik usulda tahlil etishni bugungi o‘zbek tilshunosligi oldiga kechiktirib bo‘lmaydigan masala sifatida qo‘yadi[2].

Shu bilan bir qatorda o‘zbek tilshunos olimlaridan yana biri X.Doniyorov bo‘lib, «Eski o‘zbek adabiy tili va qipchoq dialektlari»[3] asosida «Devonu lug‘oti-t-turk» dagi ma’lumotlardan foydalanib turkiy xalqlarning, jumladan, o‘zbek xalqining qabila va urug‘larga bo‘linishi hamda ularning tillariga xos materiallar, ishonchli ma’lumotlar, fonetika, leksika, morfologiyaga oid tadqiqotlarni olib borgan. Shuningdek, olim «Qipchoq dialektlarining leksikasi»[4] asarida «Devonu lug‘oti-t-turk» asarining fonetikasiga oid misollar keltiradi. Tilshunos olim B.To‘ychiboyev ham «O‘zbek tilining tarixiy fonetikasi»[5] asarida Mahmud Koshg‘ariyning fonetikaga oid qarashlarini misollar asosida isbotlaydi. A.Qayumov, M.Is’hoqov, A.Otaxo‘jayev, Q.Sodiqovlarning «Qadimgi yozma yodgorliklar» kitobida «Devon»da turkcha so‘zlashadigan xalqlar haqida aytilgan ma’lumotlarni keltirgan. Z.Hamidov, Sh.Abdullayevalarning «Eski o‘zbek tili va yozuvi» kitobida Mahmud Koshg‘ariyning turkiy xalqlarning muchal xususidagi qarashlarini keltirgan ma’lumotlari aks ettirilgan. Ayni paytda yirik tilshunos olimlarimizdan Q.Sodiqov, H.Boltaboyev va H.Dadaboyevlar sermahsul faoliyat olib borishmoqda.

Xullas, Mahmud Koshg‘ariy turkiy tillarning qiyosiy fonetikasi, qiyosiy fonologiyasi, qiyosiy leksikologiyasi, so‘z yasalishi hamda qiyosiy morfologiyasi haqida batafsil ma’lumot bergan, lug‘at tuzishning namunali mezonini yaratgan, qiyosiy-tarixiy tilshunoslikning dailektologiya, lingvogeografiya kabi tilshunoslik yo‘nalishlarining asoschisi bo‘lgan buyuk tilshunos olimdir[6].

Mahmud Koshg‘ariy «Devonu lug‘oti-t- turk» asarida turkiy xalqlarning maqollarini juda keng tavsiflagan. «…Bu asar yolg‘iz o‘sha davr tilidagi so‘zlarni izohlovchi kitobgina emas, balki shu vaqtda butun O‘rta Osiyo doirasida, ya’ni, Yuqori Chindan tortib Movorounnahr, Xorazm, Farg‘ona, Buxoroga qadar cho‘zilgan keng va katta hududda yashagan urug‘, qabila, xalqlar, ularning tillari, o‘sha davr xalq og‘zaki ijodiy maqollari to‘g‘risida ham ma’lumot beruvchi noyob filologik asardir. Demak, bu qimmatli ilmiy va nodir asar xalq og‘zaki ijodining butun yutuqlarini o‘zida mujassamlashtirgan, ayniqsa, xalq maqollarini o‘rganuvchi ilmiy fikrlarni sharhlashda xalq maqollariga keng e’tibor bergan, birinchi marta xalq maqollarini yig‘uvchi asar hamdir. Bu haqida M.Koshg‘ariyning o‘zi shunday yozadi: «Men bu kitobni maxsus alifbe tartibida hikmatli so‘zlar, sa’jlar, maqollar, qo‘shiqlar, rajaz va nasr deb atalgan adabiy parchalar bilan bezadim…»[7]. Tilshunoslikning boshqa sohalari kabi paremiologik dastlabki tadqiqotni ham Mahmud Koshg‘ariy boshlab bergan desak xato bo‘lmaydi. «Devonu lug‘oti-t-turk» asaridan turkiy xalqlar tarixiga oid qadimiy afsona va rivoyatlar, 300 ga yaqin maqol va matallar, hikmatli so‘zlar, 700 satrdan ortiq she’riy parchalar ham o‘rin olgan. She’riy parchalarning juda ko‘p qismi turkiy xalqlarning og‘zaki ijodiga xos bo‘lgan to‘rtliklardan iborat.

Darhaqiqat, o‘sha davr xalq maqollarini maxsus o‘rganishning bugungi kun uchun amaliy ahamiyati ham beqiyosdir. Davrlar o‘tishi bilan maqollar sayqal topadi, mazmunan chuqurlashadi. Ayrim hollarda buning aksi ham bo‘ladi. Ya’ni eshitgan maqolini qo‘llovchining hikmatdagi so‘zlar yoki unda aytmoqchi bo‘lgan asosiy fikrni yaxshi tushunmaganligi sababli maqolda o‘zining saviyasiga mos boshqa so‘zlarni qo‘shib yuborishi, uning shu holda tarqalishiga sababchi bo‘lish hollari ham uchraydi. Ba’zan bunday vaziyat maqoldan atay o‘z manfaati yo‘lida

[1] “Mahmud Qoshg‘ariyning “Devonu lug‘oti-t-turk” asari va uning turkiy xalqlar madaniyatu hamda jahon sivilizatsiyasida tutgan o‘rni” xalqaro konferensiyasi materiallari. – Samarqand, 2002-yil, 25-26-noyabr.

[2] “Mahmud Qoshg‘ariyning “Devonu lug‘oti-t-turk” asari va uning turkiy xalqlar madaniyatu hamda jahon sivilizatsiyasida tutgan o‘rni” xalqaro konferensiyasi materiallari. – Samarqand, 2002-yil, 25-26-noyabr.

[3] Doniyorov X. Eski adabiy tili va qipchoq dialektlari. – Toshkent: Fan, 1976.

[4] Doniyorov X. Qipchoq dialektlarining leksikasi. –Toshkent: Fan, 1999.

[5] To‘ychiboyev B. O‘zbek tilining tarixiy fonetikasi. – Guliston: Ziyo, 2002.

[6] Nurmonov A. O‘zbek tilshunosligi tarixi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2002.

[7] Abdullayeva N., Muhamadova G. Maqollarning lingvistik tadqiqi xususida. // Fan, ta’lim, madaniyat va innovatsiya [Jild: 03 Nashr: 5 (2024)] ISSN: 2992-8915.

foydalanishga urinish tufayli ham yuz beradi[1]. Shu xil omillar bois «Devonu lug'oti-t-turk» dagi maqollarning ayrim so'zlari u yoki bu darajada o'zgarishga yo'liqqan variantlarini ham uchratish mumkin. Masalan, «Devon»da Бїр туjїн башї ағрїса, қамуғ туjїн башї ағрїмас – *bir g'ari din kattasining boshi og'risa, hammasining boshi og'rimaydi*[2].

Qadimgi turkiy tildagi so'zlar maqollarning semantik-stilistik mundarijasining muhim tarkibiy qismidir. Ularda boshqa tillardan kirgan so'zlar deyarli ushramaydi. Asarda keltirilgan maqollarning lug'aviy tarkibida hozirgi kun uchun tushunarsiz bo'lgan ayrim so'zlar bilan birga, hozirgi tilimizda ham qo'llanayotgan ba'zi so'zlar kuzatiladi. Bundan tashqari asardagi maqollarda asosan, turkiy tillarga oid so'zlar ishlatilganligi kuzatiladi. Maqollar tarkibida turkiy tillarga oid bo'lgan ot, sifat, ravish, fe'l turkumlariga kiruvchi so'zlar ko'proq uchraydi. Ya'ni maqollar tarkibida arab va fors-tojik tillariga oid so'zlar deyarli qo'llanilmagan.

Real mazmunli maqol voqelikka nisbatan real, hayotiy mazmunga ega bo'lib, oddiy gap – so'zdan deyarli farqlanmaydi, ammo keng hayotiy voqea- hodisalarni qamrab oladi. Masalan, Түзün бїр*lä urïsh, utun, utun bïrlä tәpishmä – Yumshoq odam bilan olish, u sendan yengilishi mumkin, qattiq yuzli odam bilan olishma, u seni yengadi.* (1 t. 392-b.). Ushbu maqolda yumshoq fe'lli inson bilan urishib g'olib chiqish, qattiq fe'lli inson bilan urishib yengilish mumkinligi va ularning tabiatiga xos sifatlar bildirilgan. Bu maqol o'zbek xalq maqollari orasidagi «*Daraxtning yumshog'ini qurt yeydi*». (O'zbek xalq maqollari, 382-b.) maqoliga o'xshashdir. Bu maqolda *yumshoq* va *qattiq* so'zlari sifat so'z turkumiga kiradi. Ular maqolda insonning fe'l-atvorini bildirib kelgan; qattiq yuzli odam birikmasida ham insonning xarakteri, tabiatiga xos xislat ifodalangan.

Öküz *ażaqi bo'lguncha, buzaǵu bashi bolsa jik – ho'kizning oyog'i bo'lgincha, buzoqning boshi bo'lgan yaxshiroq.* Bu maqol «Mustaqillik bo'ysunishdan yaxshiroq» degan ma'noda qo'llanadi va bu maqol

Arpaning doni bo'lguncha
Bug'doyning somoni bo'l

(O'zbek xalq maqollari, 350-bet)

Maqoldagi Öküz *ażaqi, buzaǵu, bashi* kabi so'zlar ot so'z turkumiga kirsa, *bo'lgincha, bolsa* so'zlari fe'l, *jik* so'zi sifat so'z turkumiga kirishi ma'lum, albatta. Ażaqi (oyog'i) va boshi so'zlari ko'chma ma'noda qo'llangan. Ażaqi – oxiri, bashi – boshi ma'nosida kelgan bo'lib, katta narsaning oxirida bo'lgandan kichik narsaning boshida bo'lgan yaxshiligi, ya'ni mustaqillik tobelikdan afzalligini anglatadi.

Бәш әрәңäк түз әрмäс – «besh qo'l (barmoq) barobar emas». Shunga o'xshash, odamlar ham bir-birlaridan farq qiladilar. (1 t. 143-b). Бәш – son, әрәңäк – ot, түз – sifat, әрмäс – fe'l so'z turkumiga mansub bo'lib, бәш әрәңäк (besh barmoq) – birikmasi ko'chma ma'noda kelgan. Bu yerda sinekdoxa vositasida besh barmoqning barobar emasligi orqali insonlarning ham bir-biriga o'xshamasligi aks ettirilib, ramziy ma'no anglashiladi. Demak, oddiy gap – tasvirga o'xshash maqollarda ifodalangan. Hayotiy lavha aslida yashirin denotatning belgi-xususiyatini obrazli ifodalovchi tasviriy vositabo'lib, ularda so'zlar ham oddiy so'z emas, balki obrazli ifodaning bir komponentidir.

Бор болмажїп с*i*рка болма – *sharob bo'lishdan oldin sirka bo'lma.* Bu maqol o'zini qarilarga o'xshatadigan yoshlarga nisbatan qo'llanadi. (III t. 13-b). Bu noreal mazmunli ramziy maqol murakkab obrazli tuzilma bo'lib, unda aniq ma'noli component ham mavjud. So'zlarning hammasi ko'chma ma'noda ifodalangan bo'lib, insonning xarakter-xususiyatini ko'rsatishga xizmat qiladi. Xususan, Бор болмажїп – *sharob bo'lmasdan,* ya'ni o'rta yoshga yetmasdan oldin с*i*рка болма*,* qarilarga o'xshama degan mazmun ifodalanmoqda.

Ma'lumki, inson hech qachon sharob yoki sirka bo'lmaydi, ammo ko'chma ma'noda qo'llangan maqollarda bu kabi holatlar vositasida Hayotiy hodisalar aks ettiriladi.

«Devon» dagi maqollarda belgi-xususiyat (keng ma'noda) bildiruvchi so'zlarning qo'llanilishi, semantik-stilistik xususiyatlari borasida gap ketar ekan, belgi-xususiyat bildiruvchi so'zlar maqollarda:

a) yashirin denotat belgi-xususiyat ifodasi bo'lib kelgan: Қїлну б*il*сä қїзїл к*i*зäр, ўарану б*il*сä *j*ашїл кїзар – *Xotinlar eri bilan suhbat istagnda qizil ipakli kiyadi, yalinish va xushomadgo'ylik vaqtida yashil kiyim kiyadi. Xotinlar haqidagi bu maqol maqsadga erishish, yoqimli muomalada bo'lishni eslatish maqsadida ishlatiladi.* (1 t. 375-b).

b) belgi-xususiyat maqollarda real ifodalangan predmetga bog'langan holdagi yoki so'zning ko'chma ma'nosi asosidagi ifodasi bo'lib kelgani: Сөкўт сўлїңä қаżїң қасїңа – тол дарахтидаги ҳўллик ва майинлик толнинг ўзига ярашиқ, қайин дарахтининг қаттиқлиги унинг ўзига муносибдир. Бу мақол ҳар нарса ўз аслига бориши тўғрисида қўлланади. (1t. 338-b).

d) sof uslubiy maqollarda qo'llanadi: Қајнар өкўз кэчіксіз болмас – tez oqar katta suv kechiksiz (ko'priksiz) bo'lmaydi. Bu maqol biron ishda ikkilanib,

[1] To'ychiboyev B., Qashqirli Q. Zominning til qomusi. – Toshkent: Akademnashr, 2002.
[2] Mahmud Qoshg'ariy. "Devonu lug'otit turk" 1-jild. Tarjimon va nashrga tayyorlovchi Mutallibov S. – T., 1960. 272-b.

cho‘chib turgan kishiga tasalli berish uchun qo‘llanadi. (1 t. 371-b).

Oxirgi holat nisbatan kam kuzatiladi. Umuman olganda belgi xususiyat bildiruvchi so‘zlar qanday usulda qo‘llanmasin, keng hayotiy haqiqatning majoziy, ko‘chma ma’nodagi ifodasi hisoblanadi.

Bundan tashqari «Devon» dagi maqollarda o‘rin-joy nomlarining o‘ziga xos semantik-stilistik xususiyatlari ifodalangan o‘rinlar ham bor.

1. O‘rin-joy nomlari konkret joyni aniq hayotiy hodisalar bilan ifodalaydi:

Қуш *jaw*узї сағїзған,
*Jїra*ч *jawy*зї азған,
Jәр jawyзї қазған,
Будун jawyзї барсаган.

Qushning eng yaramasi, yovuzi zag‘izg‘on, daraxtning eng yaramasi azg‘on daraxti, bu shunday daraxtki, uning oq va sariq guli, zirakka o‘xshash osilib turadigan qizil mevasi bo‘ladi. Bizda bu daraxtni tokzorlarning etagiga ekiladi. Chunki u o‘tinlikka yaramaydi, yoqilganda olovda parchalanib sachraydi, uydagi kiyim va boshqa narsalarni kuydiradi. Yerlarning yaramasi o‘nqir-cho‘nqir yer. Chunki o‘tov qurishga ham, ekin ekishga ham yaramaydi. Odmning yaramasi Barsag‘onda turuvchilardir, chunki ular yomon qiliqli, baxil kishilardir. (1 t. 412-b). Bu maqolda *Barsag‘onda turuvchilar* haqida so‘z borar ekan, ularning tabiatiga xos jihatlar real aks ettirilgan.

2. O‘rin-joy nomlari ma’lum bir hodisani ko‘rsatib berishda, obrazli ifodalangan ham mavjudki, unda joy nomi ma’lum bir uslubiy maqsadni ko‘zlaydi. Masalan, Қуздa қар ѳксўмäс, қойда *jaғ* ѳксўмäс – *Quz tog‘ida qor kamaymaydi, shuningdek, qo‘yda yog‘kamaymaydi.* (1 t. 315-b).

Demak, o‘rin-joy nomlarining semantik-stilistik xususiyatlari ma’lum bir joyda yashovchi odamlarga ta’rif berishda, tabiat hodisalari orqali voqea-hodisani ifodalashda muhim ahamiyat kasb etadi. Maqolda ifodalangan ma’noni anglashda bunday xususiyatlarga e’tibor qaratilishi lozim, albatta.

Xulosa qilib aytganda, «Devonu lug‘atit turk» da keltirilgan maqollar real va noreal mazmunga ega bo‘lib, voqea-hodisalarni oddiy, ramziy hamda obrazli qilib ifodalaydi. Shuningdek, «Devon» dagi maqollar orasida belgi-xususiyatni bildiruvchi so‘zlar vositasida haqiqiy hayotni ifodalab beradi. Ayniqsa, ranglarning o‘ziga xos ramziy ma’no ifodalashi diqqatni tortadi. O‘rin-joy nomlari bajargan o‘ziga xos semantik-stilistik xususiyatlar ham shular jumlasidandir.

Rezyume. Ushbu maqolada Mahmud Qoshg‘ariyning «Devonu lug‘oti-t-turk» asarida keltirilgan maqollarning tilshunoslikdagi o‘rni, ularning semantik, stilistik xususiyatlari tahlil qilingan.

Resume. This article analyzes the role of proverbs in linguistics, their semantic and stylistic features, cited in Mahmud Kashgari’s work «Dīwān Lughāt al-Turk».

Резюме. В данной статье анализируется роль пословиц, приведенных в произведении Махмуда Кашгари «Диван лугат ат-турк» в лингвистике, их семантические и стилистические особенности.

Filologik tadqiqotlar: til, adabiyot, ta'lim. 2026; 3
ISNN: 2181-1741 (Print)
ISNN: 2181-1725

AHMAD YASSAVIY IJODINING RAMZIY TILI VA UNDAGI RAQAMLI TASAVVUF

Sadullayeva Matlyuba Axrorovna,
Osiyo Xalqaro universiteti dotsenti,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori

Lug'atda ramz «hissiy idrok orqali anglab bo'lmaydigan narsani ifodalovchi aniq obyekt, belgi, timsol, tasvir yoki nishon» deb ta'riflanadi. Ramz an'anaviy ma'noga ega moddiy obyektdir. Eng keng ma'noda u materiyadagi umumqabul qilingan an'anaviy ma'noning muayyan shaklidir. Biroq adabiyotda bu so'zning ma'no doirasi o'zgaradi. Bu o'zgarishning ilk ko'rinishi shundaki, an'anaviy ma'no qat'iy belgilanmagan bo'lib, yozuvchining tasavvuriga qarab o'zgarib turadi. Boshqacha aytganda, ramz mavhum tushunchaning lingvistik tasviridir[1].

Simvolizm obyekt yoki harakatga yangi qiymat yuklaydi. Biroq, u ularning ichki va bevosita qiymatiga ta'sir ko'rsatmaydi. Simvolik tafak kur bevosita voqelikni parchalaydi. Lekin u buni voqelikni ahamiyatsiz va befoyda holga keltirmasdan amalga oshiradi[2]. Eng keng ma'noda ramz «boshqa narsani aks ettirish yoki ifodalash orqali uni namoyon qiladigan tasvir» degan ma'noni anglatadi.

Turk tilida «simge» shaklida ifodalanadigan bu so'z adabiyotga qadimgi yunon tilidan «sembol» nomi bilan kirib kelgan va Usmonli turkchasida «remiz» deb atalgan. Falsafiy va mifologik adabiyotga ham kirib, «ramz» deb qisqartirilgan bu so'z «birlashtiruvchi unsur» sifatida talqin qilingan. Keyinchalik u empirik fanlar, psixologiya, sotsiologiya, ilohiyot, tasavvuf va tilshunoslik kabi barcha madaniy sohalarda ajralmas tushunchaga aylandi. Har bir fanda ramz o'z konteksti va tizimiga ko'ra «o'ziga xos ma'no» kasb etadi. Shuning uchun «ramz» atamasi qo'llanilganda, u ishlatilayotgan kontekst ham muhim ahamiyatga ega.

Tarixdagi ilk belgilar g'or devorlariga ishlangan rasmlardir. Insoniyat yozuvdan avval suv, daraxtlar, yulduzlar, bulutlar va boshqa shu kabilarni belgilar orqali tasvirlagan. Ular bu shakllarni asrlar davomida g'or devorlariga chizib, so'ngra ularni yozuvga aylantirgan[3]. Belgilar muayyan asosiy xususiyatlarga ega: birinchi va eng asosiy xususiyat – bu o'zidan tashqaridagi bir voqelikni ifodalash va aks ettirish qobiliyatidir. Belgining yana bir xususiyati uning idrok etilishi bilan bog'liqdir. Bu shuni anglatadiki, ideal yoki transsendent narsa belgi timsolida mujassamlashib, obyektivlik kasb etadi va o'z tabiatiga ko'ra ko'zga ko'rinmas bo'ladi[4].

Ramzlar murakkab aloqa vositasi bo'lib, ko'pincha bir nechta ma'no qatlamiga ega bo'lishi mumkin. Bu ramzlarni belgilardan ajratib turadi, chunki belgilar odatda faqat bitta ma'noga ega. Ramzning ma'nosi turli omillar, jumladan, ommaviy qo'llanilishi, tarixi va kontekstual maqsadi tufayli o'zgarishi mumkin. Ramzning tarixi muayyan bir ramzning ko'rinib turgan ma'nosini aniqlashdagi ko'plab omillardan biridir. «Ramz» so'zi oddiy belgidan tortib, murakkab va sirli tasvirlargacha, chalkash hikoyalar va hatto falsafiy dalillargacha bo'lgan har qanday narsani anglatish uchun ishlatilgan.

Tarixiy tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, jamiyatlar juda qadim zamonlardan buyon sonlarga qiziqish bildirgan[5]. Ashyolarning miqdorini ko'rsatish uchun ishlatiladigan sonlar asrlar davomida ramziy ma'nolarga ega bo'lib kelgan va bu hol bugungi kungacha saqlanib qolgan. Qaysi tizimga mansub bo'lishidan qat'iy nazar, sonlar bir tomondan hayotni ramziy ma'noda ifodalasa, ikkinchi tomondan, o'zlariga yuklangan sirli ma'nolar bilan hayotning mistik va metafizik jihatlariga oid asosiy belgilar vazifasini o'tagan.

Insoniyat madaniyatlari o'ziga xos mafkuralarini, ijtimoiy tuzilmalarini hamda o'ziga xos madaniyatin-

[1] Tökel, Dursun Ali. Letter Symbolism in Divan Poetry. Istanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf University Press, 2016. – P. 9.
[2] Eliade, Mircea. Images and Symbols. Translated by Mehmet Ali Kılıçbay. Ankara: Gece Publishing, 1992. – P. 215.
[3] Yazar, Tarık; Geçen, Fahrettin. Universal Language and Artistic Symbolism in Visual Arts. International Journal of Social Research, 2018, vol. 11, no. 61, pp. 556–567.
[4] Demirel, Şener. Symbol, Symbolic Language, and the Symbolic Elements in the First 18 Couplets of the Masnavi. Turkish Studies, 2012, vol. 7, no. 3, pp. 915–947.
[5] Atabek, Reşat. An Overview of Number Symbolism. Istanbul: Mimar Sinan Publishing, 1987. – P. 215.

ing jihatlarini ifodalash vositasi sifatida ramzlardan foydalanadi. Shu bois ramzlar insonning madaniy kelib chiqishiga ko‘ra turli ma’nolarga ega bo‘ladi. Ramzning ma’nosi ramzning o‘zida mavjud emas, balki madaniy jihatdan o‘rganiladi. Geynrix Zimmer ramzlarning tabiati va abadiy ahamiyati haqida shunday deydi: «Tushunchalar va so‘zlar, xuddi vahiylar, marosimlar va tasvirlar kabi ramzlardir; kundalik hayotning odob-axloq qoidalari va urf-odatlari ham shunday. Bularning barchasi orqali transsendent haqiqat aks etadi. Bularning bari bir talay metaforalar bo‘lib, ular turlicha ifodalansa-da, ko‘p shaklga kirsa-da, so‘z bilan ifodalab bo‘lmaydigan, ammo anglab yetilmaydigan narsani aks ettiradi hamda unga ishora qiladi. Ramzlar ongni haqiqatga bog‘laydi, lekin o‘zlari haqiqat emas, shu bois ularni o‘zlashtirib olish xomxayoldir. Har bir sivilizatsiya, har bir davr o‘zining ramzlarini o‘zi yaratishi kerak».

Yassaviy ijodidagi simvolizm va uning ma’naviy ahamiyati o‘rganiladi.Yassaviy ijodida eng muhim simvol va obrazlar quyidagilardan iborat: **yo‘l** – insonning ma’naviy yo‘lini, ruhiy o‘sishini ifodalaydi. Yo‘l tasavvufiy ma’noda, ilohiy haqiqatga erishish uchun o‘tishi kerak bo‘lgan yo‘ldir.

Aqlim ketdi, boshim qotti, nechuk oytoy?
Rahmon egam, aro yo‘lda qoldim mano[1].

Bu misolda Yassaviy insonning ma’naviy yo‘lini tanlash haqida fikr yuritadi. Bu odatda yuqoriga, ilohiy haqiqatga erishish uchun harakat qilishni anglatadi.

«Insoniyat kundalik hayotda sonlardan foydalanishga ehtiyoj sezgan va sonlar bilan tabiat-koinot o‘rtasidagi bog‘liqlikni kuzatish hamda anglashni boshlagan paytdan e’tiboran, sonlar barcha madaniyatlarda juda muqaddas sanalgan»[2].

Suv – hayot manbayi, yangilanish va tozalanish ramzi. Ahmad Yassaviy ijodida suv obrazi ko‘plab she’rlarida muhim rol o‘ynaydi. Suv ko‘pincha ruhiy poklanish va ma’rifat darajasiga erishishni anglatadi.

Ul daraxtning aslin bilsang, Hudin ermish,
Tafrid, tajrid chashmalari suvdin ermish[3].

Ming yillar davomida insoniyatni o‘ziga jalb qilib kelgan sonlar ramziyligi Pifagor ta’limotida sonlar tasavvufi sifatida namoyon bo‘ldi. Bu ta’limotga ko‘ra, sonlar o‘zlari tashkil etgan narsalarning xarakteriga ta’sir qiladi va Xudo bilan yaratilgan dunyo o‘rtasida vositachi vazifasini bajaradi.

Sonlarning yashirin ma’nosi va ular bilan bog‘liq bilimlar xalq madaniyati, adabiyoti, me’morchiligi va musiqasida aks etadi. Bu hol eng ibtidoiy e’tiqodlardan tortib ilmiy tadqiqotlargacha, deyarli barcha sohalarda namoyon bo‘ladi. Masalan, uch, to‘rt, besh, yetti, to‘qqiz va qirq kabi sonlarga yuklatilgan maxsus ma’nolar ertaklar, dostonlar va maqollarda yaqqol ko‘zga tashlanadi.

Badiiy matnlarda qo‘llaniladigan til kundalik so‘zlashuv tili chegarasidan tashqariga chiquvchi boylikka egadir. Muallif o‘z asarini jo‘nlikdan qutqarish uchun ramziy tilga murojaat qiladi. Ayniqsa, she’riyatda bu hol yanada yaqqolroq namoyon bo‘ladi.

Ahmad Yassaviy hikmatlarida raqamlar ramziyligi keng qo‘llanilgan. Uning «Devoni hikmat» asari tahlil qilinganda, unda 90 xil raqamdan foydalanilgani aniqlangan. U quyidagi sonlarni faol qo‘llagan:

– bir, ikki, to‘rt, besh;
– yetti, sakkiz, to‘qqiz, o‘n;
– qirq, oltmish, oltmish uch;
– yetmish, yuz, uch yuz oltmish;
– to‘rt yuz qirq to‘rt;
– ming, ming bir, o‘n sakkiz ming;
– o‘ttiz uch ming, ellik ming, yetmish ming, yuz ming.[4]

Bu sonlar turli tasavvufiy tushunchalar bilan bog‘langan holda ishlatilgan. Yassaviy, ayniqsa, toq sonlarga ko‘proq e’tibor qaratgan. Bu hol «Alloh birdir va U toqlikni yaxshi ko‘radi» hadisiga asoslanadi.

Shuningdek, uning «Yoshnoma» hikmatlarida insonning 1 yoshdan 63 yoshgacha bo‘lgan hayoti bosqichma-bosqich tasvirlangan.

Har bir songa singib ketgan, barcha sonlarning umumiy o‘lchovi bo‘lgan va barcha sonlarni o‘zida birlashtirgan son birdir. Birlik – qutblanmagan mavjudlikning asl Mohiyati, ikkinchisisiz ilohiy timsoldir[5]. Sonlar va shuning uchun mavjudotlar birdan kelib chiqadi. Shunga ko‘ra, agar son narsalarning mohiyati bo‘lsa, unda sonning mohiyati ham bir bo‘ladi[6]. Barcha sonlar birdan kelib chiqqani kabi, barcha ko‘payishlar ham yagona Yaratguvchidan kelib chiqadi[7]. Shu nuqtayi nazardan, bir sonlarning eng muqaddasidir. Pifagor (miloddan avvalgi 570-495) birni harakatsiz mavjudot deb hisoblagan va bir

[1] Xoja Ahmad Yassaviy. Devoni hikmat (yangi topilgan na’munalar). – Toshkent: Movaraunnahr, 2004. – B. 5-76.
[2] Zimmer, Heinrich. Myths and Symbols in Indian Art and Civilization. Edited by Joseph Campbell. Princeton: Princeton University Press, 1992. – 304 p.
[3] Xoja Ahmad Yassaviy. Devoni hikmat (yangi topilgan na’munalar). – Toshkent: Movaraunnahr, 2004. – B. 5-76.
[4] Yassaviy, Ahmad. Devoni Hikmat. Tuzuvchi: Ibrohim Haqqul, Nodirxon Hasan. – Toshkent: Navro‘z, 2018. – 360 b.
[5] Schimmel, Annemarie. The Mystery of Numbers. Istanbul: Kabalcı Publishing, 1998.- P.51-52
[6] Weber, Alfred. History of Philosophy. Translated by H. Vehbi Eralp. – Istanbul: Sosyal Publishing, 1998. – P. 25.
[7] Nasr, Seyyed Hossein. Science and Civilization in Islam. Translated by Nabi Avcı et al. – Istanbul: İnsan Publishing, 2011. – P.145.

barcha mavjudotlarning unsuri va tamoyili degan qarashni qabul qilgan. Yunon mutafakkirlari singari, Plotin (milodiy 270-yilda vafot etgan) ham birni Xudoga teng deb hisoblagan[1]. Ko‘pgina madaniyatlarda birlik tushunchasi ilohiylikning ideal ramzi sifatida qaraladi[2]. Islom olamida birlik tushunchasiga, iymon kalimasidan (kalima-i shahodat) boshlab, favqulodda ahamiyat berilgan va birlik g‘oyasiga putur yetkazishi mumkin bo‘lgan har qanday og‘ish qat’iyan rad etilgan[3]. Yassaviy bu fikrni o‘zining «Hikmatlar»ida «Men Birman va Men Borman» va «yagona Xudo» degan so‘zlar bilan ifodalagan:

Agar men «Sen mening panohimsan» deb yo‘lga chiqsang,
Yagona va Bor bo‘lgan Zot yo‘limni ochgaymi?
Zulmat va shubha qoplagan ko‘nglim,
Ma’rifatga to‘lib, duru gavharlar sochgaymi[4].

«Bir» so‘zi Qodir Tangrini ramziy ifodalaydigan hikmatlardan tashqari, bir raqami son ma’nosida ham qo‘llaniladi. Yassaviy buni «bir oh», «bir soat» «bir kun», «bir ko‘k qush», «bir hovuch tuproq», «bir harf», «bir nafas» iboralari bilan ifodalagan.

Ahmad Yassaviy ijodida raqamlar oddiy hisob birliklari sifatida emas, balki chuqur semantik va tasavvufiy yuklamaga ega bo‘lgan ramziy vositalar sifatida namoyon bo‘ladi. Uning hikmatlarida qo‘llanilgan sonlar ko‘pincha ko‘rinadigan (zohiriy) ma’nodan tashqari botiniy qatlamni ham ifodalaydi. Shu jihatdan, Yassaviy poetik tizimida raqamlar ikki darajali semantik tuzilishga ega: birinchisi – lingvistik va kontekstual ma’no, ikkinchisi – tasavvufiy va metafizik ma’no.

Yassaviy ijodida raqamlarning qo‘llanishi tasodifiy emas, balki aniq konseptual tizimga asoslangan. Masalan, bir soni (1) ilohiy birlik – tavhid g‘oyasini ifodalasa, uch (3) va yetti (7) kabi sonlar kosmik tartib, ruhiy kamolot bosqichlari va tasavvufiy sayr-u suluk jarayonlarini bildiradi. Qirq (40) soni esa ko‘proq riyozat, poklanish va ruhiy yetilish davri sifatida talqin qilinadi. Bu kabi sonlar orqali Yassaviy murakkab tasavvufiy g‘oyalarni sodda va xalqchil shaklda ifodalashga erishadi[5].

Ayniqsa, oltmish uch (63) sonining alohida ahamiyat kasb etishi diqqatga sazovordir. Bu son Payg‘ambar Muhammad (s.a.v.) ning umr davomiyligi bilan bog‘liq bo‘lib, Yassaviy tomonidan o‘zining hayotiy va ruhiy chegarasi sifatida qabul qilinadi. Uning 63 yoshdan so‘ng yer osti hujraga kirishi tasavvufiy ramz sifatida «dunyoviy hayotdan voz kechish» va «ruhiy hayotga o‘tish»ni anglatadi. Bu hol raqamning biografik, diniy va mistik qatlamlarning kesishgan nuqtasiga aylanishini ko‘rsatadi.

Yassaviy tomonidan toq sonlarning ustun qo‘llanishi ham alohida e’tiborga loyiqdir. Bu hodisa islomiy aqidadagi «toq»lik tushunchasi bilan bevosita bog‘liq bo‘lib, ilohiy birlik va mukammallikni anglatadi. Toq sonlarning ko‘proq ishlatilishi shoirning diniy-estetik qarashlarini aks ettiradi va uning poetik sistemasida muhim strukturaviy element sifatida xizmat qiladi.

Shuningdek, «Devoni hikmat»da uchraydigan katta sonlar (masalan, ming, ming bir, o‘n sakkiz ming, yetmish ming va boshqalar) ko‘pincha real miqdorni emas, balki cheksizlik, ulug‘lik va ilohiy qudratni ifodalovchi giperbolik ramzlar sifatida qo‘llaniladi. Bu esa Yassaviy tilida raqamlarning kvantitativ emas, balki sifat jihatdan semantik kengayishga ega ekanligini ko‘rsatadi.

«Yoshnoma» hikmatlarida esa raqamlar vaqt va hayot falsafasini ifodalovchi diskursiv vosita sifatida ishlatiladi. 1 yoshdan 63 yoshgacha bo‘lgan hayot bosqichlarining ketma-ket tasviri insonning jismoniy emas, balki ruhiy kamolot yo‘lini aks ettiradi. Har bir yosh bosqichi alohida ma’naviy holatni bildiradi va bu orqali Yassaviy inson hayotini tasavvufiy sayohat sifatida talqin qiladi.

Yassaviyning she’rlarida turli madaniyat va dinlarda uchramaydigan, faqat islom doiralaridagina ma’lum bo‘lib, qo‘llaniladigan sonlar va ular ramziy ifodalagan tushunchalar ham mavjud. «To‘rt» xalifalar sonini anglatadi; «besh» bir kunlik namoz vaqtlari sonini bildiradi; «yetti» qabrda so‘roq-savol boshlanadigan vaqtni hamda do‘stlar, qarindoshlar va tanishlar uzoqlasharkan, bosgan qadamlari sonini ifodalaydi; «oltmish uch» – Payg‘ambar vafot etgan yosh; «qirq» esa g‘oyib eronlar (chiltanlar)ni anglatib, shu sonlar qatoriga kiradi.

Yassaviy ijodida raqamli ramziylik ko‘p qatlamli semantik tizimni tashkil etadi. Bu tizim orqali shoir o‘zining tasavvufiy qarashlarini, ilohiy haqiqat haqidagi tushunchalarini va insonning ruhiy kamolot yo‘lini ifodalaydi. Raqamlar bu yerda nafaqat stilistik vosita, balki konseptual va gnoseologik kategoriya sifatida ham xizmat qiladi. Shu bois, Yassaviy hikmatlarini to‘liq anglash uchun ularning raqamli-semantik strukturasini chuqur tahlil qilish zarur.

Rezyume. Ushbu maqola Ahmad Yassaviy ijodidagi sonlar ramziyligini tahlil qiladi. «Devoni Hikmat» va

[1] Atabek, Reşat. An Overview of Number Symbolism. – Istanbul: Mimar Sinan Publishing, 1987. – P. 28-30.
[2] Schimmel, Annemarie. The Mystery of Numbers. Istanbul: Kabalcı Publishing, 1998. – P. 53.
[3] Atabek, Reşat. An Overview of Number Symbolism. – Istanbul: Mimar Sinan Publishing, 1987. – P. 29
[4] Yassaviy, Ahmad. Devoni Hikmat. Tuzuvchi: Ibrohim Haqqul, Nodirxon Hasan. – Toshkent: Navro‘z, 2018. – 360 b.
[5] Yassaviy, Ahmad. Devoni Hikmat. Tuzuvchi: Ibrohim Haqqul, Nodirxon Hasan. – Toshkent: Navro‘z, 2018. – 360 b.

«Yoshnoma» qismida raqamlar inson hayotining bosqichlari, ruhiy sayr va koinot tartibini ramziy tarzda ifodalaydi. Toq sonlarning ustunligi diniy va tasavvufiy ahamiyatni ko‘rsatadi. Natijada sonlar ramziyligi Yassaviy ijodida uslubiy va konseptual vosita sifatida qadrlanadi.

Resume. The article describes number symbolism in Ahmad Yassaviy’s work. In «Devoni Hikmat» and the «Yoshnoma» section, numbers symbolically represent stages of human life, the spiritual journey, and cosmic order. The prevalence of odd numbers emphasizes their religious and Sufi significance. Number symbolism thus serves both stylistic and conceptual functions in Yassaviy’s work.

Резюме. В статье описывается символика чисел в творчестве Ахмада Яссави. В «Devoni Hikmat» и разделе «Yoshnoma» числа символически отражают этапы жизни человека, духовное путешествие и порядок мироздания. Преобладание нечётных чисел подчёркивает их религиозное и суфийское значение. Символика чисел выполняет как стилистическую, так и концептуальную функцию в творчестве Яссави.

Filologik tadqiqotlar: til, adabiyot, ta’lim. 2026; 3
ISNN: 2181-1741 (Print)
ISNN: 2181-1725

ARAB TILIDA ENANTIOSEMIYA HODISASI: SEMANTIK TABIATI VA ILMIY TALQINLAR TAHLILI

Sotvoldiyev Sirojiddin Maxammaddin o‘g‘li,
Oriental universiteti Tillar-1 kafedrasi dotsenti v.b.

Arab tilshunosligida enantiosemiya (azdad so‘zlar) hodisasiga doir bahslar til va ma’no o‘rtasidagi munosabatni qanday tushunish kerakligi haqidagi nazariy savollar bilan bevosita bog‘liq. Chunki bir leksik birlikning ikkita zid ma’noda qo‘llanishi haqidagi faraz, aslida, til birligi va ma’no birligi o‘rtasidagi tabiiy bog‘liqlik masalasini qayta ko‘rib chiqishga undaydi. Shu sababli enantiosemiya hodisasi arab semantikasi tarixida oddiy lug‘aviy kuzatish emas, balki til tabiati haqidagi chuqur ilmiy munozaraning markaziy ko‘rinishlaridan biri sanaladi. Klassik arab tilshunos olimlari ushbu hodisani tavsiflashda ikkita asosiy yo‘nalishga ajralgan bo‘lsalar-da, yondashuvlar ichki jihatdan ham mutlaqo bir xil emas. Enantiosemiyani qabul qilgan tilshunoslarning o‘zlari ham barcha misollarni teng darajada ishonchli deb qabul qilishmagan. Ayrimlari hodisani kengroq talqin qilgan, ayrimlari esa faqat aniq ma’no va ishonchli rivoyat bilan tasdiqlangan leksemalarni haqiqiy azdad sifatida qayd etishgan. Xuddi shuningdek, bu hodisani inkor qilganlarning hammasi uni mutlaq ravishda rad etmay, enantiosemiyani mustaqil semantik hodisa sifatida emas, balki dialektlar tafovuti, ko‘chma ma’no, majoz, tarixiy ma’no o‘zgarishi yoki talaffuz va vazn farqlari bilan izohlashga urinishgan.

Sibavayhdan boshlangan lafz va ma’no o‘rtasidagi munosabatni umumiy tasniflash nazariyasi keyingi davr qarashlariga zamin yaratdi[1]. Azdad hodisasini tushunish uchun avvalo arab tilshunosligidagi mushtarak lafz, sinonimiya, zidlik va dalolat nazariyalarini bir-biridan ajratib olish zarur bo‘ladi. Chunki azdad mushtarakdan o‘sib chiqqan bo‘lsa-da, undan o‘zining keskin qarama-qarshilik xususiyati bilan farqlanadi. Shu jihatdan qaralganda, enantiosemiya (azdad) semantik maydon ichida markaziy o‘q bo‘ylab ikki qarama-qarshi qutb hosil qilgan hodisa

[1] Sibavayh. Al-Kitāb. – Qohira: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyya, 1988.

sifatida talqin qilinadi.

Ibn Sida[1] va Ibn Sikkit[2] zidlikni o‘z qarshisidagi ma’no bilan bir o‘qda turadigan lisoniy munosabat sifatida ko‘radilar. Masalan, oq bilan qora, tun bilan kun, hayot bilan o‘lim o‘rtasidagi qarama-qarshilik bitta tushuncha maydonida yuz beradi. Shu nuqtai nazardan, «الجون» lafzining oq va qora ma’nolarini ifodalashi yoki «القرء» lafzining hayz va poklik ma’nolarida qo‘llanishi oddiy ko‘p ma’nolilik emas, balki bitta semantik o‘qning qarama-qarshi uchlarini egallash hodisasidir. Bu esa enantiosemiyani arab tilining ichki semantik mexanizmlaridan biri sifatida talqin qilishga asos beradi.

Ibn Anboriyning fikricha, qarama-qarshi ma’nolar bitta leksemada mujassam bo‘lishi mumkin, ammo real nutqda ma’no hech qachon kontekstdan uzilgan holda anglashilmaydi[3]. Aynan shu nuqta enantiosemiyaning tilni buzuvchi yoki chalkashtiruvchi hodisa emasligini tushuntiradi. Agar gapning siyog‘i, matnning vaziyati va nutqning maqsadi to‘g‘ri belgilansa, bir leksik birlikning qaysi ma’noda kelgani ravshanlashadi. Shuning uchun ham Ibn Anboriy bunday birliklarni til nuqsoni deb emas, balki tilning yashovchan va kontekstga tayanuvchi tabiatining ifodasi sifatida ko‘radi.

Masalan, «شام السيف» iborasida *qilichni qinidan chiqardi* va *qilichni qiniga soldi* ma’nolari birgalikda mavjud bo‘lsa-da, matnning umumiy vaziyati va oldingi-keyingi birliklar ma’noni aniqlab beradi. Xuddi shuningdek, «أخفى» fe’li *yashirdi* hamda *oshkor qildi* ma’nolarida ishlatiladi, lekin kontekstdagi ma’noga qarab bu leksemaning pargmatik ifodasi tushuntiriladi.

Ibn Durustavayh esa bitta leksema aslida bitta markaziy ma’noga ega bo‘lishini ma’qul ko‘radi[4]. Tilshunos azdad sifatida keltirilayotgan leksemalarni o‘zak ma’nosiga qaytarish mumkin, deb hisoblaydi. Biroq ba’zi hollarda matnlar va lug‘atlar shu qadar ochiq qarama-qarshi ma’nolarni qayd etadiki, ularni bitta markaziy ma’noga qaytarish sun’iy talqinga olib keladi.

Enantiosemiya haqidagi ilmiy bahslarning yana biri bu hodisaning ma’no taraqqiyoti bilan bog‘liqligidir. Til tarixida ko‘p hollarda bir so‘zning asl ma’nosi kengayadi, ko‘chadi, majozlashadi, ijtimoiy yoki uslubiy funksiyalar asosida yangi ma’nolarni qabul qiladi. Vaqt o‘tishi bilan eski va yangi ma’nolar orasidagi masofa kattalashib, hatto ular qarama-qarshi qutblarga aylanadi. «تهجّد», «المفازة» ,«سليم» kabi misollar aynan shu hodisaning natijasi sifatida ko‘rilishi mumkin. Masalan, yomon narsani yaxshi nom bilan atash («تهجّد»), xavfli joyni najot bilan ifodalash («المفازة») yoki zarar ko‘rgan odamni salomatlik bildiruvchi lafz bilan nomlash («سليم») nutq odatidagi yumshatish ehtiyojidan kelib chiqadi. Bunday semantik o‘zgarishlar uzoq davom etgach, natijada enantiosemiya vujudga keladi.

Bundan tashqari, arab qabilalari o‘rtasidagi nutqiy tafovut ayrim birliklarning qarama-qarshi ma’nolarda ishlatilishiga sabab bo‘lgan. «الجون» va «السدفة» kabi misollar shu jihatdan ayniqsa muhimdir. Agar bir qabila ma’lum lafzni “yorug‘lik” ma’nosida, boshqasi esa “zulmat” ma’nosida ishlatsa, keyinchalik bu ikki lahjaviy yo‘nalish yozma va lug‘aviy an’anada birlashadi. Natijada bitta lafz ikki qarama-qarshi ma’no bilan qayd etiladi. Shunday ekan, enantiosemiyani faqat ichki semantik hodisa deb tushunish yetarli emas. U tilning ijtimoiy geografiyasi, qabila nutqi va tarixiy aloqa jarayonlari bilan ham bevosita bog‘liqdir.

Enantiosemiyani tadqiq etishga bag‘ishlangan maxsus asarlarda keltirilgan har bir misol ham bir xil ilmiy og‘irlikka ega emas. Ayrim misollar Qur’on, hadis, she’r va mashhur arab nutqidan olingani uchun mustahkam dalil hisoblanadi. Boshqa ayrim misollar esa faqat lug‘at muallifining rivoyatiga tayangan bo‘lib, qo‘shimcha matniy dalilsiz keltiriladi. Shu bois zamonaviy tadqiqotlarda azdad misollarini uch toifaga ajratish mumkin: birinchisi, matniy dalil bilan mustahkamlangan ishonchli misollar; ikkinchisi, lahjaviy tafovut bilan tushuntiriladigan nisbatan ishonchli misollar; uchinchisi esa faqat lug‘at an’anasi tufayli saqlanib qolgan, ammo ilmiy jihatdan qayta tekshiruv talab qiladigan misollardir.

Ibn Anboriy enantiosemiyaning faqat ism yoki fe’l bilan cheklanmasligini, balki harflar (yordamchi so‘zlar), masdarlar (harakat nomi), mushtaq birliklar (yasam so‘zlar), zarflar (ravishlar), olmoshlar va hatto tovush-hissiy ohang bilan bog‘liq birliklarda ham ko‘rinishini ko‘rsatadi[5]. Masalan, ismlarda «الحرفة» lafzining *boylik* va *faqrlik* bilan bog‘liq qarama-qarshi ma’nolari ijtimoiy va iqtisodiy hayotga daxldor semantik siljishni ko‘rsatadi. Fe’llarda «أسرّ» bir tomondan *yashirish*, ikkinchi tomondan *oshkor qilish* ma’nolarini qamrab olishi bilan diqqatga sazovor. Harflarda «أو»ning *ikkilanish* va *ta’kid* o‘rtasida turishi esa arab tili sintaktik qurilishining naqadar nozikligini ochadi. Zarflarda «وراء» lafzining makoniy yo‘nalishni

[1] Ibn Sīda. Al-Muḥkam wa al-Muḥīṭ al-Aʿẓam. – Bayrut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyya, 2000.
[2] Ibn as-Sikkīt. Iṣlāḥ al-Manṭiq. – Bayrut: Dār al-Maʿrifa, 1987.
[3] Ibn al-Anbārī. Kitāb al-Aḍdād. – Bayrut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyya, 1997.
[4] Ibn Durustawayh. Ibṭāl al-Aḍdād. – Bayrut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyya, 1999.
[5] Ibn al-Anbārī. Kitāb al-Aḍdād. – Bayrut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyya, 1997.

ikki qarama-qarshi tomonga tortishi semantikaning nisbiy va vaziyatga bog‘liq tabiatini ko‘rsatadi. Tovush va ruhiy holat bilan bog‘liq «طرب» misoli esa his-tuyg‘ular tilidagi qarama-qarshi holatlarning bir birlikda jamlanishi mumkinligini ko‘rsatadi.

Ibn Durayd o‘zining «جمهرة اللغة» (“Jamharat al-lughah”) asarida bir nechta azdad so‘zlarni keltirib o‘tadi[1]. Masalan, «ثَقَّل» (*thaqala*) lafzi bir tomondan og‘ir bo‘ldi, ya’ni jismoniy yoki hissiy og‘irlikni bildirsa, boshqa tomondan u bilan bog‘liq shakllar orqali yuklash, bosim berish, ya’ni og‘irlikni hosil qilish yoki oshirish ma’nosini anglatadi. Shu ildizdan kelib chiqqan «الثِّقْل» (*aṯ-thiql*) esa yuk, og‘irlik ma’nosida qo‘llanadi. Demak, bu yerda zidlik to‘liq qarama-qarshilik shaklida emas, balki harakat va holatning o‘zaro almashuvi orqali yuzaga keladi. Shuningdek, «ثَقَّلَ القوم» (*thaqala al-qawm*) iborasi og‘irlashdi, sustlashdi ma’nosini bildiradi. Ayrim nutqiy vaziyatlarda esa bu ifoda faol holatdan passivlikka o‘tishni anglatadi. Bu esa enantiosemiya pragmatik qatlamda ham yuzaga kelishini ko‘rsatadi.

«جَدَّ» (*jadda*) so‘zi bir tomondan *kesdi, ajratdi,* boshqa tomondan esa *ulug‘ bo‘ldi, yuksaldi* ma’nolarini bildiradi. Shu ildizdan hosil bo‘lgan «الجَدّ» (al-jadd) esa *buyuklik, qudrat, jiddiylik* ma’nolarida qo‘llanadi. Hadisdagi «ولا ينفع ذا الجد منك الجد» (wa lā yanfaʿu dhā al-jaddi minka al-jadd) iborasida (“Boylik egasiga uning boyligi foyda bermaydi”) bu lafz ikki xil semantik qatlamda ishlatilgan: biri boylik va mavqe, ikkinchisi esa jiddiylik yoki kuch ma’nosida.

«جَزَل» (*jazala*) so‘zi *katta, ulkan bo‘ldi*, yoki *kichik, mayda* bo‘ldi ma’nolarini bildiradi. Shu ildizdan kelib chiqqan «جَزْلَة» (jazlah) so‘zi ham katta bo‘lak va kichik qism ma’nolarida qo‘llanadi. Bundan tashqari, «جَزَلَ العطاء» (jazala al-ʿaṭāʾ) iborasi bir kontekstda ko‘p berdi, boshqa kontekstda esa kam berdi ma’nosini anglatadi. Shuningdek, «جَزَلَ الرجلُ» (jazala ar-rajul) iborasi kuchli zarba berdi ma’nosida ham, ayrim hollarda bo‘lindi, ajraldi ma’nosida ham ishlatiladi. Bu esa harakatning kuchli va zaif natijalari o‘rtasidagi qarama-qarshilikni ifodalaydi.

Leksik sathga oid hodisalar – omonimiya, antonimiya va polisemiya – tilshunoslikda yetarlicha o‘rganilgan bo‘lsa-da, enantiosemiya (aḍdād so‘zlar) ushbu tizim ichida o‘ziga xos va murakkab hodisa sifatida alohida e’tibor talab qiladi. U tashqi jihatdan polisemiya bilan yaqin ko‘rinsa-da, aslida ma’no ichidagi qarama-qarshilikni mujassam etgani bilan undan keskin farqlanadi. Shu sababli enantiosemiyaning mohiyatini anglash uchun uni boshqa leksik hodisalar bilan qiyosiy o‘rganish muhim ilmiy zaruratdir. Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, leksik hodisalarni tasniflashda asosiy mezon sifatida shakl va ma’no munosabati olinadi. Omonimiyada shakl birligi, ma’no mustaqilligi ustun bo‘lsa, antonimiyada ikki alohida birlik o‘rtasidagi qarama-qarshilik asosiy rol o‘ynaydi, polisemiyada esa bitta shakl doirasida turli, ammo o‘zaro bog‘liq ma’nolar mavjud bo‘ladi. Enantiosemiya (aḍdād so‘zlar) esa aynan shu tizim ichida alohida o‘rin egallaydi: unda bitta shakl doirasida nafaqat turli, balki o‘zaro zid ma’nolar jamlanadi. Demak, bu hodisani aniqlashda shakldan ko‘ra ma’no markaziy mezon sifatida namoyon bo‘ladi. Shuningdek, enantiosemiyaning sinonimiya va omonimiya bilan munosabati ham o‘ziga xosdir. Sinonimiyada turli shakllar bir ma’noni ifodalasa, omonimiyada bir shakl turli, lekin o‘zaro bog‘liq bo‘lmagan ma’nolarga ega bo‘ladi. Enantiosemiyada esa bir shakl ichida qarama-qarshi ma’nolar mavjud bo‘lib, bu hodisa na sinonimiyaga, na to‘liq omonimiyaga mos keladi. Shu jihatdan u mazkur hodisalardan tubdan farqlanadi.

Zamonaviy lingvistik yondashuvlarda enantiosemiya (aḍdād so‘zlar) turlicha talqin qilinadi. Ayrim tadqiqotchilar uni polisemiya, omonimiya va antonimiya kesishgan nuqtadagi hodisa sifatida baholasa, boshqalar uni mustaqil leksik kategoriya sifatida ko‘radilar. Bu xilma-xil qarashlar enantiosemiyaning murakkab va ko‘p qatlamli tabiatga ega ekanini ko‘rsatadi. Umuman olganda, enantiosemiya (aḍdād so‘zlar) leksik sathdagi boshqa hodisalar bilan o‘zaro bog‘liq bo‘lsa-da, ularning hech biriga to‘liq singib ketmaydi. Aksincha, u ma’no tizimidagi ichki qarama-qarshilikni aks ettiruvchi, tilning semantik imkoniyatlarini kengaytiruvchi va uning tarixiy hamda funksional rivojini yorituvchi alohida lingvistik hodisa sifatida namoyon bo‘ladi.

Rezyume. Ushbu maqolada arab tilidagi enantiosemiya (aḍdād so‘zlar) hodisasining lingvistik tabiati, uning polisemiya, omonimiya va antonimiya bilan o‘zaro munosabati tahlil qilinadi. Shuningdek, mazkur hodisaning nazariy asoslari, klassik arab tilshunoslari qarashlari hamda «جمهرة اللغة» (jamharat al-lughah) asari misolida enantiosemik birliklarning lug‘aviy-semantik xususiyatlari ko‘rib chiqiladi.

Resume. This article analyzes the linguistic nature of enantiosemy (aḍdād words) in the Arabic language and its relationship with polysemy, homonymy, and antonymy. It also examines the theoretical foundations

1 Ibn Durayd. Jamharat al-Lughah. – Bayrut: Dār al-‘Ilm li al-Malāyīn, 1987.

of this phenomenon, the views of classical Arab linguists, and the lexical-semantic features of enantiosemic units based on the example of «Jamharat al-Lughah».

Резюме. В данной статье анализируется лингвистическая природа энантиосемии (aḍdād слов) в арабском языке, а также её соотношение с полисемией, омонимией и антонимией. Рассматриваются теоретические основы данного явления, взгляды классических арабских лингвистов и лексико-семантические особенности энантиосемических единиц на материале труда «جمهرة اللغة» (jamharat al-lughah).

Filologik tadqiqotlar: til, adabiyot, ta'lim. 2026; 3
ISNN: 2181-1741 (Print)
ISNN: 2181-1725

ENGLISH PROVERBS WITH NUMBER COMPONENTS

Panjieva Nasiba Narmaxmatovna,
Assistant professor of Termez State University

Saibnazarova Nazokat
Master's student of Termez State University

Proverbs are concise expressions that convey wisdom, advice, or a cultural observation, often passed down through generations. Russian scholar V. P. Filitsyna believes that a proverb is a decomposable combination of words in which the meaning of each word does not change when it is used outside this combination[1]. Like other types of phraseological units, proverbs are characterized by their meanings. Most proverbs are semantically twofold: on the one hand, they fully depend on the literal meaning of the utterance, which follows directly from the meanings of the words that constitute them; on the other hand, they are characterized by a figurative meaning that does not correspond to the literal meanings of these words. Thus, the literal and figurative meanings coexist within the same proverb. At the same time, the figurative meaning plays the main role, as it determines the functioning of the proverb in speech. Therefore, A. V. Kunin includes in the sphere of phraseology only those English proverbs whose components are either completely or partially reinterpreted[2].

Despite their apparent simplicity, proverbs and sayings are rather complex formations. In English and other languages, there exist hundreds of thousands of proverbs and sayings; they were created by generations of people and developed and improved over centuries. Proverbs, which Aristotle called «the preserved fragments of ancient philosophy», as well as various maxims, proverbial expressions, and apt sayings–whether read or heard–were collected by many scholars as early as antiquity[3]. Plutarch, Quintilian, and later Erasmus of Rotterdam and many other scholars attributed great educational value to them.

Proverbs are usually understood as short sayings relating to various aspects of life that have entered everyday speech. A proverb is always a sentence. It pursues a didactic aim–to teach, warn, advise, and so on. The generalizing nature of proverbs was noted by A. A. Potebnya: «For an expression to truly become a proverb, it is necessary to take a case or a series of cases from another sphere; a particular image must acquire a figurative meaning–then it becomes both a poetic work and a proverb»[4].

The Role of Numbers in Proverbs Numbers in

[1] Фелицына В.П., Мокиенко В.М. Русские фразеологизмы. – М., 1990.
[2] Кунин А.В. Фразеология современного английского языка. – М., 1972
[3] Архангельский.В.И. Устойчивые фразы в современном русском языке. – Ростов-на-Дону, 1964.
[4] Потебня А.А. Эстетика и поэтика. – М., 1976; Фелицына В.П., Мокиенко В.М. Русские фразеологизмы. – М., 1990.

proverbs often carry symbolic meaning, for example '**One**' emphasizes uniqueness or individuality, '**Two**' suggests balance, comparison, or opposition., '**Three**' is considered a number of completeness or harmony, '**Seven**' often represents luck or perfection, '**Ten**' can indicate totality or comprehensiveness.

Proverbs are concise expressions that convey wisdom, moral guidance, or cultural observations. In English, many proverbs contain numerical components, which serve multiple purposes: emphasizing meaning, creating rhythm, aiding memorization, and conveying symbolic significance. Numbers in proverbs are not random–they often reflect cultural beliefs, historical traditions, and social norms. This article explores the history, classification, and practical use of English proverbs with numbers, providing examples and interpretations.

Numerical proverbs have a long history in English, dating back to Old English and medieval times. Numbers were used to: a) organize advice in memorable forms; b) symbolize important concepts (e.g., three for completeness, seven for perfection or luck); c) encode moral lessons and social rules.

For instance, in Chaucer's works (14th century), proverbs with numbers like «Three may keep a secret if two of them are dead» illustrate how numbers were used to teach practical or ethical lessons. Over time, these proverbs became embedded in everyday language and literature.

According to Numbers which are used in proverbs we can categorize them by function:

1. Symbolic Numbers – Convey cultural or spiritual meanings.

Three: Completeness or success, for example, *Third time's the charm*.

Seven: Luck or totality, for example, *Seven-year itch.*

2. Comparative Numbers – Highlight differences or proportions.

One vs. **Two**: *A bird in the hand is worth two in the bush.*

3. Quantitative Numbers – Provide precise measurement or rules.

Five seconds: *Five-second rule for dropped food*.

Three strikes: *Three strikes and you're out*.

By understanding these categories, one can better appreciate the role of numbers in English proverbs. Numerical proverbs are used in everyday communication, literature, education, and public speaking. Their practical uses include: a) teaching and moral guidance: numbers make proverbs easier to remember and apply; b) storytelling and rhetoric: numbers provide structure, rhythm, and emphasis; c) cultural education: proverbs reflect historical and cultural values; d) decision-making advice: many proverbs offer guidance in risk assessment, collaboration, or persistence. For example*, A stitch in time saves nine is often cited in workplace training to encourage proactive problem-solving. Similarly, Two heads are better than one is widely used in teamwork and educational settings.*

English proverbs with numbers are more than stylistic devices–they are cultural artifacts, practical tools, and mnemonic devices. From medieval literature to modern speech, numbers help convey meaning, structure ideas, and ensure the longevity of wisdom. Understanding these proverbs enhances not only language skills but also cultural literacy, moral reasoning, and communication effectiveness.

By including numbers, proverbs can be more vivid and impactful, helping speakers communicate their point efficiently. Let's analyse the following examples of English Proverbs with Numbers:

1. *A bird in the hand is worth two in the bush.*

This proverb highlights the value of certainty over potential. The numbers «**one**» and «**two**» create a direct comparison, emphasizing the practicality of holding onto what you already have.

2. *Two heads are better than one*. Here, the number «**two**» stresses collaboration and collective wisdom, suggesting that shared ideas lead to better solutions.

3. *Third time's the charm.* Using the number «**three**», this proverb conveys hope and persistence, implying that success often comes after repeated attempts.

4. *Seven years of bad luck.* This is part of the superstition surrounding breaking a mirror, where «**seven**» symbolizes a significant period of misfortune.

5. *Give him an inch, and he'll take a mile.* Although not explicit with a numeral, the contrast between «inch» and «mile» functions similarly to numeric proverbs, showing disproportionate outcomes.

Why numbers make proverbs memorable? Numbers make proverbs 'catchy' and 'easy to recall'. They often provide rhythm and balance, aiding memorization. For instance, «*One good turn deserves another*» uses the simplicity of «**one**» to teach the value of reciprocity. Additionally, numbers can lend 'symbolic weight'. In historical contexts, certain numbers like **three, seven, and ten** held cultural or religious significance, which reinforced the proverb's authority.

English proverbs with numerical components are more than linguistic decorations–they are tools for learning, communication, and cultural preservation. The numbers within them help speakers convey meaning succinctly, making these proverbs timeless pieces of wisdom. From everyday advice to moral lessons, these numerically charged sayings continue to enrich the English language.

Summing up all above mentioned we conclude that proverbs are short, traditional sayings that convey wisdom or advice. Many English proverbs incorporate ‘numbers’, which make them easier to remember and add symbolic meaning. Numbers can emphasize importance, structure the proverb, or create vivid imagery.

Rezyume. Ushbu maqola ingliz maqollari, jumladan son komponentli ingliz maqollarini tahlil qilishga bag’ishlangan. Tahlil natijasida son komponentli ingliz maqollarida madaniy qadriyatlar va xalq donoligini aks ettirilishi aniqlandi. Maqollardagi sonlar ko‘pincha aniq miqdorni emas, balki ramziy ma’no va axloqiy saboqni bildiradi. Bunday iboralar nutqni yanada obrazli va esda qolarli qiladi. Ko‘plab sonli maqollar turli tillarda o‘xshash mazmunga ega. Ularni o‘rganish til, madaniyat va tafakkur o‘rtasidagi bog‘liqlikni tushunishga yordam beradi.

Resume: The given article deals with the theory of English proverbs, especially proverbs with numerical components. The analysis of English proverbs with numerical components shows that they reflect cultural values and traditional wisdom. Numbers in proverbs often symbolize quantity, order, or moral lessons rather than exact counting. Such expressions make speech more vivid, memorable, and expressive. Many numerical proverbs have universal meanings and exist in different languages. The study of these proverbs helps to understand the connection between language, culture, and cognition.

Резюме: В данной статье рассматриваются английские пословицы, в особенности пословицы с числовым компонентом. В результате проведенного анализа пословиц с числовым компонентом было выявлено, что они отражают культурные ценности и народную мудрость. Числа в пословицах часто символизируют количество, порядок или нравственный урок, а не точный счёт. Такие выражения делают речь более яркой, выразительной и запоминающейся. Многие числовые пословицы имеют универсальное значение и встречаются в разных языках. Изучение этих пословиц помогает понять связь языка, культуры и мышления.

Filologik tadqiqotlar: til, adabiyot, ta'lim. 2026; 3
ISNN: 2181-1741 (Print)
ISNN: 2181-1725

СОПОСТАВИТЕЛЬНАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА КАТЕГОРИИ ФАЗОВОСТИ В АНГЛИЙСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКОЗНАНИИ

Латипов Азиз Акбаралиевич,
доктор философских наук, и.о. доцент,
Самаркандский государственный институт иностранных языков

В современной лингвистике категория фазы признается универсальной составляющей функционально-семантической категории аспектуальности, присутствующей в различных языковых системах. Однако, несмотря на признание ее универсального характера, единые критерии для классификации фазовых значений и способов их выражения до сих пор отсутствуют. Различия в подходах к выделению фаз, их количеству и терминологическому обозначению создают сложности для сопоставительных исследований. Особый интерес представляет сравнение неродственных языков, таких как английский и узбекский, поскольку их аспектуальные системы демонстрируют различные механизмы передачи временных характеристик действия. Настоящее исследование направлено на анализ фазовых значений в контексте функционально-семантического поля аспектуальности и их сопоставление в английском и узбекском языках.

Теоретической основой исследования послужили работы ведущих специалистов в области аспектологии и функциональной грамматики, включая Ю.С. Маслова, В.С. Храковского, А.В. Бондарко, В.А. Плунгяна, а также зарубежных исследователей, таких как К. Батлер. В работе использован сопоставительный метод, позволяющий выявить сходства и различия в выражении фазовых значений в английском и узбекском языках. Анализ проводился на материале теоретических источников, посвященных семантике фазовых глаголов, а также на основе ранее опубликованных работ автора по данной проблематике. Особое внимание уделено разграничению фазовых и аспектуальных (видовых) значений, а также способам их лексической и грамматической репрезентации.

В результате анализа установлено, что в лингвистической литературе отсутствует единая классификация фазовых значений. Традиционно выделяются три основные фазы: начальная (инхоативная, ингрессивная), срединная (континуативная, прогрессивная) и конечная (терминативная, игрессивная). Однако некоторые исследователи, например В.С. Храковский, расширяют этот перечень, включая такие значения, как возобновление, перерыв, а также сочетания фаз (начало и продолжение, продолжение и окончание).[1] С.П. Тиунова в английском и русском языках выделяет около 20 фазовых значений и субфаз.[2]

В работе также подчеркивается, что фазовая семантика не тождественна видовым значениям. Как показано на примере Он перестал плакать, завершение действия может указывать как на временное прекращение (фаза), так и на достижение внутреннего предела (вид). Согласно А.В. Бондарко, фазовые глаголы образуют самостоятельное функционально-семантическое поле, являющееся компонентом более широкой категории аспектуальности.[3]

Сопоставление английского и узбекского языков показывает, что, несмотря на различия в грамматическом строе, оба языка используют как лексические (фазовые глаголы), так и грамматические средства для передачи фазовых значений. В узбекском языке значительную роль играют аналитические конструкции, тогда как в английском - видовременные формы и контексту-

[1] Храковский В.С. Некоторые проблемы универсало-типологической харектристики аспектуальных значений // Аспектуальность и средства ее проявления. Вопросы русской аспектологии. Выпуск 5. Три. примечание. Тартуский университет, Тарту, 1980 г. – С. 12.

[2] Тиунова С. П. Способы выражения фазовых значений в английском и русском языках. – Кемерово: Кемеровский Гос. мука 1986. – С. 21.

[3] Бондарко А.В. Теория функциональной грамматики. Введение, аспектуальность, временная локализованность , такси я зд. 7. – М.: Эдиториал УРСС, 2007. – С. 85.

альные маркеры.

Полученные данные подтверждают, что категория фазы занимает центральное место в системе аспектуальности и является важным элементом в передаче временных характеристик действия. Различия в подходах к классификации фаз объясняются неоднородностью семантической зоны фазовых значений и отсутствием единой методики их разграничения с видовыми значениями. Результаты исследования показывают, что для корректного анализа фазовой семантики необходимо учитывать не только внутреннюю структуру времени, но и контекстуальные, когнитивные и прагматические факторы.

Например, по мнению Ю.С. Маслова, обычно различает начальную, среднюю и конечную стадии.[1] В работе Н. Оралбаевой, что эти же три фазы можно назвать фазами начала, продолжения и завершения.[2] В.А. Плунгян различает в качестве фазовых значений инхоативное (начальный), континуативное (продолжительный) и терминативное (завершенный).[3] К. Батлер показывает ингрессивную (начальную), прогрессивную (продолжающую) и игрессивную (финитивно-конечную) стадии.[4] Е.Ю. Титаренко определяет фазу как отношение процесса, выраженного глаголом, к завершению, началу или повторению.[5]

Б.Х. Ризаяев, считает, что есть также работы, в которых ценности устанавливаются за пределами этих трех фаз. Например, в немецкой лингвистике все дискретные действия называются фазовыми и бесфазовыми, и на этом основании ряд исследователей в качестве фазовых значений приводят такие значения, как начало процесса, ход действия (его течение), его длительность, повторение, мгновенное возникновение, конец (завершение).[6]

В.С. Храковский выделяет ряд фазовых значений, включающий пять различных фаз – “начало, возобновление, продолжение, окончание, фаза перерыва и два сочетания фаз – начало и продолжение, продолжение и окончание”.[7]

С.П. Тиунова рассматривает лексические способы передачи фазы в английском и русском языках, выявляя около 20 значений фазы и их сочетаний, в том числе “субфазы” (subphases).[8]

Согласно исследованию Б.Х. Ризаева[9] и А.А. Латипова[10] “при употреблении фазовых глаголов их семантическое значение четко не определяется видом действия или достижением/недостижением предела. Понятие фазы отличается от понятий ограничения или достижения результата, и они не связаны друг с другом напрямую. Иными словами, понятия фазы и ограничения имеют разные свойства и не выражают одно и то же значение”.

С точки зрения автора можно пояснить с помощью следующих примеров. Например, Он перестал плакать. Это не значит, что он остановился плакать. В предложении с остановкой здесь подлежащее выражает временное завершение своего действия *(плач)*, то есть его конечную фазу, тогда как союз выражает то, что процесс достиг своего внутреннего предела, полностью завершился, то есть отражает значение вида. Таким образом, становится ясно, что для правильного понимания сути фазовой семантики необходимо отличать ее от аспектуальных (по типу действия) значений.

В своем исследовании А.В. Бондарко “включает фазовые глаголы в функционально-семантическое поле фазы и, рассматривая это поле как целостную систему, состоящую из множества функционально-семантических полей, трактует

[1] Маслов Ю.С. К основаниям сопоставительной аспектологии // Ю.С. Маслов (ред.), Вопросы сопоставительной аспектологии. – Ленинград: ЛГУ, 1978. – С. 9.

[2] Оралбаева Н. Категория характера и охрана деяний в казахском языке // Советская туркология. – Баку: ГСП, 1971. № 5. – С. 97.

[3] Плунгян В.А. Общая морфология: Введение и проблема. – М.: Эдиториал УРСС, 2003. – С. 162.

[4] Батлер Ч.С. Структура и функция. Руководство по трём основным структурно-функциональным теориям: в 3 частях. – Амстердам: John Benjamins Publishing Company, 2003. Часть 1. – 82 с.

[5] Титаренко Е.Я. Имплицитная категория пространства в русском языке // Вопросы коммуникативности. – Омск: Изд-во Омского гос. Технологический университет, 2016. № 1 (7). – С. 64.

[6] Ризаев Б.Х. Функционально-семантическое поле ограниченности в современном немецком языке. – Самарканд, СамГИЯ . 2013. – С.12.

[7] Храковский В.С. Некоторые проблемы универсало-типологической харектристики аспектуальных значений // Аспектуальность и средства ее проявления. Вопросы русской аспектологии. Выпуск 5. Три. примечание. Тартуский университет, Тарту, 1980 г. – С. 18.

[8] Тиунова С. П. Способы выражения фазовых значений в английском и русском языках. – Кемерово: Кемеровский Гос. мука 1986. – С.22.

[9] Ризаев Б.Х. Аналитические средства семантического поля финитивности в современном немецком языке. – Самарканд: СамГИИЯ, 2019. – С.9.

[10] Akbaraliyevich L. A. et al. Contextual means of expressing phase in english and uzbek languages // International journal of advanced research in education, technology and management. – 2023. – Т. 2. – №. 4.

его как один из компонентов аспектуальности. Такой подход показывает, что фаза занимает важное место в сложной семантической структуре языковой системы и включает в себя не только фазовые процессы, но и аспектуальные отношения".[1]

По мнению А.А. Латипова аспектуальный семантический край области частично расположен. Например, фаза ценности к сути времени относительно ситуации существование или показывает способность интерпретирутся, согласно ситуации внутренний из структуры времени связанный внешний изменения приносит отражение. Этот подход фазы дает возможность ценности времени назначенный точки через описание языка времени и движение к средствам зависимости.[2]

В заключение можно сказать, что проведенный анализ позволяет сделать вывод о том, что категория фазы занимает центральное место в системе аспектуальности и является важным элементом в передаче временных характеристик действия. Несмотря на различие в терминологии и количестве выделяемых фаз, основная тенденция лингвистических исследований заключается в признании фазы как самостоятельного семантического компонента.

Сопоставительный анализ английского и узбекского языков демонстрирует, что при всем типологическом различии их грамматических систем фазовые значения передаются с помощью универсальных семантических механизмов, хотя конкретные средства выражения могут варьироваться. Дальнейшие исследования в этой области должны быть направлены на углубленное изучение взаимодействия фазовых значений с другими компонентами аспектуальности, а также на разработку единых критериев их классификации в разноструктурных языках.

Резюме. В статье осуществляется критический обзор существующих теоретических подходов к осмыслению фазовой семантики.

Rezyume. Maqolada fazaviy semantikani anglashga doir mavjud nazariy yondashuvlarning tanqidiy sharhi amalga oshiriladi.

Resume. The article provides a critical review of existing theoretical approaches to the interpretation of phase semantics.

[1] Бондарко А.В. Теория функциональной грамматики. Введение, аспектуальность, временная локализованность , такси я зд. 7. – М.: Эдиториал УРСС, 2007. – С. 92.

[2] Латипов, А. (2023). Phase in general linguistics. Современные тенденции инновационного развития науки и образования в глобальном мире, 1(2), 126–128. https://doi.org/10.47689/STARS.university-pp126-128.

Filologik tadqiqotlar: til, adabiyot, ta'lim. 2026; 3
ISNN: 2181-1741 (Print)
ISNN: 2181-1725

«BOBURNOMA» ASARIDAGI ARABCHA O'ZLASHMALARDA ANTONIMLIK

Amonov Muxtorjon Umarovich,
Farg'ona davlat universiteti tilshunoslik kafedrasi dotsenti,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori

O'zbek tili leksik tizimi turli tarixiy bosqichlarda boshqa tillar bilan bo'lgan madaniy, siyosiy va ilmiy aloqalar natijasida boyib borgan. Ayniqsa, arab tili o'zbek tili lug'at tarkibiga sezilarli ta'sir ko'rsatgan tillardan biri hisoblanadi. Arab tilidan kirib kelgan ko'plab so'zlar o'zbek tilida nafaqat faol qo'llanib kelmoqda, balki tilning leksik-semantik tizimida muhim o'rin egallab, turli semantik munosabatlarni hosil qilmoqda. Shunday munosabatlardan biri antonimiya hodisasi bo'lib, u til birliklarining qarama-qarshi ma'nolar orqali ifodalanishida namoyon bo'ladi.

Antonymiya tilning semantik tizimida muhim ahamiyatga ega bo'lib, u hodisa va tushunchalarning qarama-qarshi jihatlarini ifodalash, ularni taqqoslash hamda nutqning ta'sirchanligini oshirishda xizmat qiladi. O'zbek tilshunosligida antonim so'zlarning nazariy asoslari, ularning tasnifi hamda uslubiy xususiyatlari bo'yicha qator ilmiy tadqiqotlar olib borilgan. Biroq o'zlashma qatlam, xususan arabcha so'zlarning mumtoz adabiyot tilidagi antonimik xususiyatlarini alohida asar doirasida o'rganish muhim ilmiy natijalar berishi mumkin.

O'zbek tilshunosligida antonimlarning umumiy xususiyatlari, ushbu lisoniy hodisaning voqelanishi, antonimiya deb baholash uchun asos bo'ladigan mezonlar haqida nazariy adabiyotlar, monografik tadqiqotlar, darslik va lug`atlarda atroflicha so'z yuritilgan[1]. Shuningdek, mumtoz badiiy asarlarda antonimlarning qo'llanishi, ularning o'ziga xos jihatlari[2], uslubiy xususiyatlari[3] borasida ham tadqiqotlar mavjud. Bundan tashqari antonimiyaga oid nazariy fikrlar va materiallarni o'zbek mumtoz adabiyotining ayrim vakillari tili leksikasi, shevalarning lug`aviy xususiyatlariga bag`ishlangan ko'plab tadqiqotlarda kuzatamiz. Tilimizda antonimik juftliklarning tashqi manba hisobiga boyishi, ularning uslubiy-emotsional jihatlari bir qadar o'rganilgan bo'lsa ham, masalaga o'zlashmalarga boy eski o'zbek tilida bitilgan ma`lum bir asar tilidagi olinma so'zlar misolida yondashish bu borada muhim xulosalar chiqarishga asos bo'lishi mumkin. O'zbek tiliga o'zlashgan arabcha so'zlar o'zbek tili antonimiyasi tizimida salmoqli o'rin tutadi. Shu sababli ular o'zga til lug'aviy birliklari ishtirokisiz ham o'zaro antonimik paradigmalari hosil qila oladi. Bu arabcha so'zlar hodisa-holatning ichki ziddiyatini ochishda, xususiyatlarini qarama-qarshi qo'yib qiyosiy xarakteristika berishda keng qo'llaniladi. Masalan, **avlod – ajdod, azob – rohat, visol – hijron, javob – savol, jazo – mukofot, janub – shimol, zarar – foyda, zid – mos, zolim – mazlum, istiqbol – moziy, muqaddima – xotima, la'nat – rahmat, manfiy – musbat, maxraj – surat, mag'lub – g'olib, muhabbat – nafrat, mudofaa – hujum, nasiya – naqd, saxiy – xasis, sharq – g'arb, mashriq – mag'rib, halol –harom** va boshqalar. Arab tilidan o'zlashgan so'zlardan qarama-qarshi ma'noli affikslar yordamida yasalgan so'zlar antonimik birliklar hosil qilishi ham kuzatiladi. Masalan, **axloqli – axloqsiz, aqlli – aqlsiz, bama'ni – bema'ni, ahil – noahil, barqaror – beqaror, haq – nohaq, oqibatli – oqibatsiz, sabrli – sabrsiz** va boshqalar.

Mumtoz o'zbek adabiyotining yirik namunasidan biri bo'lgan «Boburnoma» asari til jihatidan boy va rang-barang bo'lib, unda turli til qatlamlariga mansub ko'plab o'zlashma so'zlar uchraydi. Mazkur asarda

[1] Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: Фан, – Б. 80-84; Ҳозирги ўзбек адабий тили. I. – Тошкент: Фан, 1966. – Б. 144-150; Исабеков Б. Лексическая антонимия в современном узбекском языке: Автореф. дис… канд. филол. наук. – Ташкент, 1973; Шукуров Р. Ўзбек тилидаги антонимларнинг лексик-семантик хусусиятлари: Филол. фанлари номзоди дис... автореф. – Тошкент, 1977; Раҳматуллаев Ш., Маматов Ж., Шукуров Р. Ўзбек тили антонимларининг изоҳли луғати. – Тошкент:Фан, 1980; Усмонов С. Антонимлар // Ўзбек тили ва адабиёти. 1958. №2. – Б.33-40.; Ишаев А. Шаклдош антонимларга оид этюдлар // Ўзбек тили ва адабиёти. 1967. №1. – Б.19; Шукуров Р. Бир хил ўзакли антонимлар // Ўзбек тили ва адабиёти. 1972. №3. – Б.36-39.

[2] Раҳматуллаева М. Навоий лирикасида шоҳ ва гадо маъносидаги антонимларнинг қўлланиши ("Ғаройиб ус-сиғар" девони асосида) // Ўзбек тили ва адабиёти. 1978. №1. – Б.60-62.

[3] Қиличев Э. Антонимларнинг стилистик хусусиятлари // Ўзбек тили ва адабиёти. 1984. №2. – Б.55; Бозоров О. Градуномиянинг антонимия ва синонимияни шакллантиришдаги ўрни // Ўзбек тили ва адабиёти. 1996. №4. – Б.34.

arab tilidan o‘zlashgan so‘zlar keng qo‘llanib, ular o‘zaro yoki boshqa til birliklari bilan antonimik munosabatlar hosil qilgan holda nutqning badiiy ifoda imkoniyatlarini kengaytiradi. Shu jihatdan «Boburnoma» asarida uchraydigan arabcha o‘zlashma so‘zlarning antonimik munosabatlarini tahlil qilish, ularning semantik va uslubiy xususiyatlarini aniqlash hamda hozirgi o‘zbek tili bilan qiyoslash muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi.

«Boburnoma» asarida qo‘llanilgan arabcha antonim so‘zlarni quyidagicha tahlil qilishimiz mumkin: Asarda so‘z turkumlari bo‘yicha arabcha antonimlar belgi bildiradigan so‘zlar doirasida, ayniqsa, sifat va ravishlar orasida ko‘p uchrashi kuzatiladi. Masalan, **baxil –saxiy, halol – harom, mos – zid, naqd – nasiya, musbat – manfiy** va hokazolar. Arab tilida sifat turkumiga xos bo‘lgan antonimik juftliklar o‘zbek adabiy tiliga aynan o‘zlashgan. Masalan, **aqliy – jismoniy, sun’iy – tabiiy** kabilar. O‘zlashgan so‘zlar ichida sifat turkumiga xos antonimik birliklarning ko‘pchiligi kishi xarakter-xususiyati ma’nosini anglatadi. Masalan, saxiy – xasis, adabli – adabsiz, aqlli – ahmoq, qudratli – zaif, savlatli – savlatsiz, shafqatli – shafqatsiz, halol – harom kabilar: «Va **Xoja Kalonbek umarolardin erdi va podshoh xizmatida o‘lturur erdi, fazoyil va saxiylig‘ bobida mumtoz»[1]. «Bizga yetganda saxovat bila mashhur bo‘lg‘on el xasis bo‘lur»[2].** Ravish turkumiga xos antonimlardan ko‘plari payt **(avval – ba’daz**) va maqsad **(beixtiyor – ataylab)** kabi ma’nolarni anglatadi: «Biz **avval Ograga kelganda, bizning el bila bu elning orasida g‘arib mug‘oyarat va munofarat edi»[3]. «Chun oyog‘ mahkam qilib erduk, muxolifni turar majoli qolmay, beixtiyor qocha berdilar»[4].**

Ot turkumiga xos arabcha so‘zlar antonimik juftliklari ham anchagina bo‘lib, ular asosan belgi otlari, qarama – qarshi tomonni bildiruvchi hamda sutkadan qarama-qarshi nuqtalarini bildirishi kuzatiladi. Masalan, badavlat – qashshoq, istiqbol – moziy, g‘arb – sharq, shimol – janub, davlatmand – faqir, subh – asr, muhabbat – nafrat, mag‘rib – mashriq, muqaddima – xotima kabi so‘zlardir. Fe’l turkumiga xos arabcha so‘zlarning ham o‘zbekcha yasalmalari tarkibida kelish hollari uchraydi. Ular qarama-qarshi harakatni bildirish ma’nolari bilan ishlatiladi. Masalan, ayblamoq – himoya qilmoq, alik olmoq – salom bermoq, jazolamoq – mukofotlamoq, zid kelmoq – mos kelmoq, mehr qo‘ymoq – nafratlanmoq, rad qilmoq – tasdiqlamoq, ruhsat bermoq – ta’qiqlamoq, savol bermoq – javob bermoq va boshqalar. Ular endilikda o‘zbekcha so‘zlar sirasida o‘rganiladi.

Arabcha o‘zlashma so‘zlar forscha so‘zlar bilan ham antonimik juftliklar hosil qilish mumkin. Masalan, qahqaha – faryod, xarob – obod, takabbur kamtar, iflos – toza, jannat – do‘zah, harakat – daromad, gunoh – savob, muhim – arzimas, murakkab – sodda kabi so‘zlar:

«Agar **kelib faryodimizg‘a yetmasangiz ish vubol bo‘lg‘usidir»[5] (111). «Munda kelganlarning ham otlari andoq xarobturkim, bir kun qatrar majoli qolmaydur»[6].**

«**O‘shul podshoh o‘z qo‘li bilan obod qilib erdi, holi mutag‘ayyir bo‘lub, bu olami bevafoni padrud qildi»[7].**

Arabcha **xarob** so‘zi forscha **obod** so‘zi bilan antonomik juftlik hosil qiladi.

Biroq xarob va obod so‘zlari doim ham antonim sifatida barqaror qo‘llanavermaydi. Chunonchi, kishining ruhiy holatini ifoda etganda obod so‘zi

antonimlikdan chiqib ketadi. Masalan, uning ahvoli «xarob» deyish mumkin, lekin uning ahvoli «obod» deb qo‘llash mumkin emas. Bu holatda obod so‘zi o‘rnida yaxshi so‘zi qo‘llaniladi.

Arabcha **xarajat** so‘zi forscha **daromad** so‘zining zid ma’nosini anglatadi.

Lekin bu holat juda tor doirada bo‘lib, ko‘p o‘rinlarda birinchi yoki ikkinchi komponent antonimlikdan chiqib ketadi. Masalan, katta xarajat – katta daromad deyish mumkin. Lekin osh xarajatlari – osh daromadlari yoki daromad solig‘i – xarajat solig‘i deb qo‘llab bo‘lmaydi.

Arabcha **murakkab** so‘zi forscha **sodda** so‘zi bilan antonim sifatida qo‘llaniladi. Bu barqaror juftlik deyarli barcha o‘rinlarda o‘z antonimlik xususiyatini saqlab qoladi.

Arabcha **oxir** so‘zi o‘zbekcha **bosh** so‘zi bilan zid ma’noda tutashadi. Biroq, bu so‘zlar orasidagi antonimlik chegaralangan bo‘lib, bosh so‘zi katta ma’nosida ishlatilganda, oxir so‘zi bilan antonimlik xususiyatini yo‘qotadi. Bundan ko‘rinadiki, oxir va bosh so‘zlarining o‘zaro antonimlik xususiyati faqat cho‘ziq, davomli, bo‘yli narsalarning boshlanish joyi yoki oxiri ma’nosidagina belgilanadi, xolos. Ularning antonimligi ko‘proq kontekstual tavsif kasb etadi:

«**Umarshayx mirzoning oxir zamonlarida qizil**

[1] Бобурнома Тошкент: Шарқ НМАК, 2002. –Б. 461.
[2] Бобурнома Тошкент: Шарқ НМАК, 2002. –Б. 136.
[3] Бобурнома Тошкент: Шарқ НМАК, 2002. –Б.365.
[4] Бобурнома Тошкент: Шарқ НМАК, 2002. –Б.455.
[5] Бобурнома Тошкент: Шарқ НМАК, 2002. –Б. 185.
[6] Бобурнома Тошкент: Шарқ НМАК, 2002. –Б. 288.
[7] Бобурнома Тошкент: Шарқ НМАК, 2002. –Б. 460.

bila oq mavjliq tosh ushbu tog‘da paydo bo‘ldi»[1]. «Devon **boshida va xaloyiq qoshida zisht va shani harakatlar qilurlar edi»[2].**

Muhim so‘zi **arzimas** so‘zi bilan zid ma’no ifodalaydi. Bu antonimik juftlik ayrim o‘rinlardagina o‘z xususiyatini saqlaydi. Masalan, muhim ish – arzimas ish va boshqalar: «Ammo **maqsad va matlablarning muhimi va buyugi bo‘lgan ichkilikdin qaytish tavbasi yuzini ko‘rsatmas edi»[3].**

Alohida tilga olingan misollardan tashqari, hozirgi o‘zbek tilida **a’lo – yomon**, **avval – keyin**, **kasal – sog‘, haqiqat – uydirma, ta’viya – go‘zal** so‘zlari kishilarning xatti- harakati, ruhiy holatlardagi salbiy hamda ijobiy belgilarini ifodalashda qat’iy antonimik juftliklar hosil qilgan.

Yuqorida keltirilgan dalillardan ko‘rinadiki, arab tilidan o‘zlashib antonimik juftliklar tarkibida muqobil a’zo sifatida ishlatiluvchi lug‘aviy birliklar o‘zbek tiliga uning o‘z so‘zlari kabi singib ketgan. Masalan, **avlod – ajdod, azob – rohat, visol – hijron, javob – savol, jazo – mukofot, janub – shimol, zarar – foyda, zid – mos, zolim – mazlum, istiqbol – moziy, muqaddima – xotima, la’nat – rahmat, manfiy – musbat, maxraj – surat, mag‘lub – g‘olib, muhabbat – nafrat, mudofaa – hujum, nasiya – naqd, saxiy – xasis, sharq – g‘arb, mashriq – mag‘rib, halol –harom** va boshqalar.

Arab tilidan o‘zlashgan so‘zlardan qarama-qarshi ma’noli affikslar yordamida yasalgan so‘zlar antonimik birliklar hosil qilishi ham kuzatiladi. Masalan, **axloqli – axloqsiz, aqlli – aqlsiz, bama’ni – bema’ni, ahil – noahil, barqaror – beqaror, haq – nohaq, oqibatli – oqibatsiz, sabrli – sabrsiz** va boshqalar.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, arab tilidan o‘zlashgan so‘zlar o‘zbek tili leksik tizimida muhim o‘rin egallab, antonimik munosabatlarning shakllanishida faol qatnashadi. «Boburnoma» asari tilida ham arabcha o‘zlashmalar turli so‘z turkumlari doirasida keng qo‘llanib, ular o‘zaro yoki boshqa til birliklari bilan antonimik juftliklar hosil qilgan holda matnning semantik va uslubiy boyligini ta’minlaydi. Ayniqsa, sifat, ravish va ot turkumlariga mansub arabcha so‘zlar orasida antonimik juftliklar ko‘p uchrashi kuzatiladi.

Shuningdek, arabcha o‘zlashma so‘zlarning ayrimlari o‘zbek tilida qarama-qarshi ma’noli affikslar yordamida yangi antonimik birliklar hosil qilgani ham aniqlanadi. Bu esa arabcha leksik birliklarning o‘zbek tili tizimiga chuqur singib ketganini hamda tilning ichki qonuniyatlari asosida yangi semantik munosabatlar hosil qilish imkoniyatiga ega ekanini ko‘rsatadi. Ayrim hollarda arabcha so‘zlar forscha yoki o‘zbekcha so‘zlar bilan antonimik juftliklar hosil qilishi til qatlamlari o‘rtasidagi o‘zaro integratsiyani ham namoyon etadi.

Tadqiqot natijalari shuni tasdiqlaydiki, «Boburnoma» asarida qo‘llanilgan arabcha o‘zlashmalar nafaqat tarixiy leksik qatlam sifatida, balki o‘zbek tilining faol semantik tizimi tarkibida ham muhim rol o‘ynaydi. Ular orqali hodisa va tushunchalarning qarama-qarshi jihatlari ifodalanib, matnning badiiy va uslubiy ta’sirchanligi kuchayadi.

Umuman olganda, «Boburnoma» tilidagi arabcha o‘zlashmalarni, xususan ularning antonimik munosabatlarini o‘rganish o‘zbek adabiy tilining tarixiy taraqqiyotini, leksik boyish jarayonini hamda turli til qatlamlarining o‘zaro ta’sirini chuqurroq anglashga xizmat qiladi.

Rezyume. Maqolada «Boburnoma» asaridagi arabcha o‘zlashmalar, arabcha o‘zlashmalardagi antonimlik holati, «Boburnoma» asaridagi arabcha o‘zlashmalardagi antonimlik holati hozirgi o‘zbek tili bilan qiyosi tahlilga tortilgan.

Resume. In the article, the Arabic borrowings in the work Boburnoma, the phenomenon of antonymy in Arabic borrowings, and the comparison of antonymic relations of Arabic borrowings in Boburnoma with modern Uzbek language are analyzed

Резюме. В статье проанализированы арабские заимствования в произведении Бабур-наме, явление антонимии в арабских заимствованиях, а также сопоставительный анализ антонимических отношений арабских заимствований в произведении «Бабур-наме» с современным узбекским языком.

[1] Бобурнома Тошкент: Шарқ НМАК, 2002. –Б. 61.
[2] Бобурнома Тошкент: Шарқ НМАК, 2002. –Б. 84.
[3] Бобурнома Тошкент: Шарқ НМАК, 2002. –Б. 467.

Filologik tadqiqotlar: til, adabiyot, ta'lim. 2026; 3
ISNN: 2181-1741 (Print)
ISNN: 2181-1725

СИСТЕМНОЕ ИЗУЧЕНИЕ СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ОМОНИМИИ В РЕТРОСПЕКТИВНОМ И ПЕРСПЕКТИВНОМ АСПЕКТАХ

Орифзода Мадина Камиловна,
преподаватель межфакультетской кафедры русского языка института языков и культуры народов Централной Азии Самаркандского государственного университета имени Ш. Рашидова

Орифзода Бону Камиловна,
преподаватель кафедры методики преподавания русского языка и литературы Самаркандского государственного педагогического института

Проблема омонимии является одной из сложных лексикологических, словообразовательных и лексикографических проблем, которую так или иначе приходится решать при составлении всех типов словарей. Причем составители каждого словаря решают ее по-своему. Часто одни и те же слова в разных словарях квалифицируются то как омонимы, то сливаются в одно многозначное слово. Даже в специальных работах в разграничении омонимов часто царит полный произвол, на что неоднократно указывалось уже в лингвистической литературе.

Системное изучение словообразовательной омонимии в ретроспективном и перспективном аспектах позволяет, по нашему мнению, осветить многие вопросы омонимии непроизводных слов.

В функциональном аспекте из трех основных лексических парадигм – синонимия, антонимия и омонимия – центральной является синонимия, именно по отношению к ней определяются антонимия и омонимия. Синонимия и омонимия связаны с функционированием двух сторон языкового знака, означающего и означаемого. Поэтому в данной статье на определенных участках содержатся фрагменты сравнения словообразовательной синонимии и омонимии.

К сожалению, и к настоящему времени явление словообразовательной, в том числе и отраженной омонимии на большом материале словообразовательных гнезд системно не изучено. Более того, хотя омонимия, как и синонимия и антонимия, представляет собой традиционный предмет лингвистического описания, приходится констатировать, что многие проблемы описания омонимии – разграничение омонимии и полисемии, типология омонимов и др.– далеки от полного и объективного освещения. Даже распространенные определения омонимии представляются нам недостаточно точными в аспекте охвата всех типов лексической омонимии, которая, несомненно, должна быть четко отграничена от других типов омонимических противопоставлений.

Правильное разграничение явлений омонимии и полисемии имеет принципиальное значение для решения многих вопросов составления гнездового словообразовательного словаря. Оно тесно связано с центральной проблемой – гнездованием слов, имеет прямое отношение к членению слов и определению границ между морфемами, определению способов и моделей образования слов и т. д., т. е. Проблема омонимии органически связана с установлением словообразовательной структуры слов. Ср.: склонение I (от глаг. склонить) и склонение II (существительных); ручка I (маленькая ручка) и ручка II (автоматическая ручка); полка I (от пола), полка II (книжная) и полка III (от глаг. полоть), бумажник I (кошелек) и бумажник II (рабочий) и др.

Как отмечал Г.О. Винокур, «явление омонимии теснейшим образом связано с членением слов на морфемы. Нередко звуковой комплекс, в одном члене омонимной пары представляющий собой аффикс, в другом члене пары оказывается и вовсе не выделим. Мне кажется, что это один из очень важных объективных признаков, позволяющий отличить омонимную пару от двух значений одного слова, и что этот признак в недостаточной степени учитывается нашей лексикографической

традицией»[1].

Для словообразования большой интерес представляют омонимы типа телят-ник I (помещение для телят) и телят-ник II (работник), нор-к-*а* I (маленькая нора) и норка II (зверек) и др., т.е. случаи словообразовательно выраженной омонимии[2].

В функциональном аспекте из трех основных лексических парадигм русского языка, как и других языков, – синонимии, антонимии и омонимии – центральной является синонимия, именно по отношению к ней определяются антонимия и омонимия. Синонимия и омонимия связаны с функционированием двух сторон языкового знака, означающего и означаемого. В то же время функциональное предназначение синонимии и омонимии принципиально отличается именно за счет варьирования означающего при различии формальных структур и означаемого, способного служить для передачи разных типов значений.

В качестве рабочего определения лексической омонимии можно предложить следующее: омонимы – это слова, совпадающие по звуковой оболочке, не имеющие ни одного общего лексического значения; их лексические значения которых не связаны между собой. Это определение отграничивает лексическую омонимию от широкого явления омонимических столкновений, связанных с другими языковыми ярусами (омоформы, омофоны, омографы и т.д.), и с другой, стороны, соответствует всем типам лексической омонимии: омонимии непроизводных лексем, отраженной омонимии в двух основных разновидностях (формантной омонимии и отраженной омонимии). Поскольку производные слова, обладающие свойствами мотивированности и членимости, являются полноправными лексическими единицами, мы считаем целесообразным употреблять не термин «(чисто) лексические омонимы», а термин «непроизводные омонимы». Им противостоят производные омонимы двух видов: отраженные словообразовательные омонимы (разнокоренные) и словообразовательные омонимы, образованные в пределах одного словообразовательного гнезда (однокоренные), однако по разным словообразовательным моделям (типам), и, соответственно, имеющие омонимичные словообразовательные значения.

Синонимия – один из главных видов лексической парадигматики, один из самых фундаментальных типов семантических отношений в лексической и словообразовательной системе языка. Синонимия неразрывно связана с другими типами лексических парадигм: с антонимией, конверсией, регулярной многозначностью, семантической производностью, гиперо-гипонимическими отношениями, словообразовательной производностью, многообразными семантическими отношения в словообразовательном гнезде. Можно считать, что омонимия также связана с этими типами языковых отношений, однако не в плане функциональной однотипности, а прежде всего в аспекте разграничения, особенно с явлением полисемии[3].

В лингвистической литературе не решена проблема разграничения полисемии и омонимии; традиционные критерии (регулярность (для полисемии) / нерегулярность и даже случайность (для омонимии);различие в наборе грамматических категорий; наличие у слова разных производных одного словообразовательного класса; различие в трансформациях; формализация различий между полисемией и омонимией; различия в переводах на основные европейские языка (английский, французский, немецкий), с нашей точки зрения, должны подвергнуться пересмотру.

Однако мы отвергаем критерий регулярности (для полисемии) / нерегулярности и даже случайность (для омонимии), так как в целом, учитывая словообразовательную омонимию, процессы порождения омонимов достаточно регулярны. К словообразовательным омонимам принято относить любые производные или просто членимые слова, независимо от их морфематического строения и словообразовательной структуры[4].

Дополнительным (и достаточно надежным) критерием разграничения непроизводных омонимов, с нашей точки зрения, является анализ словообразовательных гнезд, имеющих отношение к анализируемым лексическим единицам. Производные, входящие в то или иное СГ, либо эксплицируют семантические связи с исходным словом гнезда, либо явно сигнализируют об их отсутствии (если гнездо неправильно составлено).

Критерием разграничения полисемии и однокоренных (формантных) словообразовательных омонимов является несовпадение

[1] Винокур Г.О. Заметки по русскому словообразованию, с. 434.

[2] Курбанов Б.Ш. Роль словообразовательных гнезд в разграничении полисемии и омонимии в русском языке // Актуальные проблемы русского словообразования. Материалы Республиканского научного семинара. – Самарканд: СГУ, 2015. – С. 52-55.

[3] Пардаев А.С. Явление отраженной синонимии в русском языке. – Ташкент: СамГУ, 2014. – 159 с.

[4] Виноградов В.В. Проблемы морфематической структуры слова и явления омонимии в славянских языках. – В кн.: Славянское языкознание. VI Международный съезд славистов. Докл. сов. делегации. – М., 1968, с. 81.

последних по словообразовательному значению. Разнокоренные отраженные омонимы, напротив, чаще всего имеют одно СЗ и характеризуются одинаковой словообразовательной структурой.

Однако критерий совпадения / несовпадения СЗ применим, на наш взгляд, лишь при правильном понимании СЗ как абстрактного, обобщенного значения, близкого по типу выражаемой информации к грамматическому значению.

Нами выделено 5 основных типов лексических омонимов в русском языке:

1.Непроизводные омонимы, возглавляющие омонимические гнезда.

2.Омонимия исходных слов СГ с одиночными словами.

3.Непроизводные омонимы, противопоставленные производным в составе разных гнезда.

4.Отраженные словообразовательные омонимы в составе омонимических гнезд.

5.Производные однокоренные омонимы в пределах одного гнезда – формантные словообразовательные омонимы.

Однако основной тип оппозиции омонимов по словообразовательному признаку – это оппозиция непроизводных омонимов, возглавляющих словообразовательные гнезда, с одной стороны, и отраженных и формантных словообразовательных омонимов – с другой.

Дальнейшая классификация должна уточнить частеречную характеристику выделенных типов, разбиение словообразовательных омонимов на словообразовательные типы и т.д., однако предварительно можно отметить, что по ряду позиций эта классификация совпадет с классификацией словообразовательных синонимов.

В организации синонимических, антонимических и омонимических отношений русского языка фундаментальную роль играет явление словообразовательного отражения, которое проявляется в каждом виде лексической парадигматики в соответствии с ее сущностью и функциональной предназначенностью.

Если формы организации синонимов – это синонимические ряды и синонимические гнезда, то у омонимов преобладает организация бинарного противопоставления (как у антонимов, однако с другим предназначением) и организация в виде омонимических гнезд. Закономерно, что ряды омонимов (не более четырех лексем) не выполняют тех важнейших семантических и стилистических функций, которые выполняют ряды синонимов.

В настоящее время можно сделать некоторые обобщения по сходству и различию аффиксального оформления словообразовательной синонимии, антонимии и омонимии. Если аффиксальный фонд формантной словообразовательной антонимии достаточно четко очерчен, отграничен от других словообразовательных средств, так как нацелен на выражение строго определенных отношений отрицания, противоположности, противоречия, то формантные средства словообразовательной синонимии не очерчены так резко. Это прежде всего формантный арсенал синтаксических дериватов, модификационных средств выражения уменьшительности, женскости и других продуктивных классов производных слов в области имен; в области глаголов это синонимичные приставки пространственно-временной модификации, результативности, способов глагольного действия и т.д.

Однако по линии межгнездового отражения словообразовательные средства синонимии и антонимии не противопоставлены так резко, так как и синонимизироваться, и антонимизироваться могут значительные фрагменты словообразовательных гнезд, а значит – могут использоваться любые способы и форманты именного и глагольного словообразования. Можно только констатировать, что средства отраженной синонимии более продуктивны, чем отраженной антонимии, так как для антонимических гнезд, как и для антонимических пар характерны бинарные противопоставления, а синонимия словообразовательных гнезд, как и структура синонимических рядов, тяготеет к многочленности.

Отраженная межгнездовая синонимия характерна прежде всего для глаголов, так как глаголы, занимающие подчиненное положение в синонимическом ряду, нередко воспроизводят в сокращенном виде семантико-словообразовательную структуру СГ доминантного синонима[1]. Менее продуктивна отраженная межгнездовая синонимия прилагательных и существительных. В то же время синонимические ряды прилагательных и существительных могут сочетать признаки формантной синонимии и отраженной синонимии, если они образуются в отглагольных гнездах и «наследуют» семантику русских префиксов.

Наиболее полное представление явление отраженной синонимии находит в синонимических

[1] Пардаев А.С., Чернова Н.В. О характере отраженной синонимии исходных слов в русском языке // Интегративные функции языка и литературы в поликультурном пространстве современного мира. Материалы девятых Виноградовских чтений. – Ташкент: ТГПУ, Топрял, 2013. – С. 82-87.

гнездах, под которыми мы понимаем коррелятивные фрагменты словообразовательных гнезд, содержащие межгнездовые синонимы. Вследствие многоступенчатого строения словообразовательного гнезда и словообразовательное отражение может иметь многоступенчатый характер, включая высшие ступени гнезда.

Наряду с регулярной многозначностью, подробно рассмотренной Ю.Д. Апресяном, можно ставить вопрос о регулярной омонимии (наряду с регулярной синонимией и антонимией) как закономерном следствии деривационных процессов русского языка. Словообразовательные омонимы свидетельствуют о достаточно высокой степени системности омонимии в русском языке, о том, что в системе русской омонимии большую роль играет словообразование. Непроизводные (лексические) омонимы не составляют даже третьей части всего омонимического массива русской лексики.

Тем не менее изучение омонимии в аспекте системной организации лексики и связей со словообразованием не менее важно, чем изучение словообразовательной антонимии и словообразовательной синонимии. При этом из поля зрения дериватологов не выпадает и хорошо изученная чисто лексическая омонимия – в аспекте организации омонимичных слово-образовательных гнезд.

Омонимия в частеречном аспекте существенно отличается от синонимии и антонимии: имя прилагательное в целом вовлечено в омонимические отношения чрезвычайно ограничено, в отличие от синонимических и антонимических отношений. Омонимические гнезда не возглавляются именами прилагательными, словообразовательная омонимия представлена в основном относительными прилагательными. СГ печь П - это разветвленное отглагольное гнездо расположенное на 4-х ступенях, это гнездо включает весь типовой набор отглагольных производных: возвратные, префиксальные глаголы, видовые корреляты, отглагольные существительные разной семантики (ср. печение, печенье, пекарь, пекарня, пекло и др.), прилагательные печёный, пекарный, пекельный (от пекло), невыпеченный и др., целый ряд сложных слов, разной структуры и семантики, например: хлебопекарня, новоиспеченный, свежеиспеченный, картофелепечка, солнцепёк[1] и др.

Можно сделать предварительный вывод, что отраженная омонимия как продуктивное явление характерна в основном для отглагольных гнезд, однако изучение отраженной омонимии в частеречном аспекте, безусловно, требует основательного изучения на всем массиве омонимичных гнезд.

Таким образом, наиболее продуктивный класс лексических омонимов – производные слова, и типологию омонимов целесообразно выстраивать по отношению к системе словообразовательных гнезд русского языка. Однако совпадение типов отраженных синонимов и омонимов – это следствие реализации наиболее продуктивных типов отглагольного словообразования, однако явление словообразовательной синонимии несравненно шире и богаче, чем явление словообразовательной омонимии по закономерному различию двух сторон языкового знака – конвергенции и дивергенции.

Rezyume. Ushbu maqolada so‘z yasovchi omonimlarning muammosi tizimli yondashuv kontekstida ko‘rib chiqiladi, hodisa ikki yo‘nalishda: retrospektiv (shakllanish tarixi) va istiqbolli (kelajakdagi rivojlanish va salohiyat) tahlil qilinadi. Tadqiqotning asosiy g‘oyasi yasama so‘zli omonimlarni chuqur o‘rganish yasama bo‘lmagan asoslar orasida omonimiyaning mohiyati va yuzaga kelish mexanizmlarini ochib berishga qaratilgan. Bunday yondashuv nafaqat mavjud bilimlarni tizimlashtirish, balki tilshunoslikdagi umumiy omonimiya nazariyasining munozarali masalalarini qayta ko‘rib chiqish imkonini beradi.

Summary. This work examines the problem of word-formation homonymy in the context of a systematic approach, analyzing the phenomenon in two directions: retrospective (history of formation) and prospective (future development and potential). The main hypothesis of the research is that a deep study of the homonymy of derived words can reveal the essence and mechanisms of homonymy among non-derived bases. This approach allows us not only to systematize existing knowledge but also to revise the controversial issues of the general theory of homonymy in linguistics.

Резюме. В данной работе рассматривается проблема словообразовательной омонимии в контексте системного подхода, анализируется явление в двух направлениях: ретроспективном (история формирования) и перспективном (дальнейшее развитие и потенциал). Основная гипотеза исследова-

[1] Тихонов А.Н. Словообразовательный словарь русского языка. – М.: Русский язык, 1985. – Т. II. – 863 с.

ния заключается в том, что глубокое изучение омонимии производных слов способно раскрыт суть и механизмы возникновения омонимии среди непроизводных основ. Такой подход позволяет не только систематизировать существующие знания, но и пересмотреть спорные вопросы общей теории омонимии в лингвистике.

Filologik tadqiqotlar: til, adabiyot, ta'lim. 2026; 3
ISNN: 2181-1741 (Print)
ISNN: 2181-1725

NEMIS–O'ZBEK SIYOSIY TERMINLARINING SEMANTIK VA STILISTIK XUSUSIYATLARI

Sabirov Asror Abdullayevich,
Ma'mun universiteti
G'arb tillari va adabiyoti kafedrasi o'qituvchisi

Siyosiy terminologiya tilning ijtimoiy-siyosiy hayot bilan bog'liq muhim qatlamlaridan biri hisoblanadi. Jamiyat taraqqiyoti, davlat boshqaruvi shakllarining takomillashuvi hamda siyosiy institutlarning rivojlanishi jarayonida siyosiy tushunchalarni ifodalovchi terminlar tizimi ham muntazam ravishda boyib boradi. Shu sababli siyosiy terminlar nafaqat muayyan siyosiy hodisa yoki tushunchani ifodalash vositasi, balki jamiyatning siyosiy tafakkuri va ideologik jarayonlarini aks ettiruvchi muhim lingvistik birlik sifatida ham qaraladi.

Terminologiya nazariyasida terminlarni tizimli tarzda o'rganish muhim ilmiy yo'nalishlardan biri sifatida e'tirof etiladi. Terminologik birliklarni tizimli yondashuv asosida tadqiq etish zarurligi terminologiya sohasidagi tadqiqotchilar tomonidan ham ta'kidlangan. Xususan, terminologiya nazariyasining asoschilaridan biri bo'lgan E. Wüster terminlarni alohida leksik birlik sifatida emas, balki muayyan terminologik tizim tarkibidagi element sifatida o'rganish zarurligini ko'rsatadi[1]. Keyingi tadqiqotlarda ham terminologik tizimning shakllanishi, rivojlanishi hamda terminlarning funksional xususiyatlari turli ilmiy nuqtayi nazardan o'rganilgan.

Til taraqqiyoti jarayonida ko'plab terminlar bir tildan boshqa tilga o'zlashib boradi[2]. Ayniqsa, Yevropa tillarida shakllangan siyosiy terminlarning boshqa tillarga kirib kelishi til taraqqiyotining muhim jarayonlaridan biri hisoblanadi. Nemis tilida shakllangan yoki faol qo'llanadigan ayrim siyosiy terminlar ham boshqa tillar qatorida o'zbek tiliga o'zlashgan. Bunday terminlar siyosiy, iqtisodiy hamda ijtimoiy jarayonlarni ifodalashda muhim ahamiyat kasb etadi.

O'zbek tilining siyosiy terminologik tizimi tarixiy taraqqiyot jarayonida turli manbalardan o'zlashgan terminlar hisobiga shakllanib borgan. Mazkur terminlarning muayyan qismi germanizm terminlar hisoblanadi. Ular siyosiy diskurs, publitsistik matnlar hamda ilmiy adabiyotlarda faol qo'llanadi. Biroq o'zbek tiliga o'zlashgan ayrim germanizm siyosiy terminlarning semantik rivojlanishi hamda stilistik xususiyatlari yetarli darajada tizimli o'rganilmagan.

Shu nuqtayi nazardan qaraganda, nemis tilidan o'zbek tiliga o'zlashgan ayrim siyosiy terminlarning semantik va stilistik xususiyatlarini tahlil qilish dolzarb ilmiy masalalardan biri hisoblanadi. Mazkur masalaning dolzarbligi nemis kelib chiqishli siyosiy terminlarning o'zbek tilida semantik va stilistik jihatdan moslashuvi yetarli darajada tizimli tadqiq etilmaganligi bilan izohlanadi.

Mazkur tadqiqotning ilmiy yangiligi shundaki, nemis kelib chiqishli ayrim siyosiy terminlarning o'zbek tilida semantik rivojlanishi hamda stilistik qo'llanish xususiyatlari qiyosiy-lingvistik yondashuv asosida tahlil qilinib, ularning o'zbek siyosiy terminologik tizimidagi o'rni aniqlashtiriladi.

Tadqiqot vazifalari quyidagilardan iborat:

- tanlab olingan siyosiy terminlarning etimologik

[1] Eugen W. Einführung in die allgemeine Terminologielehre und terminologische Lexikographie. – Wien: Springer Verlag, 1979.
[2] Reformatskiy A. Введение в языкознание. – Москва: Аспект Пресс, 2005.

manbalarini aniqlash;

- terminlarning semantik rivojlanish xususiyatlarini tahlil qilish;

- o‘zbek tilida qo‘llanish jarayonida yuzaga kelgan stilistik xususiyatlarni aniqlash;

- germanizm siyosiy terminlarning o‘zbek tilining siyosiy terminologik tizimidagi o‘rnini yoritish.

Tadqiqotning empirik bazasini nemis tilidan o‘zbek tiliga o‘zlashgan siyosiy terminlar tashkil etadi. Mazkur maqolada dissertatsiya doirasida tahlil qilingan terminlar korpusidan ayrim namunalar tanlab olinib, ularning semantik va stilistik xususiyatlari qiyosiy-lingvistik asosda o‘rganildi. Tadqiqot materiali sifatida Bürger, Bürgerschaft, Gastarbeiter, Mentalität hamda Neutralität terminlari tanlab olindi. Mazkur terminlar siyosiy diskursda faol qo‘llanilishi hamda turli lug‘atlarda qayd etilganligi sababli tadqiqot uchun reprezentativ material sifatida tanlandi va nemis, rus hamda o‘zbek tillaridagi izohli hamda etimologik lug‘atlar asosida tahlil qilindi.

Tadqiqot jarayonida birinchi navbatda qiyosiy-lingvistik metod qo‘llanildi. Ushbu metod yordamida tanlab olingan terminlarning nemis tilidagi shakli, ularning boshqa tillardagi qo‘llanishi hamda o‘zbek tilidagi ifodalanish xususiyatlari o‘zaro qiyosiy tarzda o‘rganildi. Bu esa terminlarning o‘zlashish jarayonida yuzaga kelgan semantik o‘zgarishlarni aniqlash imkonini berdi.

Shuningdek, tadqiqotda leksikografik tahlil metodidan ham foydalanildi. Mazkur metod orqali terminlarning turli lug‘atlardagi izohlari, ma’no talqinlari hamda etimologik ma’lumotlari o‘rganildi. Leksikografik manbalar terminlarning dastlabki ma’nosi va keyingi semantik rivojlanishini aniqlashda muhim ilmiy asos bo‘lib xizmat qildi.

Bundan tashqari, terminlarning o‘zbek tilidagi qo‘llanish xususiyatlarini aniqlash maqsadida semantik tahlil metodidan foydalanildi. Ushbu metod orqali terminlarning ma’no tarkibi, semantik kengayish holatlari hamda stilistik qo‘llanish imkoniyatlari o‘rganildi. Natijada tanlab olingan siyosiy terminlarning o‘zbek tilida qanday semantik va stilistik xususiyatlarga ega ekani aniqlashtirildi.

Bürger termini nemis tilida ijtimoiy-siyosiy leksikaga mansub bo‘lib, tarixiy jihatdan shahar aholisi yoki fuqarolik huquqiga ega shaxsni bildiruvchi birlik sifatida shakllangan. Etimologik jihatdan ushbu termin qadimgi german tillaridagi burg (“qal’a”, “mustahkamlangan shahar”) so‘ziga borib taqaladi[1]. Dastlab bu termin qal’a yoki mustahkamlangan shahar hududida yashovchi aholini ifodalagan bo‘lsa, keyinchalik uning ma’nosi kengayib, siyosiy-huquqiy mazmunga ega bo‘lgan tushunchani bildiruvchi termin sifatida qo‘llanila boshlagan.

Nemis tilidagi izohli lug‘atlarda **Bürger** termini odatda muayyan davlat yoki shahar hududida yashovchi, fuqarolik huquqiga ega bo‘lgan shaxs ma’nosida talqin qilinadi[2]. Rus tilidagi lug‘atlarda esa bu termin ko‘pincha *гражданин* ekvivalenti orqali ifodalanadi[3]. O‘zbek tilida esa ushbu termin asosan **fuqaro** so‘zi bilan tarjima qilinadi[4].

Semantik nuqtayi nazardan **Bürger** termini siyosiy-huquqiy mazmunga ega bo‘lgan tushunchani ifodalaydi. U davlat va jamiyat o‘rtasidagi huquqiy munosabatlarda ishtirok etuvchi shaxsni anglatadi. Zamonaviy siyosiy diskursda ushbu termin fuqarolik jamiyati, siyosiy huquqlar hamda ijtimoiy mas’uliyat kabi tushunchalar bilan bevosita bog‘liq holda qo‘llanadi.

Funksional jihatdan **Bürger** termini ko‘proq rasmiy-siyosiy hamda ilmiy nutq uslubiga xos birlik hisoblanadi. Shu bilan birga, publitsistik matnlarda ham ushbu termin jamiyatning siyosiy hayotidagi faol subyektni ifodalash maqsadida qo‘llanadi.

O‘zbek tiliga o‘zlashish jarayonida **Bürger** termini ko‘pincha milliy ekvivalent orqali ifodalanadi. Ya’ni terminning asosiy semantik mazmuni saqlangan holda, o‘zbek tilida **fuqaro** shakli orqali qo‘llanadi. Bu hol o‘zlashgan terminlarning milliy terminologik tizimga moslashuvi jarayonida ekvivalentlashuv mexanizmining muhim rol o‘ynashini ko‘rsatadi.

Bürgerschaft termini nemis tilida ijtimoiy-siyosiy terminologiyaga mansub bo‘lib, fuqarolar jamoasi yoki fuqarolik maqomini bildiruvchi tushunchani ifodalaydi. Etimologik jihatdan ushbu termin **Bürger** (“fuqaro”) so‘zidan hosil bo‘lgan bo‘lib, -schaft affiksi yordamida yasalgan. Nemis tilida bu affiks odatda muayyan ijtimoiy guruh yoki birlikni bildiruvchi abstrakt tushunchalarni ifodalashda qo‘llanadi.

Nemis tilidagi izohli lug‘atlarda **Bürgerschaft** termini bir necha ma’noda talqin qilinadi. Birinchi ma’noda u muayyan shahar yoki davlat fuqarolarining umumiy jamoasini bildiradi. Ikkinchi ma’noda esa ayrim davlatlarda parlament yoki vakillik organining quyi palatasini ifodalash uchun ham qo‘llanadi. Rus tilidagi lug‘atlarda ushbu termin ko‘pincha *гражданство* yoki *гражданская общность* tushunchalari bilan ifodalanadi. O‘zbek tilida esa mazkur termin **fuqarolik** yoki **fuqarolar jamoasi** kabi birliklar orqali beriladi.

[1] Edrich K. Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache. – Berlin, 1967. – S. 112.

[2] Werner Sch. Duden - Deutsches Universal-wörterbuch. – Berlin: Dudenverlag, 2015. – S. 362.

[3] Ожегов С. Толковый словарь русского языка. – Москва: Азбуковник, 1999. – С. 146.

[4] Hojiyev A., Nurmonov A., Zaynobiddinov S., Kokren K., Saidxonov M., Sobirov A., Quronov D. Hozirgi o‘zbek tili faol so‘zlarining izohli lug‘ati. – Toshkent: Sharq, 2001. – B. 66.

Semantik nuqtai nazardan **Bürgerschaft** termini jamiyatning siyosiy tuzilishi hamda fuqarolar o‘rtasidagi ijtimoiy-huquqiy munosabatlar bilan bog‘liq tushunchani ifodalaydi. Mazkur birlik nafaqat fuqarolik maqomini anglatadi, balki fuqarolarning jamiyat hayotidagi ijtimoiy va siyosiy faolligini ham ifodalovchi tushuncha sifatida namoyon bo‘ladi. Zamonaviy siyosiy diskursda ushbu termin fuqarolik jamiyati, demokratik institutlar hamda jamiyatdagi ijtimoiy hamkorlik jarayonlari bilan uzviy bog‘liq holda qo‘llanadi.

Nutq uslubi jihatidan **Bürgerschaft** termini asosan ilmiy va rasmiy-siyosiy nutq uslubiga xos bo‘lib, davlat boshqaruvi, fuqarolik jamiyati hamda siyosiy tizimga oid matnlarda faol qo‘llanadi. Publitsistik matnlarda esa u ko‘pincha fuqarolarning siyosiy faolligi yoki fuqarolik institutlari faoliyatini ifodalashda ishlatiladi.

O‘zbek tilida mazkur termin to‘g‘ridan-to‘g‘ri fonetik o‘zlashma shaklida qo‘llanilmaydi. Uning mazmuni, odatda, **fuqarolik**, **fuqarolar jamoasi** yoki **fuqarolik jamiyati** kabi birliklar orqali ifodalanadi. Bu hol terminlarning milliy terminologik tizimga kirib borish jarayonida **semantik ekvivalentlashuv** muhim rol o‘ynashini ko‘rsatadi.

Gastarbeiter termini esa nemis tilidagi ijtimoiy-siyosiy diskursga mansub bo‘lib, boshqa mamlakatdan vaqtincha ishlash maqsadida kelgan mehnat migrantini anglatadi. Ushbu birlik ikki komponentdan tashkil topgan: *Gast* (“mehmon”) va *Arbeiter* (“ishchi”). Termin dastlab XX asr o‘rtalarida G‘arbiy Germaniyada iqtisodiy taraqqiyot davrida boshqa davlatlardan jalb etilgan ishchilarni ifodalash uchun keng qo‘llana boshlagan.

Nemis tilidagi izohli lug‘atlarda **Gastarbeiter** boshqa mamlakatdan kelib, ma’lum muddat davomida ishlayotgan xorijiy ishchini bildiradi. Rus tilida bu termin ko‘pincha **гастарбайтер** shaklida transliteratsiya qilingan holda ishlatiladi. O‘zbek tilida esa mazkur tushuncha, asosan, **mehnat migranti** yoki **xorijda ishlovchi ishchi** kabi birliklar orqali ifodalanadi.

Semantik jihatdan **Gastarbeiter** termini iqtisodiy migratsiya jarayonlari bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan tushunchani bildiradi. Zamonaviy siyosiy diskursda u migratsiya siyosati, mehnat bozori hamda ijtimoiy integratsiya masalalarini yoritishda faol qo‘llanadi.

Funksional jihatdan **Gastarbeiter** termini ko‘proq publitsistik nutq uslubida qo‘llanadi. Ommaviy axborot vositalari hamda siyosiy tahlil matnlarida ushbu termin migratsiya jarayonlarini ifodalashda faol ishlatiladi. Shu bilan birga, ilmiy matnlarda ham migratsiya tadqiqotlari doirasida qo‘llanadi.

O‘zbek tiliga moslashish jarayonida **Gastarbeiter** termini semantik moslashuv orqali ifodalanadi. Termin to‘g‘ridan-to‘g‘ri o‘zlashmagan bo‘lsa-da, uning mazmuni **mehnat migranti** yoki **xorijiy ishchi** kabi tushunchalar orqali beriladi. Bu hol terminning milliy til tizimiga moslashuvi jarayonida semantik ekvivalentlashuv muhim ahamiyatga ega ekanini ko‘rsatadi.

Mentalität termini nemis tilida ijtimoiy-siyosiy va sotsiologik leksikaga mansub bo‘lib, jamiyat yoki muayyan ijtimoiy guruhning fikrlash uslubi, dunyoqarashi hamda psixologik xususiyatlarini ifodalovchi tushunchani bildiradi. Etimologik jihatdan ushbu termin lotin tilidagi *mens* (“aql”, “tafakkur”) so‘zidan kelib chiqqan bo‘lib[1], keyinchalik Yevropa tillarida keng qo‘llanila boshlagan.

Nemis tilidagi izohli lug‘atlarda **Mentalität** termini muayyan ijtimoiy guruh yoki xalqning dunyoni idrok etish uslubi, fikrlash tarzini ifodalovchi tushuncha sifatida talqin qilinadi. Rus tilida ushbu termin ko‘pincha *менталитет* shaklida qo‘llanadi. O‘zbek tilida esa mazkur termin **mentalitet** yoki ayrim hollarda **tafakkur tarzining xususiyati** kabi birliklar orqali ifodalanadi.

Semantik jihatdan **Mentalität** termini jamiyatning ijtimoiy, madaniy hamda siyosiy hayotiga ta’sir etuvchi psixologik omillarni ifodalashda qo‘llanadi. Siyosiy diskursda ushbu termin ko‘pincha muayyan jamiyat yoki ijtimoiy guruhning siyosiy qarashlari, ideologik yo‘nalishlari hamda ijtimoiy xulq-atvori bilan bog‘liq holda ishlatiladi.

Stilistik jihatdan **Mentalität** termini asosan ilmiy hamda publitsistik nutq uslublarida qo‘llanadi. Sotsiologiya, siyosatshunoslik hamda madaniyatshunoslikka oid ilmiy tadqiqotlarda ushbu termin keng ishlatiladi. Shu bilan birga, ommaviy axborot vositalarida ham muayyan jamiyatning siyosiy yoki madaniy xususiyatlarini tavsiflashda qo‘llanishi mumkin.

O‘zbek tiliga o‘zlashish jarayonida **Mentalität** termini asosan transliteratsiya yo‘li bilan **mentalitet** shaklida qo‘llanadi. Termin o‘zbek tilining ilmiy leksikasida mustahkam o‘rin egallagan bo‘lib, ko‘pincha sotsiologik va siyosiy tahlillarda ishlatiladi. Bu hol terminlarning xalqaro ilmiy terminologiya tarkibida faol qo‘llanishini ko‘rsatadi.

Neutralität termini siyosiy va diplomatik terminologiyaga mansub bo‘lib, davlatning xalqaro munosabatlarda muayyan harbiy-siyosiy blok yoki mojaro tomonlaridan biriga qo‘shilmaslik siyosatini ifodalovchi tushunchani bildiradi. Etimologik jihatdan ushbu termin lotin tilidagi *neutralis* (“betaraf”) so‘zidan kelib chiqqan bo‘lib, keyinchalik Yevropa tillarida keng tarqalgan.

[1] Madvaliyev A. O’zbek tilining izohli lug’ati, 2-jild. – Toshkent: O’zbekiston nashriyoti, 2020. – B. 580.

Nemis tilidagi izohli lug‘atlarda **Neutralität** termini davlatning harbiy yoki siyosiy mojarolarda betaraf pozitsiyani egallashi ma’nosida talqin qilinadi. Rus tilida ushbu termin *нейтралитет* shaklida qo‘llanadi. O‘zbek tilida esa mazkur termin **neytrallik** yoki **betaraflik** kabi birliklar orqali ifodalanadi.

Semantik nuqtayi nazardan **Neutralität** termini xalqaro siyosat va diplomatiya bilan bog‘liq muhim tushunchalardan biri hisoblanadi. U davlatlarning tashqi siyosatida muayyan mojarolarga aralashmaslik yoki harbiy bloklardan tashqarida qolish siyosatini ifodalaydi. Zamonaviy siyosiy diskursda ushbu termin ko‘pincha xalqaro xavfsizlik, diplomatik munosabatlar hamda geosiyosiy muvozanat bilan bog‘liq holda qo‘llanadi.

Nutq uslubi jihatidan **Neutralität** termini asosan rasmiy-siyosiy hamda ilmiy nutq uslublarida qo‘llanadi. Diplomatik hujjatlar, siyosiy tahlil matnlari hamda xalqaro munosabatlarga oid ilmiy tadqiqotlarda ushbu termin keng ishlatiladi.

O‘zbek tiliga moslashish jarayonida **Neutralität** termini semantik ekvivalentlashuv orqali ifodalanadi. Termin ko‘pincha **neytrallik** yoki **betaraflik** shaklida qo‘llanadi. Bu hol o‘zlashgan siyosiy terminlarning milliy til tizimiga moslashuvi jarayonida semantik moslashuv muhim rol o‘ynashini ko‘rsatadi.

Tadqiqot jarayonida nemis tilidan o‘zbek tiliga o‘zlashgan ayrim siyosiy terminlarning semantik va stilistik xususiyatlari qiyosiy-lingvistik asosda tahlil qilindi. Tanlab olingan Bürger, Bürgerschaft, Gastarbeiter, Mentalität hamda Neutralität terminlari asosida olib borilgan tahlil ushbu terminlarning o‘zbek tiliga moslashish jarayonida turli lingvistik xususiyatlarni namoyon qilganini ko‘rsatdi.

Avvalo, tahlil natijalari terminlarning semantik rivojlanish jarayonida muayyan o‘zgarishlar yuz berganini ko‘rsatadi. Ayrim terminlar o‘zbek tilida asl ma’nosiga yaqin holda qo‘llanayotgan bo‘lsa, ayrimlarida semantik kengayish yoki moslashuv holatlari kuzatiladi. Masalan, Bürger termini o‘zbek tilida asosan fuqaro ekvivalenti orqali ifodalanib, siyosiy-huquqiy mazmunga ega tushunchani bildiradi. Shu bilan birga, Gastarbeiter termini esa o‘zbek tilida mehnat migranti kabi birliklar orqali ifodalanib, iqtisodiy migratsiya jarayonlarini anglatadi.

Tahlil shuni ham ko‘rsatdiki, nemis tilidan o‘zlashgan ayrim siyosiy terminlar o‘zbek tilida stilistik jihatdan turli nutq uslublarida qo‘llanadi. Xususan, Bürger va Neutralität kabi terminlar ko‘proq rasmiy-siyosiy hamda ilmiy nutq uslublarida ishlatiladi. Mentalität termini esa ilmiy hamda publitsistik matnlarda keng qo‘llanadi. Gastarbeiter termini esa asosan publitsistik diskursda migratsiya jarayonlarini ifodalashda faol qo‘llanadi.

Shuningdek, tahlil jarayonida terminlarning o‘zbek tiliga o‘zlashuvi turli lingvistik mexanizmlar orqali amalga oshgani aniqlandi. Tahlil natijalariga ko‘ra, nemis tilidan o‘zbek tiliga o‘zlashgan siyosiy terminlarni o‘zlashish mexanizmlariga ko‘ra uch guruhga ajratish mumkin. Birinchi guruhga milliy ekvivalent orqali ifodalanadigan terminlar kiradi (masalan, Bürger → fuqaro). Ikkinchi guruhga transliteratsiya yo‘li bilan o‘zlashgan terminlar mansub bo‘lib, ularga Mentalität → mentalitet kabi birliklarni kiritish mumkin. Uchinchi guruhga esa semantik ekvivalentlashuv orqali ifodalanadigan terminlar kiradi (Gastarbeiter → mehnat migranti, Neutralität → betaraflik). Mazkur tasnif germanizm siyosiy terminlarning o‘zbek tiliga o‘zlashish jarayonida turli lingvistik mexanizmlar faol bo‘lganini ko‘rsatadi.

Umuman olganda, nemis tilidan o‘zbek tiliga o‘zlashgan siyosiy terminlar o‘zbek siyosiy diskursida semantik rivojlanish hamda stilistik moslashuv jarayonlari orqali faol qo‘llanadigan terminologik birliklar sifatida shakllanganini ko‘rsatadi. Mazkur tadqiqot natijalari germanizm siyosiy terminlarning o‘zbek tilidagi semantik va stilistik xususiyatlarini aniqlash hamda o‘zbek siyosiy terminologiyasining rivojlanish jarayonini o‘rganishda muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Rezyume. Maqolada nemis tilidan o‘zbek tiliga kirib kelgan ayrim siyosiy terminlarning semantik va stilistik xususiyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqot uchun Bürger, Bürgerschaft, Gastarbeiter, Mentalität va Neutralität terminlari tanlab olinib, ular nemis, rus va o‘zbek tillaridagi izohli hamda etimologik lug‘atlar materiallari asosida qiyosiy-lingvistik nuqtayi nazardan o‘rganildi. Tahlil natijasida ushbu terminlarning o‘zbek tiliga o‘zlashish jarayonida semantik o‘zgarishlar va stilistik moslashuv jarayonlarini boshdan kechirganligi aniqlandi.

Resume. The article analyzes the semantic and stylistic features of certain political terms that entered the Uzbek language from German. For the study, the terms *Bürger, Bürgerschaft, Gastarbeiter, Mentalität,* and *Neutralität* were selected and examined from a comparative-linguistic perspective based on explanatory and etymological dictionaries in German, Russian, and Uzbek. The analysis revealed that during the process of their borrowing into Uzbek, these terms underwent certain semantic changes and stylistic adaptation processes.

Резюме. В статье анализируются семантические и стилистические особенности некоторых политических терминов, вошедших в узбекский язык из немецкого. В качестве материала исследования были выбраны термины *Bürger, Bürgerschaft, Gastarbeiter, Mentalität* и *Neutralität*, которые были изучены с сопоставительно-лингвистической точки зрения на основе толковых и этимологических словарей немецкого, русского и узбекского языков. В результате анализа установлено, что в процессе заимствования в узбекский язык данные термины претерпели определённые семантические изменения и стилистическую адаптацию.

Filologik tadqiqotlar: til, adabiyot, ta'lim. 2026; 3
ISNN: 2181-1741 (Print)
ISNN: 2181-1725

O‘ZBEKISTONDA TIL SIYOSATI VA INGLIZ TILINING RIVOJI

Ibraximova Iroda Bobir qizi,
Jizzax davlat pedagogika universiteti katta o‘qituvchisi,
filolgiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori

Til siyosati har qanday xalq taraqqiyotining muhim asoslaridan biri bo‘lib, u ta‘lim, madaniyat va ijtimoiy hamjihatlikka ta‘sir etuvchi kuchga ega. Ko‘p millatli, boy lisoniy merosga ega O‘zbekiston 1991-yilda mustaqillikka erishgandan buyon til siyosatida qator muhim islohotlarni amalga oshirdi. Ushbu maqolada O‘zbekistonda ingliz tili qo‘llovi holati tahlil qilinadi, uning tarixiy ko‘rinishi, taraqqiyoti, ta‘limga tadbiq etilishi, identiklikka va davlat qurilishiga ta‘siri ko‘rib chiqiladi.

Til nafaqat muloqot vositasi, balki madaniy o‘ziga xoslikni, ijtimoiy hamjihatlikni va milliy taraqqiyotni shakllantiradigan kuchli quroldir. O‘zining til xilma-xilligi bilan tanilgan O‘zbekistonda til siyosati kuchli davlatchilikni shakllantirish va madaniyatni asrab-avaylashda muhim rol o‘ynadi. Til siyosatini izchil yo‘lga qo‘yishning naqadar ahamiyatli ekanligi mustaqillikka erishgunga qadar ham anglab yetilgan edi. 1989-yil 21-oktabrdan boshlab o‘zbek tili O‘zbekistonda davlat tili deb e’tirof etila boshlandi. Biroq «Davlat tili to‘g‘risida»gi qonunning o‘zida ta’kidlanganidek, «O‘zbek tiliga davlat tili maqomining berilishi respublika hududida yashovchi millat va elatlarning o‘z ona tilini qo‘llashdan iborat konstitutsiyaviy huquqlariga monelik qilmaydi».[1] O‘shandan beri O‘zbekistonda til siyosati bir necha bosqichlarda tarixan rivojlandi.

Til siyosati shaxsiy va jamoaviy identiklikni shakllantirishda ham muhim rol o‘ynaydi. Sotsiolingvistlar ta’kidlaganidek, til shunchaki muloqot vositasi emas, balki insonning madaniy kelib chiqishi, merosi va ijtimoiy identikligini yaqqol ko‘rsatadigan kuchli belgidir. Til va identiklik o‘rtasidagi munosabat ikki taraflama ta’sirga ega. Chunki til insonning identikligini aks ettiradi va identiklik ham o‘z navbatida til tanlash va undan qay tariqa foydalanishga ta’sir qiladi. Shu sababli, til siyosatini o‘rganish muayyan lingvistik tanlovlar va qonunlarning shaxslar va jamoalarning identikligiga qanday ta’sir qilishini tushunish uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Til siyosati, ko‘plab tadqiqotlarda isbotlanganidek, odamlarning til tanlash va bir tilni boshqalaridan afzal ko‘rishlariga, ayniqsa ta’lim kontekstida sezilarli darajada ta’sir qiladi. O‘zbekistondagi til siyosatini o‘rganish davlat o‘zbek tilini asosiy ta’lim tili sifatida faol targ‘ib qilayotgan ko‘p tilli muhitda odamlar o‘zlarining lisoniy identikliklarini qanday namoyon qilishlari haqida ma’lumot beradi. Bunday tadqiqotlar nafaqat til va identiklik o‘rtasidagi murakkab munosabatlarni tushunishga zamin yaratadi, balki til siyosatining ko‘p tilli shaxslarning kundalik hayotiga real ta’sirini ko‘rsatadi.

[1] O‘zbekiston Respublikasining 1995-yil 21-dekabrdagi 167-I-son “O‘zbekiston Respublikasining Davlat tili haqida”gi Qonunga o‘zgartishlar va qo‘shimchalar kiritish to‘g‘risida”gi qonuni. 2-modda.

O‘zbekistonda til siyosati sohasidagi tadqiqotlarda sezilarli bo‘shliq mamlakatda rivojlanayotgan til siyosatini amalga oshirishning amaliy oqibatlari va muammolarini o‘rganishning cheklanganligidadir. Mavjud tadqiqotlar O‘zbekistondagi til siyosatining tarixiy konteksti, qonunchilik asoslari va umumiy maqsadlari haqida qimmatli tushunchalar bersa-da, ularning amaliyotga joriy etilishi, jamiyatning u qonunlar va islohotlarga reaksiyasi, hamda ularning samaradorligini o‘rganuvchi keng qamrovli tadqiqotlarga ehtiyoj bor.

Bundan tashqari, ingliz tilini bilishga e’tibor kuchayib borayotganligi sababli, ingliz tili ta’limini milliy o‘quv dasturiga integratsiyalashning muammolari va muvaffaqiyatlarini va uning xalqarolashuv va global raqobatbardoshlikka ta’sirini o‘rganish uchun tadqiqotlar olib borishga imkoniyatlar mavjud. Shu va shu turdagi tadqiqotlarni olib borish, aniq xulosa va yechimlarni ishlab chiqish O‘zbekistonda til siyosatining mohiyatini va uning ta’lim, madaniyat va jamiyatga ta’sirini yanada to‘liqroq tushunishga katta hissa qo‘shadi.

Tadqiqotni o‘tkazish uchun bir nechta lingvistik metodlardan foydalanildi. Biz til siyosatini ishlab chiqish bilan bog‘liq qonunlarni o‘rganish uchun hujjatlarni tahlil qilish metodidan foydalandik. O‘zbekiston mustaqillikka erishgunga qadar va undan keyingi til siyosatini solishtirishda tarixiy tahlildan foydalanildi. Vaqt o‘tishi bilan til siyosatining evolyutsiyasini kuzatish uchun tarixiy hujjatlar, arxivlar va akademik adabiyotlar o‘rganildi. Tadqiqot natijalarini qo‘llab-quvvatlovchi empirik dalillarni taqdim etishda tildan foydalanish, malaka va til ta’limi bilan bog‘liq statistik tahlil amalga oshirilgan.

O‘zbekiston rivojlanayotgan davlat. Unda rivojlanish uchun ko‘plab sohalarda keng ko‘lamli ishlar amalga oshirilmoqda. Til siyosatiga qaratilayotgan e’tibor ham ana shu maqsadga qaratilgan chora-tadbirlardan biridir. Bir tomondan, davlat tilining nufuzini va undagi savodxonlik darajasini oshirish, uni milliy meros sifatida asrab-avaylash zarur. Boshqa tomondan esa, xalqaro maydonga chiqish, jahon ilm-fani yutuqlaridan yuqori saviyada foydalana olish uchun xorijiy tillarni faol o‘rganish, ularda muloqotni rivojlantirish, samarali natijalarga erishish ham muhim zaruratdir.

Indiana universiteti professori Bloomington William Fierman O‘zbekistonda til rivojlanishi haqida bir qancha maqolalar yozgan. «Mustaqil O‘zbekistonning o‘tmishi bilan tanishish bugungi kundagi siyosatni tushunishda muhim ahamiyatga ega, chunki bu siyosatlar asosan davlatning mustamlakachilik o‘tmishiga asoslangan»[1], – deb ta’kidlagan u o‘zining O‘zbekiston mustaqilligi qo‘lga kiritilgan yilda yozilgan tahlillaridan birida. Olim tomonidan ilgari surilgan g‘oya – bugungi jarayonlarni tushunishda o‘tmishning ahamiyatini inobatga olish masalasi bugungi kunda ham dolzarbdir.

Rossiya Imperiyasi hukrmorligi davri «1930-yillarning o‘rtalarida madaniyat va til siyosatida ruslashtirish avj oldi. An’anaviy urf-odatlarning chetga surilishi bilan birga o‘zbek tilidagi arab, fors, turkiy so‘zlar ruscha so‘zlar bilan almashtirildi. 1938-1940 yillarda butun O‘rta Osiyoda lotin alifbosidan voz kechib, kirill yozuviga o‘tildi, 1938-yilda esa Sovet Ittifoqidagi rus bo‘lmagan barcha maktablarda rus tilini o‘qitish majburiy holga keltirildi».[2] Natijada sho‘rolar davrida boshqaruv va ta’lim sohasida rus tili hukmronlik qilishni boshlab, ona tili bo‘lmish o‘zbek tili marginallikka yuz tutdi.

Biroq 1991-yilda Sovet Ittifoqining parchalanishi O‘zbekistonda til siyosati islohotlarining yangi davri boshlanganidan darak edi. O‘zbekiston mustaqillikka erishgandan so‘ng o‘zbek tilini davlat tili sifatida targ‘ib qilish maqsadida til siyosatida jiddiy o‘zgarishlarni amalga oshirdi. O‘zbekistonda til siyosati ta’lim tizimiga katta ta’sir ko‘rsatdi. Ta’limning asosiy tili sifatida rus tilidan o‘zbek tiliga o‘tish bosqichma-bosqich amalga oshirildi.

O‘zbekistonda rus tilining rolini tahlil qilar ekan, Stockholm universitetining Markaziy Osiyo bo‘yicha professori Birgit Schlyter shunday yozadi: «Endi rus tili garchi na davlat tili, na rasmiy til bo‘lmasligiga qaramasdan u ko‘plab insonlar har kuni duch kelishga odatlangan, hattoki o‘z lingvistik jamiyatida uni qo‘llashdan qulaylik his qiladigan tilligicha qolgan. Shu sababli, rus tilining bu davlatda lingua franka maqomini yo‘qotishi ehtimoldan ancha yiroq holatdir».[3] Fikrini dalillar ekan, olim O‘zbekistonda Xalq so‘zi/Народное слово va Toshkent oqshomi/Вечерний Ташкент singari gazetalarnining uzoq yillardan buyon ham o‘zbek, ham rus tillarida birdek nashr qilinib kelinayotganini misol qilib keltirgan.

Til siyosati madaniy merosni asrab-avaylash va milliy o‘zlikni anglashda ham muhim o‘rin tutadi. O‘zbek tilini davlat tili sifatida targ‘ib qilish O‘zbekiston ko‘p millatli aholisining madaniy ildizlarini mustahkamlashda ham muhim o‘rin tutadi. Biroq, til

[1] Fierman W. Language planning and national development: The Uzbek experience. – Berlin, Germany/New York: De Gruyter Mouton, 1991. – P. 37.

[2] Djurayeva M. Language in Education Policy in Uzbekistan: Formation of Uzbek National Identity. In book: Language Education Policy Unlimited: Global Perspectives And Local Practices, 2015. – P. 4.

[3] Schlyter B.N. Language policy and language development in multilingual Uzbekistan. In Language Policy and Language Conflict in Afghanistan and Its Neighbors: The Changing Politics of Language Choice. – Leiden, Boston: Brill, 2012. – P. 196.

xilma-xilligini saqlash va umumiy milliy identiklikni targ‘ib qilish o‘rtasida muvozanatni saqlash juda muhimdir. «Garchi til islohotini amalga oshirishda jiddiy to‘siqlarga duch kelingan bo‘lsada, o‘zbek tili mustaqillikdan keyingi davrda ham o‘z mavqeini umumdavlat tili sifatida saqlab qola oldi».[1]

Ingliz tili global lingua franka sifatida xalqaro aloqalar, savdo munosabatlari va ta’limda muhim rol o‘ynaydi. Ko‘pgina davlatlar o‘z fuqarolari o‘rtasida ingliz tilini bilish darajasini oshirish muhimligini e’tirof etishadi. O‘zbekiston ham ingliz tilini o‘rganishni rivojlantirish orqali o‘zini zamonaviy ko‘p tilli davlatga aylantirmoqda.

Ingliz tilini o‘rganishni rag‘batlantirishning asosiy maqsadlari bandlikni yaxshilash, xalqaro muloqotni osonlashtirish va xalqaro miqyosdagi raqobatbardoshlikni oshirishdan iborat. Ijobiy natijalar ko‘pincha malakali ishchi kuchini ta’minlab, global ma’lumotlar bazalaridan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirishga va xalqaro aloqalarni yaxshilashga turtki bo‘ladi.

Shu singari natijalar hozirgacha ingliz tilini o‘rganishni rag‘batlantirish uchun turli yondashuvlarni qo‘llagan bir qancha mamlakatlar tajribasida ham kuzatilmoqda. Ushbu tizimlar ingliz tilini milliy o‘quv dasturiga kiritish, til o‘rgatish va chet elda ingliz tilini o‘qitish uchun stipendiyalarni taklif qilishni o‘z ichiga oladi. Misol uchun, Singapur, Shvetsiya, Janubiy Koreya, Niderlandiya va Xitoy kabi davlatlar xalqaro, iqtisodiy raqobatbardoshlik va muloqotni yaxshilash maqsadida o‘z xalqining ingliz tilini bilishiga e’tibor beradi. Ingliz tili yoshlikdan ingliz tilidagi ta’limni o‘z ichiga olgan ta’lim tizimining bir qismi sifatida dunyoning ko‘plab maktablarida majburiy fan sifatida o‘qitiladi.

O‘zbekiston ham ta’limni baynalmilallashtirmoqda. Bu yo‘lda ingliz tili ta’limiga katta sarmoya kiritilib, ingliz tilini o‘qitishni milliy o‘quv dasturiga eng erta bosqichlardan boshlab kiritish, chet tilini o‘qitishga qaratilgan dasturlarga katta e’tibor qaratish singari ishlar izchil tarzda amalga oshirib kelinmoqda. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «Chet tillarni o‘rganish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi PQ-1875-sonli qaroriga asosan 2013/2014-o‘quv yilidan boshlab respublikamizning barcha hududlarida ingliz tili darslari 1-sinfdan boshlab o‘qitila boshlandi.

Ingliz tili bilan bog‘liq tashkilotlar bilan hamkorlik ingliz tilini samarali o‘rganishni rivojlantirishda ta’sirga ega omillardandir. «Britaniya Kengashining O‘zbekistondagi faoliyati 1996-yil oktabr oyida O‘zbekiston hukumati bilan ikki tomonlama rasmiy shartnoma imzolanishi bilan boshlandi. O‘tgan chorak asr davomida tashkilot O‘zbekiston va Buyuk Britaniya o‘rtasidagi ta’lim va madaniy aloqalarni institutsional darajada mustahkamlashda sezilarli yutuqlarni qayd etdi».[2] Britaniya Kengashi turli tadbirlarni, shuningdek, o‘zbekistonliklar uchun IELTS testlarini tashkil qiladi. 2018-yilda O‘zbekistonda yana bir rasmiy IELTS test markazi ham IELTS imtihonlarini tashkil qila boshladi. IDP Australia va Edu-Action hamkorligi endi O‘zbekistonda yanada ko‘proq odamlarga xalqaro imtihondan o‘tish va til darajasi bo‘yicha sertifikat olish imkonini bera boshladi.

Xorijiy tillarni o‘qitish uchun chet el fuqarolarini jalb etish loyihasi doirasida tashkil etilgan o‘quv-seminarda Maktabgacha va maktab ta’limi vazirligi 2024-yilda 500 nafar ingliz tilida ona tili sifatida so‘zlashuvchi mutaxassis, 2025-yilda esa yana 1500 nafar mutaxassis olib kelishini ma’lum qilgan edi.[3]

O‘zbekistonda so‘nggi yillar ichida til siyosati, chet tili ta’limini tashkil etish va ingliz tilini bilish darajasini baholash imtihonlari uchun standartlarga oid bir nechta qonunlar qabul qilindi. O‘zbekiston Respublikasining 1-Prezidenti Islom Karimov 2012-yil 10-dekabrda «Chet tillarni o‘rganish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi PQ-1875-sonli qarorini imzoladi. Unga ko‘ra, chekka hududlardagi chet tili o‘qituvchilari ish haqini 30 foizga, boshqa hududlardagilar uchun esa 15 foizga oshirish amaliyoti yo‘lga qo‘yilib, bu ingliz tilini sifatli o‘qitishni rag‘batlantirish borasidagi ta’sirli choralardan biriga aylandi. Prezident Shavkat Mirziyoyev 2021-yil 19-may sanasida «O‘zbekiston respublikasida xorijiy tillarni o‘rganishni ommalashtirish faoliyatini sifat jihatidan yangi bosqichga olib chiqish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi PQ-5117-sonli qarorni imzoladi. Ushbu qaror O‘zbekistonda til siyosati yangi bosqichga olib chiqishda muhim qadamlardan biri bo‘ldi. Mazkur qarorga muvofiq, C1 sertifikatiga ega bo‘lgan chet tili o‘qituvchilariga bazaviy stavkaga nisbatan oylik 50 foiz qo‘shimcha haq to‘lash boshlandi. Imtihon xarajatlari davlat va ta’lim muassasalari tomonidan qoplanishi belgilandi.

Endilikda bakalavriat ta’lim yo‘nalishiga hujjat topshirishda chet tili bo‘yicha B2 sertifikatiga ega bo‘lgan abituriyentlar chet tili imtihonidan ozod qilinadi va ularga chet tili bo‘yicha test sinovlarida maksimal ball qo‘yiladi. Shuningdek, 5117-sonli qaror bilan 2022-2023 o‘quv yilidan boshlab magistratura va doktoranturaga hujjat topshirishda tilshunoslar uchun C1, boshqa mutaxassislar uchun esa B2 darajasidagi til bilish sertifikatiga ega bo‘lish talabi qo‘yilgan edi. Bi-

[1] Schlyter B.N. (2014) The Status of Uzbek as “National Language”. In Schlyter B. (ed.), Historiography and Nation-Building among Turkic Populations. – Stockholm/Istanbul: 2014. – P. 132.

[2] https://www.britishcouncil.uz/en/programmes/25-years

[3] https://kun.uz/uz/news/2023/08/30/maktablarda-dars-berish-uchun-xorijdan-500-nafar-til-egalari-olib-kelinadi

roq 2024-yilda ayrim yo‘nalishlar (xususan, madaniyat, san’at, sport, ta’lim, sog‘liqni saqlash, ishlab chiqarish, muhandislik, qishloq xo‘jaligi, veterinariya, arxitektura va qurilish, fizika va tabiiy fanlar, transport xizmatlari) bo‘yicha magistratura va doktoranturada o‘qish uchun chet tili sertifikati talabi B1 darajasiga tushirildi. Aniq fanlar, biologiya, matematika, huquq, jurnalistika, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va iqtisodiyot fanlarida B2 daraja talabi saqlanib qolgan. Bundan tashqari ta’lim dasturini chet tilida tamomlagan talabalar uchun sertifikat talabi bekor qilinadi. Chet tillari bo‘yicha ta’limni davom ettirish uchun esa C1 darajasidagi sertifikatga ega bo‘lish kerak.

Oliy ta’lim vazirligi hisobotiga ko‘ra, 2021-yildan boshlab davlat oliy ta’lim muassasalarining magistraturasiga o‘qishga qabul qilishda chet tili bo‘yicha sertifikat talab qilinishi kvotalar ochiq qolishiga sabab bo‘lgan va natijada moliyaviy mustaqil oliy ta’lim muassasalari zarar ko‘rgan. Xususan, 2021-yilda kvotaning 20,7 foizi, 2022-yilda 80,2 foizi, 2023-yilda 62,6 foizi ochiq qolgan.[1]

Chet tillarga ixtisoslashgan «Foreign Languages» telekanalining tashkil etilishi (2021-yil) ham O‘zbekistonda xorijiy tillarni o‘rganishni rag‘batlantirish tizimi kengayib borayotganidan dalolatdir.[2]

Sa’y-harakatlar o‘z samarasini bera boshladi. O‘zbekistonda birinchi marta IELTSdan maksimal daraja - 9-ball 2023-yilda ro‘yxatga olindi. Bu muvaffaqiyat yagona holatligicha qolmagani ham quvonarli hol. 2024-yil iyul oyi statistikasiga ko‘ra, ushbu ko‘rsatgich 25 nafarni tashkil etgan.[3] 2025-yil dekabr holatiga ko‘ra, 68 nafar nomzod IELTSdan 9 ballni qo‘lga kiritgan.[4] ‘O‘zbekistonlik bir qancha IELTS nomzodlari birin-ketin ingliz tilini ekspert darajasida bilishini isbotladi, bu esa ko‘pchilikni tilini yuqori saviyada o‘rganishga undadi va chet tilini o‘rganish istagida bo‘lgan yoshlar sonini ko‘paytirdi. 2024-yilda IELTS imtihonidan 5.5 va undan yuqori ballni qo‘lga kiritgan O‘zbekistonliklar soni 53 ming nafarni tashkil etgani va bu to‘rt yil avvalgi ko‘rsatkichdan 5 barobar yuqoriligi fikrimiz isbotidir. 2024-yilda 8.5 va 9 ballarni qayd etganlar soni 332 nafarga yetgan.[5]

EF English Proficiency Index va TOEFL yoki IELTS ballari kabi ingliz tilini bilish darajasi ko‘rsatkichlari mamlakatning til o‘rganish jarayoni haqida qimmatli ma’lumotlar bera oladi. Ko‘pgina mamlakatlar o‘z fuqarolarining ingliz tilini bilish darajasini aniqlash uchun ushbu statistikani kuzatib boradi. O‘zbekistonda ingliz tilini bilish darajasi «juda past» deb baholanib, 123 davlat ichida 104-o‘rinni egallagan.[6] Hozirgi holat maqtovga loyiq emas, lekin natijalarni yaxshilash uchun katta miqiyosdagi ishlar qilinmoqda. «O‘zbekistonda imtihon topshiruvchilarning IELTS balli o‘rtacha 5,7 ni tashkil qiladi. Taqqoslash uchun, Qozog‘istonda bu ko‘rsatkich 6,1 ni tashkil qiladi (2021-yil ko‘rsatkichlari). Yuqori natija ko‘rsatgan yoshlarning imtihon xarajatlari davlat tomonidan to‘lanayotgani bois, yoshlardan yuqori natija uchun mehnat qilish, ko‘proq bilim olish talab etiladi».[7]

O‘zbekiston Yoshlar ishlari agentligi til o‘rganishni rag‘batlantirish borasida salmoqli ishlarni amalga oshirayotgan faol tashkilotlardan biridir. Agentlik direktori Alisher Sa’dullayev bergan statistik ma’lumotlarga ko‘ra, 2021-yilda 2 833 nafar yoshlarga 5.5 mlrd so‘m, 2022-yilda 7 744 nafar yoshlarga 13,4 mlrd so‘m, 2023-yilda esa, 12 359 nafar yoshlarga 21,7 mlrd so‘m yoshlarning imtihon xarajatlari qoplab berilgan.

Hududlar kesimida esa, chet tili imtihonlaridan yuqori ballni qo‘lga kiritib, imtihon xarajatlari qoplab berilganlar Toshkent shahrida 8 787 nafar (16,1 mlrd), Buxoroda 2 011 nafar (3,43mlrd), Farg‘ona viloyatida esa 1 787 nafar (2,98 mlrd) yoshlarni tashkil etadi».[8] Hozirda yuqori ko‘rsatkichga erishgan yoshlar uchun agentlik tomonidan imtihon xarajatlari qoplab beriladigan xalqaro imtihonlar 18 tani tashkil etadi. Bir so‘z bilan aytganda, bugun O‘zbekistonda yoshlarning til o‘rganishi va hayotning turli jabhalarida muvaffaqiyatlarga erishishi, mehnat bozorida raqobatbardosh bo‘lishi, O‘zbekiston taraqqiyotini yangi bosqichga ko‘tarishi uchun barcha imkoniyatlar yaratib berilmoqda.

Rezume. Mazkur maqolada O‘zbekistonda til siyosatining shakllanishi va rivojlanishi, xususan, ingliz tilining jamiyatdagi o‘rni tahlil qilinadi. Tadqiqotda tilning nafaqat muloqot vositasi, balki identiklik, madaniyat va

[1] https://abt.uz/blog/magistratura-bosqichiga-chet-tili-sertifikati-talabi-qoyilgani-sabab-otmlar-moliyaviy-zarar-korgan-hisobot

[2] 546-сон 27.08.2021. «Foreign Languages» хорижий тиллар телерадиоканалини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида (lex.uz)

[3] https://daryo.uz/2024/07/19/ielts-dan-9-olgan-ozbekistonliklar-depressiyaga-qarshi-kozoynak-spa-muolajasi-olayotgan-godak-ijtimoiy-tarmoqlarda-nima-gap

[4] https://www.facebook.com/yoshlaragentligirasmiy/posts/%EF%B8%8Fozbekistonda-ieltsdan-9-ball-olgan-yoshlar-soni-68-nafarga-yetdijami-6-2020-202/1175640808084201/

5 https://kun.uz/news/2024/12/14/ozbekistonlik-yoshlarning-ieltsdagi-natijalari-sezilarli-yaxshilandi

6 https://www.ef.co.uk/epi/regions/asia/uzbekistan/

7 https://t.me/alisher_sadullaev/1557

8 https://t.me/alisher_sadullaev/4210

ijtimoiy hamjihatlikni shakllantiruvchi omil sifatidagi ahamiyati yoritilgan. So‘nggi yillarda til siyosatidagi islohotlar, shuningdek, ingliz tilini o‘rganishga qaratilgan davlat siyosati, qonunchilik asoslari va amaliy natijalari tahlil qilinadi.

Resume. This article analyzes the formation and development of language policy in Uzbekistan, with particular emphasis on the role of the English language in society. The study highlights the importance of language not only as a means of communication, but also as a factor shaping identity, culture, and social cohesion. It also examines recent reforms in language policy, as well as government policies aimed at promoting English language learning, their legal framework, and practical outcomes.

Резюме. В данной статье анализируются формирование и развитие языковой политики в Узбекистане, в частности роль английского языка в обществе. В исследовании освещается значение языка не только как средства коммуникации, но и как фактора, формирующего идентичность, культуру и социальную сплочённость. Также рассматриваются реформы языковой политики последних лет, государственная политика по продвижению изучения английского языка, её законодательные основы и практические результаты.

Filologik tadqiqotlar: til, adabiyot, ta’lim. 2026; 3
ISNN: 2181-1741 (Print)
ISNN: 2181-1725

JOJO MOYESNING «TO SENI TOPGUNIMCHA» ROMANIDA KOGNITIV DISSONANS FENOMENINING PSIXOLOGIK VA LINGVISTIK TALQINI HAMDA UNING TARJIMASHUNOSLIKDAGI IFODASI

Tursunova Marxabo Raxmonovna,
Osiyo xalqaro universiteti tayanch doktoranti

Kognitiv dissonans – bu psixologiyada Leon Festinger tomonidan ishlab chiqilgan tushuncha bo‘lib[1], shaxsning ichki e’tiqodlari, qarashlari va amaliy xatti-harakatlari orasidagi ziddiyat natijasida yuzaga keladigan ichki psixologik noqulaylikni ifodalaydi. Ushbu fenomen psixologik stress, qaror qabul qilishdagi qiyinchiliklar va ichki muvozanatni saqlashga bo‘lgan ehtiyoj bilan chambarchas bog‘liq. Adabiyotlarda kognitiv dissonans odatda shaxsiy qarorlar, ijtimoiy xatti-harakatlar yoki axloqiy dilemma kontekstida o‘rganiladi.

So‘nggi yillarda kognitiv dissonans fenomeni tilshunoslik va tarjimashunoslik sohalarida ham e’tibor qozonmoqda. Adabiy matn va uning tarjimasi orasidagi semantik, stilistik va madaniy tafovutlar, shuningdek, matn qahramonlarining ichki psixologik holati, dissonansni aniqlash uchun muhim manba hisoblanadi. Shu kontekstdan kelib chiqqan holda, ushbu maqola kognitiv dissonans fenomenini tilshunoslik, tarjimashunoslik va psixologiya nuqtai nazaridan tahlil qilishga qaratilgan bo‘lib, Jojo Moyesning *«To seni topgunimcha»* asaridan olingan matn parchasini asos qilib oladi.

Kognitiv dissonans psixologiyada shaxsning ichki qarashlari, e’tiqodlari va xatti-harakatlari orasidagi nomuvofiqlikni aniqlash va tushunishga xizmat qiladi. Festinger ta’kidlashicha, inson o‘z qarashlari yoki qadriyatlari bilan amaliy xatti-harakatlari o‘rtasida ziddi-

[1] Leon Festinger. A Theory of Cognitive Dissonance. Stanford: Stanford University Press, 1957. P – 76.

yat yuzaga kelganda, bu ichki psixologik noqulaylik – ya'ni dissonans – hosil bo'ladi. Dissonans shaxsda ruhiy stress, bezovtalik va ichki qaror qabul qilishdagi qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi[1]. Ushbu noqulaylikni kamaytirish va psixologik muvozanatni tiklash uchun shaxs bir necha strategiyalardan foydalanadi:

Jojo Moyesning *«To seni topgunimcha»* asaridan olingan iqtibosdagi Willning holati psixologik dissonansning murakkab va realistik namunasini ko'rsatadi. Willning jismoniy kasalligi va ruhiy charchashi bilan atrofidagi insonlarning unga yordam berish istagi o'rtasidagi qarama-qarshilik uning ichki stressini sezilarli darajada oshiradi. Ushbu ziddiyat Willning ruhiy charchashini kuchaytiradi, ichki qaror qabul qilishdagi murakkablikni kuchaytiradi va hayotga bo'lgan motivatsiyani pasaytiradi. Shu bilan birga, u shaxsiy mustaqillik va boshqalarning yordamiga qaramlik o'rtasida psixologik muvozanatni saqlashga harakat qiladi, bu esa dissonansni yanada kuchaytiradi.

Bundan tashqari, dissonans Willning atrofdagilar bilan muloqotdagi xatti-harakatlarida ham namoyon bo'ladi. Masalan, u atrofdagilar bilan oddiy suhbatlarda qatnashadi, lekin bu qatnashish uning ichki hissiy holatiga mos kelmaydi. Shuning uchun Willning harakatlari va ichki qarashlari orasidagi ziddiyat, shaxsning psixologik holatini yanada murakkablashtiradi va o'quvchiga uning hissiy vaziyatini chuqurroq anglash imkonini beradi. Shu tarzda, psixologik dissonans fenomeni nafaqat shaxsning ichki qarashlari va tashqi harakatlari o'rtasidagi nomuvofiqlikni ko'rsatadi, balki adabiy matnda qahramonning ruhiy holatini, motivatsiyalarini va qaror qabul qilishdagi murakkabligini aniqlash uchun ham samarali vosita hisoblanadi.

Tilshunoslik nuqtai nazaridan kognitiv dissonans fenomeni adabiy matnlarni tahlil qilishda muhim o'ringa ega[2]. Bu fenomen asosan semantik, pragmatik va stilistik qarama-qarshiliklar orqali yuzaga keladi. Adabiy matnda qahramonlarning ichki his-tuyg'ulari va tashqi xatti-harakatlari o'quvchi tomonidan idrok etilayotganda, ushbu qarama-qarshiliklar o'quvchida ichki psixologik dissonansni yuzaga keltiradi[3], ya'ni matn o'quvchi ongida hissiy va kognitiv ziddiyatni paydo qiladi. Shu bilan birga, tarjima jarayonida ham tilshunoslikning turli darajalari dissonansning paydo bo'lishida asosiy rol o'ynaydi. Quyida sardan olingan parchani semantic, pragmatic va stilustic jihatdan tahlil qilib ko'ramiz.

Asliyatda: *Every time I looked at Will I wondered if I had done the right thing. He had been cleared by his GP for travel only the night before. He ate little and spent much of every day asleep. He seemed not just weary from his illness, but exhausted with life, tired of our interference, our upbeat attempts at conversation, our relentless determination to try to make things better for him. He tolerated me, but I got the feeling that he often wanted to be left alone. He didn't know that this was the one thing I could not do.*

– There's the airline woman,» I said, as a uniformed girl with a bright smile and a clipboard walked briskly toward us.

– Well, she's going to be a lot of use on transfer,» Nathan muttered. «She doesn't look like she could lift a frozen prawn.

– We'll manage,» I said. «Between us, we will manage.»

Tarjimada: *Uillga har gal nazar tashlaganimda, bu ishni to'g'ri qilayotganligimga shubhalanib qolardim. Terapevt bu sayohatga kecha kechasigagina rozi bo'ldi. Uill kam ovqatlanar, kunning uzoq qismida uxlar edi. U nafaqat hastalikdan, shu bilan birga bizlarning aralashuvimiz, suhbatlashishga bo'lgan urinishlarimiz, tagiga poxol to'shashlarimiz bilan to'la hayotdan charchaganligini ko'rinib turardi. Uni o'z holiga qo'yishlarini xohlashini sezib turgan bo'lsamda, u menga ro'yxushlik berardi. Uni o'z holiga tashlab qo'ya olmasligimni u bilmasdi.*

– Mana aviakompaniya xodimasi, – dedim men biz tomonga qo'ltig'iga papkasini qistirib olgan va og'zi qulog'iga yetgancha, tabassum bilan kelayotgan uniformali qiz yaqinlashayotganiga ko'zim tushgach.

– Aravamizni salonga chiqarishda foydasi tegishiga ishonaman, – to'ng'illadi Natan.

– U hatto muzqaymoqni ham ko'tara olmasa kerak. – Biz eplaymiz, – tasdiqladim men. – Sen bilan buni eplay olamiz.

Semantika – bu so'z va iboralar ma'nosi bilan bog'liq til darajasidir. Semantik dissonans, asosan, matn elementlarining ma'nosining tarjimada o'zgarishi yoki kontekst bilan mos kelmasligidan kelib chiqadi[4]. Masalan, Jojo Moyesning asaridagi *«frozen prawn»* iborasi ingliz tilida aniq bir jismoniy obyektni bildiradi va matndagi yumor yoki kontekstual subtillar bilan boyitilgan. O'zbek tiliga tarjima qilganda bu ibora *«muzlatilgan krevetka»* shaklida berilishi mumkin, biroq uning kontekstual subtillarini yetkazish qiyin. Natijada, o'quvchi ichki psixologik dissonansni boshdan kechiradi: u so'zning ma'nosini tushunadi, lekin asarning subtillarini to'liq idrok eta olmaydi. Shunday qilib, semantik daraja tarjimada dissonansni kuchaytiruvchi omil sifatida namoyon bo'ladi.

[1] Leon Festinger. Cognitive Dissonance. Scientific American, 1962. P – 45.
[2] Lawrence S. Wrightsman, David Deaux**.** Social Psychology in the 80s. Monterey: Brooks/Cole Publishing, 1981. – P.34.
[3] George Lakoff, Mark Johnson. Metaphors We Live By. Chicago: University of Chicago Press, 1980. – P.67.
[4] Peter Newmark. A Textbook of Translation. London: Prentice Hall, 1988. – P.89.

Pragmatika – bu til elementlarining ijtimoiy va madaniy kontekstda ishlatilishi bilan bog‘liq bo‘lgan tilshunoslik darajasidir. Matndagi kontekstual ma’lumotlar, qahramonlar orasidagi muloqotning ijtimoiy normativasi yoki madaniy tafovutlar tarjimada yo‘qolsa, bu o‘quvchida dissonansni kuchaytiradi. Masalan, ingliz tilidagi yumor, so‘z o‘yinlari yoki idiomatik ifodalar o‘zbek tilida aniq mos kelmasligi mumkin. Natijada, o‘quvchi qahramonlarning his-tuyg‘ularini va muloqot uslubini to‘liq tushunolmaydi, bu esa ichki kognitiv ziddiyatni yuzaga keltiradi. Pragmatik darajada yuzaga keladigan dissonans, shuningdek, tarjimonning matnni madaniy moslash jarayonida yuzaga keladigan qarama-qarshilik bilan bog‘liqdir. Tarjimon literal va kontekstual ma’nolarni muvozanatlashga harakat qiladi, bu esa ichki psixologik tanlov va dissonansni oshiradi.

Stilistika – bu til elementlarining ifodaviy va estetik vositalar orqali ishlatilishini o‘rganadigan tilshunoslik darajasidir. Stilistik dissonans metafora, simvolika, hissiy ifodalar yoki humoristik elementlarning tarjimada mos kelmasligi orqali yuzaga keladi. Masalan, asardagi Willning ruhiy holatini tasvirlovchi jumlalar, ularning stilistik boyligi va hissiy intensivligi tarjimada soddalashtirilsa yoki o‘zgartirilsa, o‘quvchi qahramonning ichki ziddiyatini to‘liq idrok eta olmaydi. Shuning uchun, stilistik dissonans o‘quvchi tajribasiga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi va kognitiv dissonansni kuchaytiradi[1].

Shunday qilib, tilshunoslik nuqtai nazaridan kognitiv dissonans uch asosiy darajada yuzaga keladi: semantik**,** pragmatik va stilistik**.** Har bir daraja tarjima jarayonida o‘quvchining matnni idrok etishida psixologik va kognitiv qarama-qarshilikni shakllantiradi. Shu bilan birga, bu fenomen adabiy matnning murakkabligini, qahramonlarning psixologik holatini va tarjimonning lingvistik tanlovlarini chuqurroq tahlil qilish imkonini beradi.

Ushbu maqolada kognitiv dissonans fenomenini o‘rganish uchun sifatli (kvalitatif) tahlil usuli asosiy metod sifatida tanlangan. Kvalitatif tadqiqot yondashuvi adabiy matnni chuqur psixologik, lingvistik va madaniy kontekstlarda tahlil qilish imkonini beradi, shuningdek, qahramonlarning ichki hissiy holati va matnning tarjima jarayonidagi subtil farqlarini aniqlashga xizmat qiladi. Tadqiqot obyekti sifatida Jojo Moyesning *«To seni topgunimcha»* asaridan olingan quyidagi matn parchasiga e’tibor qaratilgan:

«Every time I looked at Will I wondered if I had done the right thing. He had been cleared by his GP for travel only the night before. He ate little and spent much of every day asleep. He seemed not just weary from his illness, but exhausted with life, tired of our interference...»

Tadqiqot jarayoni uch asosiy yo‘nalishda olib borildi:

Semantik tahlil orqali matndagi dissonansni yuzaga keltiradigan so‘z va iboralar aniqlanadi. Bu tahlil qahramonlarning ichki qarashlari va tashqi harakatlari o‘rtasidagi ziddiyatni aniqlash, shuningdek, tarjimada semantik o‘zgarishlar orqali yuzaga keladigan dissonansni tushunishga xizmat qiladi. Misol uchun, *«exhausted with life»* iborasi Willning ruhiy charchashini va hayotga bo‘lgan motivatsiyaning pasayishini ifodalaydi. Semantik tahlil, shuningdek, tarjimada qaysi so‘zlar va iboralar original kontekstga mos kelmaganini aniqlash imkonini beradi.

Tarjima tahlili adabiy matnning lingvistik, stilistik va madaniy xususiyatlarini o‘rganish orqali amalga oshiriladi. Bu tahlilning maqsadi – matndagi subtil ma’no, hissiy ton va yumorni tarjimada saqlash imkoniyatlarini aniqlashdir. Masalan, *«frozen prawn»* iborasi ingliz tilida nafaqat jismoniy obyektni, balki kontekstual subtillarni va humoristik ohangni bildiradi. O‘zbek tilida bu iborani *«muzlatilgan krevetka»* deb tarjima qilish mumkin, ammo bu subtillar to‘liq yetkazilmaydi. Tarjima tahlili, shuningdek, tarjimonning ichki tanlovlari, ya’ni literal tarjimani afzal ko‘rish yoki ma’noni moslashtirish orqali kontekstni saqlash kabi dissonansli qarorlarini aniqlashga imkon beradi.

Psixologik tahlil qahramonlarning ichki hissiy holatini va qaror qabul qilishdagi ziddiyatlarini o‘rganishga qaratilgan[2]. Bu usul yordamida Willning kasallikdan charchashi, atrofdagilarning yordamiga bo‘lgan reaksiyasi va ichki motivatsiyadagi ziddiyatlar tahlil qilinadi. Shu tarzda, psixologik tahlil orqali qahramonning ichki dissonansi aniqlanadi va o‘quvchiga uning ruhiy holatini chuqurroq idrok etish imkoniyati beriladi.

Ushbu tadqiqotda semantik, tarjima va psixologik tahlil birgalikda qo‘llanilib, kognitiv dissonans fenomenini har tomonlama o‘rganish imkonini berdi. Bu yondashuv adabiy matnning lingvistik, stilistik va psixologik qatlamlarini birlashtirib tahlil qilishga imkon beradi. Shu orqali matnning o‘quvchi tomonidan idrok etilishi, tarjima jarayonida yuzaga keladigan qarama-qarshiliklar va qahramonlarning ichki ziddiyatlari sistematik ravishda aniqlanadi.

[1] Eugene Nida, Charles Taber. The Theory and Practice of Translation. Leiden: Brill, 1969. – P.23.
[2] Patrick Colm Hogan. Cognitive Science, Literature, and the Arts. New York: Routledge, 2003. – P.23.

Lingvistik va tarjimashunoslik dissonansi

Inglizcha ibora	O‘zbekcha tarjima	Tahlil
frozen prawn	muzlatilgan krevetka	Literal tarjima; kontekstual yumor yo‘qoladi
he tolerated me	u menga ro’yxushlik berardi	Asl psixologik noqulaylik yumshatilgan
exhausted with life	hayotdan charchagan	Emotsional intensivlik saqlangan, lekin asosiy ma’no yo‘qolgan

Tarjima jarayonida lingvistik va madaniy dissonans yuzaga keladi, bu esa o‘quvchi va tarjimonni ichki tanlovga majbur qiladi.

Ushbu tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, kognitiv dissonans fenomeni adabiy matnni tahlil qilishda muhim va samarali vosita sifatida namoyon bo‘ladi. Birinchidan, psixologik nuqtai nazardan, dissonans qahramonlarning ichki hissiy holati va tashqi muhit bilan o‘zaro munosabatlarini aniqlash imkonini beradi. Masalan, Willning ruhiy charchashi va atrofdagi insonlarning unga ko‘rsatadigan e’tiborining qarama-qarshiligi psixologik dissonansni kuchaytiradi, bu esa o‘quvchiga qahramonning ichki dunyosini chuqurroq idrok etishga imkon beradi. Shu jihatdan, kognitiv dissonans adabiy tahlil uchun nafaqat psixologik kontekstni aniqlash, balki qahramonlarning motivatsiyasi va qaror qabul qilishdagi murakkabliklarni tushunish vositasi sifatida xizmat qiladi.

Ikkinchidan, tarjimashunoslik nuqtai nazaridan, lingvistik va madaniy qarama-qarshiliklar tarjimonni ichki tanlovga majbur qiladi. Tarjimon matnning semantik va stilistik boyligini saqlashga intiladi, lekin madaniy tafovutlar va kontekstual subtillar bu jarayonni murakkablashtiradi. Masalan, *«frozen prawn»* iborasining o‘zbek tilidagi literal tarjimasi (*«muzlatilgan krevetka»*) matndagi hissiy ohang va humoristik elementlarni to‘liq yetkazmaydi. Shu sababli tarjimon dissonansni boshdan kechiradi: u literal tarjimani tanlash yoki matn ma’nosini moslashtirish orqali kontekstual subtillarni saqlash variantlarini muvozanatlashga majbur bo‘ladi. Bu holat tarjimashunoslikda kognitiv dissonansning markaziy rolini ko‘rsatadi.

Uchinchidan, tilshunoslik nuqtai nazaridan, dissonans semantik, sintaktik va pragmatik darajalarda o‘rganilishi mumkin. Semantik darajada dissonans so‘z va iboralarning bir-biriga mos kelmasligi yoki kontekstga zid bo‘lishi orqali yuzaga chiqadi. Sintaktik darajada qahramonlarning jumla tuzilishi va muloqot uslublari dissonansga sabab bo‘lishi mumkin. Pragmatik darajada esa matndagi ijtimoiy va madaniy kontekstlar, qahramonlar o‘rtasidagi muloqotning normativ jihatlari dissonansni kuchaytiradi. Shu bilan birga, tilshunoslik tahlili kognitiv dissonansni o‘quvchi tomonidan idrok etilishida muhim vosita sifatida namoyon bo‘ladi.

Shu bilan birga, tadqiqot shuni ko‘rsatadiki, kognitiv dissonans fenomenini adabiy matnni tahlil qilish va tarjima jarayonida o‘rganish, lingvistik, stilistik, madaniy va psixologik komponentlarni birlashtirib, matnni har tomonlama chuqur anglash imkonini yaratadi. Natijada, kognitiv dissonans adabiy tahlil, tilshunoslik va tarjimashunoslik tadqiqotlari uchun samarali ilmiy vosita sifatida xizmat qiladi.

Ushbu maqola kognitiv dissonans fenomenini psixologiya, tilshunoslik va tarjimashunoslik nuqtai nazaridan tizimli tarzda tahlil qildi. Tadqiqot natijalari ko‘rsatadiki, kognitiv dissonans adabiy matnlarni o‘rganishda va tarjima jarayonida uch asosiy darajada yuzaga chiqadi: psixologik, lingvistik va madaniy. Psixologik nuqtai nazardan kognitiv dissonans shaxsning ichki psixologik holati va atrof-muhit ta’siri o‘rtasidagi ziddiyat orqali yuzaga keladi. Jojo Moyesning *«To seni topgunimcha»* asaridagi Will qahramoni misolida bu fenomen aniq ko‘rinadi. Willning kasalligi, ruhiy charchashi va hayotga bo‘lgan motivatsiyasidagi pasayish uning atrofdagi insonlar tomonidan ko‘rsatilayotgan yordam va ijobiy muloqot bilan qarama-qarshilik hosil qiladi. Ushbu ichki va tashqi ziddiyat o‘quvchida qahramonning ichki stressini sezishga va uning hissiy holatini chuqurroq idrok etishga imkon yaratadi.

Tarjimashunoslik nuqtai nazaridan kognitiv dissonans tarjimonning ichki tanlovi va qarama-qarshiliklar orqali yuzaga chiqadi. Tarjimon matndagi semantik va stilistik moslikni saqlashga intilsa ham, madaniy tafovutlar va kontekstual subtillar bu jarayonni murakkablashtiradi. Masalan, *«frozen prawn»* iborasi ingliz tilida o‘ziga xos humoristik va hissiy ohangga ega bo‘lib, o‘zbek tilidagi literal tarjimasi (*«muzlatilgan krevetka»*) bu subtillarni to‘liq yetkazmaydi. Shu bilan tarjimon literal tarjimani tanlash yoki ma’noni moslashtirish orqali matnning kontekstual va stilistik ohangini saqlash imkoniyatini muvozanatlashga majbur bo‘ladi. Natijada, tarjimashunoslik jarayonida dissonans fenomeni yanada sezilarli darajada namoyon bo‘ladi.

Tilshunoslik nuqtai nazaridan, kognitiv dissonans semantik, sintaktik, pragmatik va stilistik darajalarda o‘rganilishi mumkin. So‘z va iboralar ma’nosidagi qarama-qarshiliklar, jumla tuzilishi va muloqot uslubidagi tafovutlar, shuningdek, madaniy kontekst bilan bog‘liq dissonans o‘quvchining matnni idrok etish ja-

rayonini murakkablashtiradi. Shu tarzda, dissonans fenomeni o‘quvchida empatiya va qahramonning ichki dunyosini tushunish qobiliyatini oshiradi.

Shunday qilib, kognitiv dissonans fenomeni adabiy tahlil, tilshunoslik va tarjimashunoslik tadqiqotlari uchun samarali ilmiy vosita sifatida xizmat qiladi, matnning psixologik, lingvistik va madaniy qatlamlarini chuqurroq tushunish imkonini beradi, va o‘quvchining adabiy matnga nisbatan empatiyasini shakllantiradi. Ushbu tadqiqot natijalari kelajakda adabiy tarjima va lingvistik tahlil sohalarida kognitiv dissonansni yanada kengroq o‘rganish uchun asos bo‘lib xizmat qilishi mumkin.

Rezyume. Ushbu maqola kognitiv dissonans fenomenini tilshunoslik, tarjimashunoslik va psixologiya doirasida o‘rganadi hamda tahlil uchun Jojo Moyes ning «Me Before You» romanidan olingan matn parchasidan foydalanadi.

Resume. This article explores the phenomenon of cognitive dissonance in the context of linguistics, translation studies, and psychology, using a passage from Jojo Moyes' «*Me Before You*».

Резюме. Статья исследует феномен когнитивного диссонанса в контексте лингвистики, переводоведения и психологии на примере фрагмента из произведения Джоджо Мойес «*До того встречи с тобой*».

Filologik tadqiqotlar: til, adabiyot, ta’lim. 2026; 3
ISNN: 2181-1741 (Print)
ISNN: 2181-1725

ZAMONAVIY MOBIL ALOQA TERMINLARIDA TRANSLITERATSIYA STRATEGIYALARI: INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARI QIYOSIDA

Arzimurodova E’zoza Berdimurod qizi
Qarshi davlat universiteti tayanch doktoranti

XXI asr axborot texnologiyalari davri sifatida til tizimida yangi terminologik qatlamning jadal shakllanishiga olib keldi. Ayniqsa mobil aloqa texnologiyalari sohasida yuzaga kelayotgan innovatsiyalar bilan birga ko‘plab yangi terminlar paydo bo‘lmoqda. Bu terminlarning aksariyati ingliz tilida yaratiladi va global texnologik diskurs orqali boshqa tillarga kirib boradi.

Mobil texnologiyalar terminologiyasining kengayishi til tizimida yangi lingvistik jarayonlarni yuzaga keltiradi. Shunday jarayonlardan biri transliteratsiya hisoblanadi. Transliteratsiya terminologiyada bir yozuv tizimida ifodalangan birlikni boshqa yozuv tizimi orqali grafik jihatdan ifodalash jarayoni sifatida talqin qilinadi. Biroq amaliy til jarayonida transliteratsiya ko‘pincha fonetik va morfologik moslashuv bilan ham birga kechadi.

Mobil aloqa terminologiyasida transliteratsiya jarayoni ayniqsa faol namoyon bo‘ladi. Masalan, smartphone, hotspot, roaming, mobile data, touchscreen kabi terminlar o‘zbek tilida turli shakllarda qo‘llanmoqda. Ba’zi terminlar asl grafikasini saqlagan holda ishlatilsa, ayrimlari esa o‘zbek fonetik tizimiga moslashadi. Shu sabab mobil terminologiyada transliteratsiya masalasini o‘rganish tilshunoslikning muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Mazkur tad-

qiqot mobil aloqa terminlarining o‘zbek tiliga kirib kelish jarayonini lingvistik nuqtai nazardan tahlil qilishga qaratilgan.

Tadqiqotning asosiy maqsadi mobil aloqa terminlarida transliteratsiya strategiyalarini aniqlash hamda ularning o‘zbek til tizimiga moslashuv xususiyatlarini tahlil qilishdan iborat.

Transliteratsiya tilshunoslikda yozuv tizimlari o‘rtasidagi grafemik moslashuv jarayoni sifatida talqin qilinadi. Ushbu jarayon bir yozuv tizimida ifodalangan lingvistik birlikning boshqa yozuv tizimi orqali grafik jihatdan qayta ifodalanishini anglatadi. Transliteratsiya ko‘pincha fonetik moslashuvdan farqli ravishda, asosan grafik moslikni saqlashga qaratilgan jarayon sifatida qaraladi.

Transliteratsiya masalasi xalqaro tilshunoslikda keng o‘rganilgan. Masalan, D. Crystal transliteratsiyani yozuv tizimlari o‘rtasidagi moslashuv jarayoni sifatida izohlab, uning asosiy vazifasi lingvistik birliklarning grafik identifikatsiyasini saqlash ekanligini ta’kidlaydi[1]. Crystalning fikricha, transliteratsiya jarayoni ayniqsa texnologik terminologiyada muhim ahamiyat kasb etadi, chunki bunday terminlar ko‘pincha global kommunikatsiya vositasi sifatida ishlatiladi.

Terminologiya nazariyasida transliteratsiya masalasi E. Wüster tomonidan ham ko‘rib chiqilgan. Olim terminologik birliklarning xalqaro ilmiy diskursda bir xil shaklda qo‘llanishi zarurligini ta’kidlab, texnik terminlarda grafik barqarorlik muhim omil ekanligini ko‘rsatadi[2]. Ayniqsa texnologiya va muhandislik sohalarida terminlarning transliteratsiya orqali boshqa tillarga kirib borishi keng tarqalgan.

Til kontaktlari nazariyasida ham transliteratsiya jarayoni muhim o‘rin egallaydi. U. Weinreich o‘z tadqiqotlarida chet til birliklarining o‘zlashuvi jarayonida grafik va fonetik moslashuv birgalikda sodir bo‘lishini ta’kidlaydi[3]. Uning fikricha, terminlarning yangi til tizimiga kirib kelishida dastlab grafik shakl saqlanadi, keyinchalik esa fonetik va morfologik integratsiya yuz beradi.

Zamonaviy terminologiya tadqiqotlarida transliteratsiya va termin o‘zlashuvi o‘rtasidagi munosabat ham muhim masala sifatida ko‘rib chiqiladi. M.T. Cabré terminlarni kommunikativ birlik sifatida talqin qilib, ilmiy va texnologik diskursda termin shaklining barqarorligi muhimligini ta’kidlaydi[4]. Uning fikricha, global texnologik terminlarning transliteratsiya orqali boshqa tillarga kirib borishi ilmiy kommunikatsiya samaradorligini oshiradi.

O‘zbek tilshunosligida ham transliteratsiya masalasi qator tadqiqotlarda o‘rganilgan. Jumaniyozov va Islomov zamonaviy o‘zbek tilida transliteratsiya hamda amaliy transkripsiya muammolarini tahlil qilib, terminlarni yozishda grafemik moslashuv va me’yorlashtirish masalalariga alohida e’tibor qaratadi[5]. Mualliflarning ta’kidlashicha, transliteratsiya jarayonida milliy yozuv tizimi qoidalari bilan xalqaro termin shakllari o‘rtasida muvozanat saqlanishi lozim.

Axborot texnologiyalari va mobil aloqa terminologiyasi esa transliteratsiya jarayoni eng faol namoyon bo‘ladigan sohalardan biri hisoblanadi. Mobil texnologiyalar bilan bog‘liq terminlar global kommunikatsiya tizimi orqali tez tarqaladi va ko‘pincha ingliz tilidagi shaklini saqlagan holda boshqa tillarga kirib boradi. Masalan, *Wi-Fi, hotspot, smartphone, roaming* kabi terminlar ko‘plab tillarda transliteratsiya asosida qo‘llanmoqda.

Shu sabab mobil aloqa terminlarining transliteratsiya xususiyatlarini o‘rganish nafaqat terminologiya nazariyasi, balki zamonaviy lingvistika uchun ham muhim ilmiy ahamiyatga ega. Ushbu tadqiqot aynan mobil aloqa terminlarining o‘zbek tiliga transliteratsiya orqali kirib kelish jarayonini tizimli ravishda tahlil qilishga qaratilgan.

Tadqiqot davomida mobil aloqa texnologiyalari sohasida qo‘llaniladigan inglizcha terminlarning o‘zbek tiliga transliteratsiya orqali kirib kelish xususiyatlari tahlil qilindi. Empirik material sifatida mobil qurilmalar interfeysi, mobil xizmatlar va tarmoq texnologiyalariga oid terminlar tanlab olindi. Terminlar Android va iOS platformalari interfeysi hamda texnik hujjatlarda uchraydigan birliklar asosida shakllantirildi[6].

Tahlil natijasida mobil aloqa terminlarining o‘zbek tiliga kirib kelishida uch asosiy transliteratsiya modeli aniqlanadi:

-grafik shaklni saqlovchi terminlar;

-adaptatsiyalashgan transliteratsiya birliklari;

-gibrid terminlar.

Mazkur tasnif terminlarning lingvistik moslashuv darajasini aniqlash imkonini beradi.

Grafik shaklini saqlovchi terminlar

[1] Crystal D. A Dictionary of Linguistics and Phonetics. – 6th ed. – Oxford: Blackwell Publishing, 2008. – P. 490–491.

[2] Wüster E. Introduction to the General Theory of Terminology and Terminological Lexicography. – Vienna: Springer, 1979. – P. 34–38.

[3] Weinreich U. Languages in Contact: Findings and Problems. – New York: Linguistic Circle of New York, 1953. – P. 56–60.

[4] Cabré M. T. Terminology: Theory, Methods and Applications. – Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 1999. – P. 92–95.

[5] Jumaniyozov Z. O., Islomov S. R. Zamonaviy o‘zbek tilida transliteratsiya va amaliy transkripsiya // O‘zbekistonda xorijiy tillar. – 2023. – №3. – B. 47–49.

[6] Android Developers. Android terminology and mobile platform documentation. – https://developer.android.com Apple Inc. iPhone User Guide. – https://support.apple.com.

Mobil aloqa terminologiyasining muhim qismi xalqaro texnologik standartlar bilan bog‘liq bo‘lgan qisqartmalardan iborat. Bunday terminlar ko‘pincha boshqa tillarga ham o‘z grafik shaklini saqlagan holda kirib boradi.

Misol tariqasida quyidagi terminlarni olishimiz mumkin:

*Wi-Fi – **Wireless Fidelity** – simsiz tarmoq texnologiyasi.*

*DNS – **Domain Name System** – domen nomlari tizimi.*

*LTE – **Long Term Evolution** – uzoq muddatli rivojlanish texnologiyasi (yuqori tezlikdagi mobil aloqa standarti).*

*SIM – **Subscriber Identity Module** – abonent identifikatsiya moduli (SIM karta).*

*5G – **Fifth Generation** – beshinchi avlod mobil aloqa texnologiyasi.*

*GPS – **Global Positioning System** – global joylashuvni aniqlash tizimi.*

*VPN – **Virtual Private Network** – virtual xususiy tarmoq.*

Mazkur terminlar mobil aloqa texnologiyalarining global standartlarini ifodalaydi. Shu sababli ularning grafik shaklini o‘zgartirish ilmiy kommunikatsiyada termin identifikatsiyasini qiyinlashtirishi mumkin.

Misol uchun: *Wi-Fi tarmog‘i, SIM karta*, *DNS sozlamalari*, *VPN xizmati*, *5G texnologiyasi.*

Bu yerda inglizcha termin grafik jihatdan saqlanib qoladi, biroq u o‘zbek tilining sintaktik tizimiga moslashgan holda qo‘llanadi.

Terminologiya nazariyasiga ko‘ra, bunday birliklar xalqaro terminlar sifatida qaraladi va ilmiy kommunikatsiyada ularning grafik barqarorligini saqlash muhim hisoblanadi.

Adaptatsiyalashgan transliteratsiya

Mobil aloqa terminlarining ayrimlari o‘zbek tilining fonetik tizimi ta’sirida moslashadi. Bu jarayon transliteratsiya va fonetik adaptatsiyaning o‘zaro ta’siri natijasida yuzaga keladi.

Masalan:

online - onlayn
offline - oflayn
scanner - skaner
server - server
router – router.

Bunday terminlar ko‘pincha ommaviy kommunikatsiya va kundalik nutqda keng qo‘llanadi: *onlayn xizmatlar*, *oflayn rejim*, *server bilan ulanish*, *skaner orqali hujjat yuborish.*

Crystal til kontaktlari jarayonida o‘zlashgan birliklarning fonetik moslashuvi tabiiy lingvistik jarayon ekanligini ta’kidlaydi.

Haspelmath va Tadmor ham chet til birliklarining boshqa tillarga kirib kelishida fonetik adaptatsiya muhim rol o‘ynashini qayd etadi[1].

Gibrid terminlar

Mobil aloqa terminologiyasida keng tarqalgan model gibrid terminlar hisoblanadi. Bunday terminlarda inglizcha komponent o‘zbekcha birlik bilan birikadi: *mobile data xizmati*, *cloud storage xotirasi*, *touchscreen ekran*, *call log jurnali*, *search engine tizimi*, *online chat xizmati.*

Bunday terminlar texnologik terminologiyada keng qo‘llaniladi, chunki ular terminning xalqaro identifikatsiyasini saqlagan holda mahalliy til tizimiga moslashish imkonini beradi.

Masalan:

mobile data xizmatini yoqish
call log jurnalini tekshirish
cloud storage xotirasidan foydalanish.

Morfologik integratsiya

Transliteratsiya qilingan terminlar vaqt o‘tishi bilan o‘zbek tilining grammatik tizimiga ham moslashadi. Bu jarayon morfologik integratsiya deb ataladi.

Misol uchun:

Wi-Fi tarmog‘ida ishlash
VPN xizmatidan foydalanish
serverlarni boshqarish
routerga ulanish
5G texnologiyasining rivojlanishi.

Weinreich til kontaktlari jarayonida o‘zlashgan birliklarning grammatik integratsiyasi til tizimining tabiiy rivojlanish bosqichi ekanligini ta’kidlaydi.

Haugen ham o‘zlashgan terminlarning yangi til tizimiga moslashishi bosqichma-bosqich amalga oshishini qayd etadi[2].

Tahlil natijalari mobil aloqa terminologiyasida transliteratsiya jarayoni murakkab lingvistik hodisa ekanligini ko‘rsatadi.

Birinchidan, xalqaro texnologiya standartlari bilan bog‘liq terminlar ko‘pincha asl grafikasini saqlaydi. Bu jarayon terminologiya nazariyasida terminlarning xalqaro standartlashuvi bilan izohlanadi.

Ikkinchidan, ayrim terminlar fonetik moslashuv orqali mahalliy til tizimiga integratsiyalashadi. Bu jarayon til kontaktlari nazariyasida keng o‘rganilgan.

Uchinchidan, gibrid terminlar transliteratsiya va tarjima o‘rtasidagi muvozanatni ta’minlaydi. Cabré terminologiya tizimida bunday birliklarning kommunikativ samaradorligini alohida ta’kidlaydi.

Shuningdek, zamonaviy mobil texnologiyalar terminologiyasi global kommunikatsiya bilan bevosita bog‘liq bo‘lgani sababli terminlarning ko‘pchiligi ingliz

[1] Haspelmath M., Tadmor U. Loanwords in the World’s Languages. – Berlin: De Gruyter, 2009. – P. 35–38.
[2] Haugen E. The Analysis of Linguistic Borrowing // Language. – 1950. – Vol. 26. – P. 212–214.

tilidan kirib keladi. Bu holat axborot texnologiyalari terminologiyasining ingliz tili asosida shakllanishi bilan izohlanadi[1].

Mazkur tadqiqot natijalari mobil aloqa terminologiyasida transliteratsiya jarayoni o‘ziga xos lingvistik xususiyatlarga ega ekanligini ko‘rsatdi. Tahlillar shuni anglatadiki, mobil aloqa sohasiga oid terminlar o‘zbek tiliga kirib kelishda transliteratsiya jarayoni bir xil yo‘sinda amalga oshmaydi, balki u terminlarning funksional va kommunikativ xususiyatlariga bog‘liq holda turli shakllarda namoyon bo‘ladi. Xususan, xalqaro texnologik standartlar bilan bog‘liq bo‘lgan qisqartmalar va texnologiya nomlari ko‘pincha asl grafik shaklini saqlagan holda qo‘llanadi. Bunday terminlar global texnologik diskursda umumiy identifikator vazifasini bajarishi sababli ularning yozilish shaklini o‘zgartirish ilmiy kommunikatsiyada aniqlikni kamaytirishi mumkin.

Shu bilan birga, mobil aloqa terminologiyasida ayrim birliklar ommaviy kommunikatsiya jarayonida mahalliy fonetik tizim ta’sirida moslashishi kuzatiladi. Bu jarayonda ingliz tilidan kirib kelgan terminlar talaffuzga yaqin grafika bilan yozila boshlaydi va asta-sekin til tizimida mustahkamlanadi. Masalan, online va offline kabi birliklarning onlayn hamda oflayn shakllari ommaviy nutqda keng qo‘llanayotgan adaptatsiyalashgan transliteratsiya namunalaridir.

Tadqiqot davomida mobil aloqa terminologiyasida gibrid terminlar ham muhim o‘rin egallashi aniqlandi. Bunday terminlarda inglizcha texnologik komponent o‘zbek tilidagi so‘z bilan birikib, yangi terminologik birlikni hosil qiladi. Masalan, mobile data xizmati, cloud storage xotirasi yoki call log jurnali kabi birliklar transliteratsiya va tarjima elementlarining birgalikda qo‘llanishi natijasida yuzaga keladi. Bu model terminning xalqaro identifikatsiyasini saqlab qolish bilan birga, uning semantik mazmunini o‘zbek tilida aniqroq ifodalash imkonini beradi.

Bundan tashqari, transliteratsiya orqali o‘zlashgan terminlarning o‘zbek tilining grammatik tizimiga ham moslashib borishi kuzatiladi. Masalan, Wi-Fi tarmog‘ida ishlash, VPN xizmatidan foydalanish yoki 5G texnologiyasining rivojlanishi kabi birliklar transliteratsiya qilingan terminlarning morfologik integratsiyasini yaqqol namoyon etadi. Bu jarayon o‘zlashgan terminlarning til tizimiga muvaffaqiyatli singib borayotganini ko‘rsatadi.

Umuman olganda, mobil aloqa terminologiyasida transliteratsiya jarayoni zamonaviy terminologiya tadqiqotlarining dolzarb yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Axborot texnologiyalari sohasining jadal rivojlanishi yangi terminlarning paydo bo‘lishiga olib kelayotgan bir paytda, ularning milliy til tizimiga moslashuvi va yozilish me’yorlarini aniqlash muhim ilmiy vazifa sifatida namoyon bo‘lmoqda. Shu nuqtai nazardan, ushbu tadqiqot mobil aloqa terminlarini tizimlashtirish, ularning yozilish shakllarini me’yorlashtirish hamda kelajakda mobil texnologiyalar terminologiyasiga oid leksikografik ishlanmalarni yaratish uchun muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qilishi mumkin.

Resume. This article examines the transliteration features of mobile communication terminology in English and Uzbek. The study analyzes the process of borrowing English technological terms into the Uzbek language and their graphemic and phonetic adaptation. The research identifies several transliteration patterns used in mobile communication terminology and highlights the role of international technological terms in modern linguistic discourse.

Резюме. В данной статье рассматриваются транслитерационные особенности терминов мобильной связи в английском и узбекском языках. В исследовании анализируются процессы заимствования технологических терминов из английского языка в узбекский и их графическая и фонетическая адаптация. Особое внимание уделяется основным моделям транслитерации терминов мобильной связи и их функционированию в современном языковом дискурсе.

[1] Crystal D. Language and the Internet. – Cambridge: Cambridge University Press, 2006. – P. 18–21.

Filologik tadqiqotlar: til, adabiyot, ta'lim. 2026; 3
ISNN: 2181-1741 (Print)
ISNN: 2181-1725

SAVDO KONSEPTI DOIRASIDA SINONIMIYA (O'ZBEK VA INGLIZ TILLARI MISOLIDA)

Bozorova Sevara Kamol qizi,
Qarshi davlat universiteti doktoranti

Savdo faoliyati insoniyat tarixidagi eng qadimiy iqtisodiy jarayonlardan biri bo'lib, jamiyat taraqqiyoti bilan birga til tizimida ham muhim leksik qatlamni shakllantirgan. Iqtisodiy munosabatlar, tovar almashinuvi va moliyaviy natijalar til orqali ifodalanar ekan, bu jarayon savdo mazmunli leksik birliklarning keng semantik maydonini yuzaga keltiradi. Bunday birliklar nafaqat iqtisodiy faoliyatni nomlash vazifasini bajaradi, balki til tizimida turli semantik munosabatlarni, xususan sinonimiya hodisasini ham namoyon qiladi. Savdo leksikasida uchraydigan ko'plab birliklar o'zaro yaqin ma'noga ega bo'lsa-da, ularning semantik hajmi, qo'llanish doirasi va stilistik ranggi bir xil emas.

Savdo leksikasida sinonimiya hodisasini yoritishda leksik-semantik yondashuv muhim ahamiyat kasb etadi. Tilshunos olima I. A. Siddiqova sinonimlarni aniqlashda ularning matndagi funksional xususiyatlariga e'tibor qaratib, bunday birliklarning ayrim kontekstlarda o'zaro almashish imkoniyatini muhim mezon sifatida ko'rsatadi.[1]

Aynan iqtisodiyot terminologiyasida sinonimiya hodisasini chuqur tahlil qilgan O. S. Ahmedov ingliz tilidagi nisbatan standartlashgan terminologik tizim bilan o'zbek tilidagi variantlilik va uslubiy rang-baranglik o'rtasidagi farqlarni aniq misollar orqali ko'rsatib bergan.[2] Jumladan, *pul, aqcha, mablag' – money; ahdnoma, bitim, shartnoma, kelishuv – contract; daromad, foyda, kirim, tushum – income; sarf, xarajat, chiqim – expense.* Bu esa savdo leksikasining har ikki tilda qanday shakllanishi va rivojlanishini tushunishda muhim ilmiy asos yaratadi.

Sinonimiya tilning semantik tizimini boyituvchi muhim hodisalardan biri hisoblanadi. Yaqin ma'noli birliklar orqali bir xil yoki o'xshash tushunchalar turli nuqtai nazardan ifodalanadi, bu esa tilning ifoda imkoniyatlarini kengaytiradi. Ayniqsa, savdo va iqtisodiyot sohasida sinonimik birliklar terminologik aniqlik, stilistik farqlanish yoki qo'llanish konteksti bilan bir-biridan ajralib turadi. Masalan, o'zbek tilida «savdo» va «tijorat», «foyda» va «daromad», «tovar» va «mahsulot» birliklari ma'no jihatdan yaqin bo'lsa-da, ularning semantik chegarasi va qo'llanish doirasi bir xil emas. Shunga o'xshash holat ingliz tilida ham kuzatiladi, ya'ni «trade» va «commerce», «profit» va «income», «goods» va «merchandise» kabi birliklar umumiy semantik asosga ega bo'lsa-da, ular iqtisodiy diskursda turlicha funksional vazifani bajaradi.

Savdo leksikasidagi bunday sinonimik birliklarni qiyosiy jihatdan o'rganish til tizimida iqtisodiy tushunchalarning qanday strukturalashganini aniqlashga yordam beradi. Mazkur **maqolaning maqsadi** o'zbek va ingliz tillarida savdo mazmunli sinonimik birliklarni aniqlash hamda ularning semantik o'xshashlik va farqli jihatlarini qiyosiy tahlil qilishdan iborat.

Tilshunoslikda sinonimlar odatda ma'lum bir tushunchani ifodalovchi, ammo semantik jihatdan to'liq teng bo'lmagan, balki ma'no nozikliklari bilan farqlanuvchi birliklar sifatida talqin qilinadi. Bunday birliklar sinonimik qatorni tashkil etadi. Sinonimik qator tarkibidagi so'zlar umumiy semantik yadroni saqlab qoladi, biroq ularning har biri ma'lum bir farqlovchi semaga ega bo'ladi. Ana shu farqlovchi semalar sinonimlar o'rtasidagi semantik tafovutni yuzaga keltiradi. Natijada sinonimik birliklar bir-birini to'liq almashtira olmaydi, balki ma'lum kontekstlarda ma'no aniqligini ta'minlaydi.

Savdo leksikasida sinonimiya hodisasi iqtisodiy faoliyatning murakkab va ko'p qirrali xarakteri bilan bog'liq bo'lib, til tizimida turli leksik vositalar orqali namoyon bo'ladi. Bu birliklar bir-biriga yaqin iqtisodiy tushunchalarni ifodalaydi, biroq ularning qo'llanish doirasi, terminologik aniqligi va stilistik xususiyatlari farq qiladi. Shu sababli savdo leksikasiga doir ba'zi so'zlar kundalik iqtisodiy faoliyatni tasvirlashda keng qo'llanilsa, ularning sinonimlari ilmiy, rasmiy yoki professional diskursda ishlatiladi.

O'zbek tilidagi «savdo» va «tijorat» birliklari umumiy ma'noda tovar almashinuvi jarayonini bildi-

[1] Сиддикова И. А. Синонимия языка и её кодификационные основы: дис. …д-ра филол. наук. – Ташкент, 2012. – 408 с.
[2] Ахмедов О. С. Иқтисодиёт терминологиясида синонимия (инглиз ва ўзбек тиллари мисолида) // Филология масалалари. – 2018. – № 1. – Б. 39.

radi. Biroq «savdo» so‘zi kengroq qo‘llanadigan umumiy birlik bo‘lib, kundalik nutqda «savdo bozori», «savdo kompleksi», «savdo shoxobchasi» kabi birikmalarda faol ishlatiladi. «Tijorat» esa ko‘proq rasmiy yoki terminologik birlik sifatida qo‘llanadi va «tijorat banki», «tijorat tashkiloti» kabi so‘z birikmalari tarkibida iqtisodiy faoliyatning tashkil etilgan shaklini ifodalashga xizmat qiladi.

Shuningdek, ingliz tilidagi «trade» va «commerce» birliklari yaqin ma’noga ega bo‘lsa-da, ularning qo‘llanish konteksti va semantik hajmi ham bir xil emas. «Trade» so‘zi ko‘proq umumiy savdo faoliyatini, ayniqsa, tovar almashinuvi jarayonini bildiradi. Xususan, «international trade», «trade relations», «trade agreement» kabi birikmalarda bu so‘z keng qo‘llanadi. «Commerce» esa ko‘proq rasmiy yoki iqtisodiy termin sifatida ishlatiladi va kengroq iqtisodiy faoliyatni, ya’ni ishlab chiqarish, taqsimot va savdo jarayonlarini o‘z ichiga oluvchi tizimni ifodalaydi. Demak, har ikkala tilda ham umumiy savdo jarayonini ifodalovchi sinonimlar mavjud bo‘lib, ulardan biri asosan umumiy, ikkinchisi esa terminologik yoki rasmiy xarakterga ega.

Savdo jarayonidagi subyektlarni ifodalovchi sinonimik birliklarning farqlari asosan kontekstual, stilistik va funksional nuanslarda namoyon bo‘ladi. Jumladan, o‘zbek tilidagi «xaridor» va «mijoz» leksemalari tovarni sotib oluvchi shaxsni bildiradi. Ushbu sinonimlarning farqi shundaki, «xaridor» kengroq, umumiy kontekstda ishlatiladi va ko‘proq rasmiy-huquqiy nutqda uchraydi. «Mijoz» leksemasi esa odatda xizmat ko‘rsatish sohasiga oid subyektni ifodalashda qo‘llaniladi. Misol uchun, *«Bank mijozlari uchun yangi xizmatlar joriy etildi»*. Shu bilan birga, «mijoz» so‘zi ijtimoiy va madaniy nuansga ega bo‘lib, insoniy aloqani ta’kidlaydi.

Ingliz tilidagi «customer» va «client» so‘zlarida ham yuqoridagi kabi farqlar kuzatiladi. «Customer» so‘zi odatda chakana savdo jarayonida tovar yoki xizmatni sotib oluvchi shaxsni bildiradi: *«The customer purchased the goods»*. «Client» esa professional xizmatlardan foydalanuvchi va xizmat ko‘rsatuvchi tashkilot bilan nisbatan barqaror munosabatga ega bo‘lgan subyektni ifodalaydi: *«The law firm provides advice to its clients»*. Stilistik farqi shundaki, «client» rasmiy va professional kontekstni bildiradi, «customer» esa kengroq kundalik nutqda ishlatiladi.

Yuqoridagi misollar asosida aytish mumkinki, har ikki tilda sinonimik birliklar asosiy nominativ vazifani bajaradi, ya’ni savdo subyektini nomlaydi. Lekin ularning ishlatilish sohasi, kontekstual mosligi va stilistik ohangi turlicha. Bu farqlar terminologik aniqlikni va nutqning kommunikativ mosligini ta’minlaydi, shuning uchun savdo leksikasida sinonimiya nafaqat semantik yaqinlik, balki konseptual va funksional noziklikni ham aks ettiradi.

Savdo natijasini ifodalovchi birliklarda ham sinonimiya kuzatiladi. O‘zbek tilida «foyda» va «daromad» so‘zlari semantik jihatdan yaqin bo‘lsa-da, «foyda» odatda savdo yoki iqtisodiy faoliyat natijasida olingan sof iqtisodiy natijani bildiradi. «Daromad» esa kengroq tushuncha bo‘lib, har qanday moliyaviy tushumni anglatishi mumkin. Masalan, savdo faoliyatidan olingan mablag‘ daromad hisoblanadi, biroq undan xarajatlar ayrilgandan keyin qolgan qismi foyda sifatida baholanadi.

Ingliz tilida bu semantik farq «profit» va «income» birliklari orqali ifodalanadi. «Profit» savdo yoki biznes faoliyati natijasida olingan sof moliyaviy natijani bildiradi. «Income» esa umumiy tushum yoki kirim ma’nosini anglatadi va turli manbalardan kelib tushgan mablag‘ni ifodalashi mumkin. Demak, har ikki tilda ham iqtisodiy natijani ifodalovchi sinonimlar mavjud bo‘lsa-da, ularning semantik chegarasi aniq farqlanadi.

Savdo predmetlarini ifodalovchi birliklarda ham sinonimik munosabat kuzatiladi. O‘zbek tilida «tovar», «mahsulot» va ayrim kontekstlarda «mol» so‘zlari yaqin ma’noli birliklar sifatida ishlatiladi. «Tovar» asosan savdo uchun mo‘ljallangan buyum yoki mahsulotni bildiradi. «Mahsulot» esa ishlab chiqarish natijasida yaratilgan buyumni anglatadi va u har doim ham savdo uchun mo‘ljallangan bo‘lmasligi mumkin. «Mol» so‘zi esa ayrim savdo kontekstlarida umumiy savdo buyumlarini ifodalash uchun ishlatiladi.

Ingliz tilida bu semantik maydon «goods», «merchandise» va «products» birliklari orqali ifodalanadi. «Goods» odatda savdo qilinadigan moddiy buyumlarni bildiradi. «Merchandise» esa ko‘proq chakana savdo kontekstida ishlatiladigan termin bo‘lib, do‘konlarda sotiladigan tovarlarni anglatadi. «Products» esa ishlab chiqarilgan mahsulotlarni ifodalovchi umumiy birlik hisoblanadi. Shunday qilib, har ikki tilda ham savdo predmetlarini ifodalovchi sinonimik birliklar mavjud bo‘lib, ularning farqi asosan semantik hajm va qo‘llanish kontekstida namoyon bo‘ladi.

Umuman olganda, o‘zbek va ingliz tillaridagi savdo leksikasida sinonimiya hodisasi o‘xshash semantik tamoyillarga asoslanadi. Ikkala tilda ham yaqin ma’noli birliklar iqtisodiy jarayon, subyektlar, moliyaviy natija va savdo predmetlarini ifodalashda qo‘llanadi. Biroq bu birliklar ma’no hajmi, terminologik aniqligi hamda qo‘llanish uslubi jihatidan farqlanadi. Shu jihatlar savdo terminologiyasining semantik tuzilishini aniqlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Shuningdek, sinonimik birliklarning funksional xususiyatlari ularning iqtisodiy diskursdagi rolini ham belgilaydi. Savdo terminologiyasida ayrim so‘zlar asosiy termin sifatida ishlatilsa, boshqalari shu ter-

minning semantik variantlari yoki kontekstual muqobillari sifatida namoyon bo‘ladi. Natijada sinonimik birliklar iqtisodiy tushunchalarni turli semantik nuqtai nazardan ifodalash imkonini beradi.

O‘zbek va ingliz tillaridagi savdo leksikasiga oid sinonimik birliklarning qiyosiy tahlili shuni ko‘rsatadiki, har ikkala til tizimida ham iqtisodiy faoliyatni ifodalashda yaqin ma’noli leksik birliklar muhim rol o‘ynaydi. Savdo jarayoni murakkab ijtimoiy-iqtisodiy hodisa bo‘lgani sababli turli semantik vositalar orqali ifodalanadi va natijada sinonimik qatlam shakllanadi. Bunday birliklar umumiy semantik asosga ega bo‘lsa-da, ularning qo‘llanish doirasi, ma’no hajmi va funksional xususiyatlari bilan farqlanadi.

Umuman olganda, savdo leksikasidagi sinonimik birliklarning qiyosiy o‘rganilishi har ikki tilning iqtisodiy terminologiya tizimini chuqurroq tushunishga yordam beradi. Bunday tahlil savdo konseptining til tizimidagi semantik strukturasini ochib berish bilan birga, o‘zbek va ingliz tillarida iqtisodiy tushunchalarning qanday ifodalanishini aniqlashga ham xizmat qiladi.

Rezyume. Mazkur maqolada o‘zbek va ingliz tillaridagi savdo mazmunli leksik birliklarga doir sinonimiya hodisasi qiyosiy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotda savdo jarayoni, sohaga oid subyektlar va predmetlarni ifodalovchi sinonimik birliklar aniqlanib, ularning semantik o‘xshash va farqli jihatlari ko‘rib chiqiladi. Tahlil jarayonida sinonimlarning ma’no hajmi, qo‘llanish konteksti va stilistik xususiyatlari aniqlanadi. Tadqiqot natijalari savdo leksikasining har ikki til tizimida semantik jihatdan boy va tizimli ekanini ko‘rsatadi hamda iqtisodiy terminologiyani lingvistik jihatdan o‘rganishda muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Resume. This article provides a comparative analysis of the phenomenon of synonymy within trade-related lexical units in Uzbek and English. The study identifies synonymous units representing the trade process, its participants, and objects, and examines their semantic similarities and differences. The analysis focuses on the scope of meaning, contextual usage, and stylistic features of synonyms. The results demonstrate that trade vocabulary in both languages is semantically rich and systematically organized, highlighting its significant role in the linguistic study of economic terminology.

Резюме. В данной статье проводится сопоставительный анализ явления синонимии в лексических единицах, относящихся к сфере торговли в узбекском и английском языках. В исследовании выявляются синонимические единицы, обозначающие торговый процесс, его участников и объекты, а также рассматриваются их семантические сходства и различия. В ходе анализа определяются объём значения, контекстуальные условия употребления и стилистические особенности синонимов. Результаты исследования показывают, что торговая лексика в обеих языковых системах характеризуется семантическим богатством и системностью, что свидетельствует о её значимой роли в лингвистическом изучении экономической терминологии.

Filologik tadqiqotlar: til, adabiyot, ta'lim. 2026; 3
ISNN: 2181-1741 (Print)
ISNN: 2181-1725

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ КОНЦЕПТА И ЕГО ИЗУЧЕНИЕ В РАЗНЫХ ЯЗЫКАХ

Каримова Гузал Ихтияровна,
преподаватель Азиатского Международного университета, факультет гуманитарной науки и техники

Концепт как лингвокультурологическое понятие. В современной лингвокультурологии концепт рассматривается как базовая единица картины мира, в которой отражены значимые культурные смыслы и ценности общества[1]. Иными словами, концепт – это ментальное образование, закрепляющее в коллективном сознании информацию об элементах культуры. Он обладает сложной структурой: согласно В. И. Карасику, в каждом концепте можно выделить понятийный (когнитивный), образный и ценностный компоненты[2]. Понятийная составляющая включает основное рациональное содержание концепта – совокупность признаков или признаваемых свойств. Образная составляющая – это культурно обусловленные метафоры, символы и прототипичные образы, ассоциируемые с данным концептом. Ценностная составляющая отражает эмоционально-оценочное отношение носителей культуры к явлению: концепт фиксирует значимость или оценку (позитивную либо негативную), которой наделяется данное явление в культуре. Таким образом, концепты являются хранителями культурных смыслов и ценностей, обеспечивая передачу этих ценностей через язык и литературу от поколения к поколению.

В когнитивной лингвистике исследование концептов предполагает моделирование соответствующих фреймов или понятийных категорий, а также выявление сети ассоциаций и образов, связанных с концептом в сознании носителей языка. Детальный анализ концепта – «культурно-ментально-языкового образования, «кусочка культуры» в сознании человека» – представляет собой один из способов проникновения в ценностные установки народа[3]. При анализе концептов в художественных текстах используются методы когнитивного моделирования, в том числе разбиение лексики, репрезентирующей концепт, на семантические поля и лексико-тематические группы, что позволяет выявить структурные элементы концепта и их взаимосвязи[4]. Подход лингвокультурологии, таким образом, сочетает анализ языковых средств (слов, метафор, сюжетных мотивов), с помощью которых концепт материализуется в тексте, с интерпретацией ценностно-смыслового содержания, отражающего национально-культурный опыт.

Культурно-исторические стереотипы многих народов наделяют женщин особой хитроумностью. В узбекской лингвокультуре известна поговорка: *«Bir ayolning makri qirq tuyaga yuk»* – «Коварства одной женщины хватит, чтобы нагрузить сорок верблюдов»[5]. Данная пословица ярко демонстрирует гендерно маркированное представление: женщина приписывается неисчерпаемый запас хитрости, причём в негативном, мошенническом ключе. Как отмечают исследователи, образ женщины здесь приобретает отрицательную коннотацию, воплощая стереотип о женской склонности к обману и интриге. Аналогичные мотивы встречаются и в других культурах – от библейских и античных сюжетов (Ева, Пандора) до средневековых сказаний. Например, в античной литературе неоднократно обыгрывается тема «коварства женщин» как причины бедствий для

[1] ya.ru

[2] Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – Волгоград: Перемена, 2002. (Об определении и структуре концепта)

[3] О методологии концептуального анализа художественного текста: Ошчепкова А. Лингвистическая репрезентация художественного концепта «она–женщина» – Studia Rossica Posnaniensia, 2016.

[4] О методологии концептуального анализа художественного текста: Ошчепкова А. Лингвистическая репрезентация художественного концепта «она–женщина» – Studia Rossica Posnaniensia, 2016.

5 Узбекская пословица и её анализ: «Bir ayolning makri qirq tuyaga yukdir» – Коварства одной женщины хватит на сорок верблюдов.

мужчин В английской литературной традиции напрямую соответствующей пословицы нет, однако в прошлые эпохи также бытовали представления о женском лукавстве. Средневековые европейские сборники новелл и сказок содержат циклы историй о «хитрых жёнах» и «коварных ведьмах», что перекликается с восточной темой *«айёллар ҳийласи»* («женские уловки»). Таким образом, гендерный компонент концепта «хитрость» укоренён в мировой культуре и наделён схожими чертами: хитроумие приписывается в первую очередь женщине и воспринимается как её «тайное оружие» против сильного пола.

Образная составляющая концепта «Хитрость» в обеих культурах включает сходные символы. Традиционный символ хитрости – *лиса*. Во многих языках лиса (или лисий хвост) олицетворяет хитрое поведение[1]. В узбекском фольклоре лисе (тулки) приписывается именно качество *ayyorlik*, а в английских и европейских баснях лиса (*fox*) – классический персонаж, воплощающий ловкий обман. Кроме того, женская хитрость нередко метафорически связывается с образом змия-искусителя (отсылка к библейскому сюжету) или с различными атрибутами маскировки (например, *маска, вуаль* как символ скрытности намерений). В узбекских народных сказках встречается мотив «сорока уловок»: говорят, что у женщины сорок приёмов хитрости в запасе. В английской речи слово *cunning* помимо негативного значения «коварный» может употребляться и в значении «лукавый, изворотливый ум» либо даже с положительной окраской – *a cunning plan* часто означает «умный, хитроумный план». Эта амбивалентность отражает сложность ценностной составляющей: «хитрость» может осуждаться как зло, но одновременно восхищать как признак ума и смекалки.

В классической узбекской письменной литературе (проза XX века и др.) концепт хитрости тоже находит отражение. Так, у Abdulla Qodiriy в историческом романе «O‘tgan kunlar» можно усмотреть противопоставление наивных и хитроумных персонажей: образ положительной героини Кумуш построен на честности и простоте, тогда как её антагонистка более расчетлива и склонна к скрытному манипулированию (хотя прямого слова *ayyorlik* в тексте может и не быть, концепт проявляется через действия персонажа). Писатель Абдулла Каххар в своих повестях послевоенного периода также выводил колоритные образы женщин, тонко плетущих интриги в быту. В целом узбекская литература XX века, особенно женская проза, часто обращается к теме скрытой силы женщин, их умения добиваться своего не напролом, а обходными путями – то есть опять-таки к концепту женской хитрости, но уже в психологическом, а не фольклорно-сказочном ключе.

Отдельно стоит упомянуть, что узбекские авторы нередко используют народные пословицы и фразеологизмы, связанные с хитростью, вплетая их в речь персонажей. Например, если герой говорит: *«У неё на каждое дело найдется сорок уловок»*, это явная аллюзия на упомянутую выше пословицу о сорока верблюдах. Тем самым литература не только отражает концепт, но и эксплицитно обсуждает отношение к нему внутри самого культурного контекста. Ценностное отношение в узбекских текстах зачастую двояко: с одной стороны, восхищение умом и сметкой, с другой – моральное осуждение обмана. Этот дуализм и составляет сущность концепта «Аёрлик»: он одновременно и восхищает, и настораживает. В рамках узбекской культурной семантики женская хитрость нередко предстает как необходимое зло или оправданная мера в условиях патриархальных ограничений – мол, мягкостью и хитростью женщина достигает того, чего не может достичь открыто в силу социальных рамок.

В литературе англоязычной традиции концепт женской хитрости также проявляется разнообразно, хотя имеет свои особенности. Исторически в западной литературе образ хитрой женщины часто был окрашен морально-негативно, особенно в христианском культурном поле (ассоциация с библейской Евой, приведшей Адама ко греху своим лукавством, или с коварными сиренами и колдуньями, обольщающими героев). Средневековые английские сказки и баллады нередко предупреждали о *«women’s wiles»* (женских хитростях), рассказывая истории о том, как жёны обманывают мужей или как ведьмы заводят путников в погибель. Тем не менее, уже в ранних памятниках можно найти и положительные изображения женской смекалки. Один из древнейших и наиболее почитаемых образов – Пенелопа из греческой «Одиссеи» (которая, хотя и не является англоязычным персонажем, вошла в канон мировой литературы и неоднократно интерпретировалась на английском). Пенелопа прославилась своим хитроумным планом – днём ткать погребальный саван, а ночью распускать ткань, чтобы бесконечно

[1] Bekmurzaeva F.Sh. Human inner world as a means of symbolization in the folklore (based on the animal concept лиса (fox)). Vestnik of Kostroma State University, 2023, vol. 29, № 3, pp. 166–171 (In Russ.). https://doi.org/10.34216/1998-0817-2023-29-3-166-171

откладывать выбор нового мужа. Её «лукавство» подано как добродетель: верность Одиссею и мудрость, равносильная героизму. В мире, где доминирует сила мужчин, Пенелопа демонстрирует, что женская хитрость и стойкость могут быть не менее могущественными[1]. Её образ задаёт позитивный архетип: женщина, чья хитрость – проявление ума, морали и любви.

В классической английской литературе XIX века женская хитрость обретает новые формы. В викторианскую эпоху, когда открытая активность женщин была ограничена, романисты часто изображали скрытые пути, которыми женщина могла влиять на события. Так, в романе Джейн Остин можно встретить как образ откровенно хитрой, расчетливой особы (например, Люси Стеил в *Sense and Sensibility*, умело плетущая интриги ради выгодного замужества), так и образ умной героини, которая скорее мудра, чем хитра (Элизабет Беннет в *Pride and Prejudice* демонстрирует острый ум, но не склонна к обману). Викторианский романист У. М. Теккерей создал, пожалуй, один из самых известных образов коварной авантюристки – Бекки Шарп в *Vanity Fair*. Ребекка (Бекки) Шарп – бедная, но чрезвычайно сообразительная молодая женщина, которая решила пробиваться в высший свет любой ценой[2]. Лишённая высоких моральных принципов, она полагается лишь на собственную хитрость и обаяние и искусно манипулирует окружающими в своих интересах. Литература отмечает, что Бекки – *«strong-willed, cunning… young woman determined to make her way in society»* («вольная, хитроумная молодая женщина, полная решимости пробиться в высший свет»)[3]. Её образ демонстрирует амбивалентность отношения к женской хитрости: с одной стороны, осуждение за беспринципность, с другой – восхищение её острым умом и энергией. Недаром Бекки Шарп до сих пор считается одной из самых колоритных героинь, воплощающих так называемый «difficult woman» тип – сложный женский характер, сочетающий очарование и коварство[4].

Следует отметить, что само английское слово *«cunning»* имело любопытную семантическую историю. В староанглийском оно родственно слову *«knowledge»* («знание») и первоначально означало просто умение, искусность. Лишь со временем *cunning* приобрело оттенок «хитрый, коварный». Отголоски этого нейтрально-позитивного значения слышны, как упоминалось, в выражении *«a cunning plan»* – «ловкий, умный план». В целом же англоязычная литература проводит разграничение между «wit» (ум, остроумие) и «cunning» (хитроумие с элементом обмана). И многие героини балансируют на этой грани: например, Шарлотта Люкас в «Гордости и предубеждении» поступает расчётливо, выходя замуж без любви, но не воспринимается как злонамеренная хитрица – скорее как женщина, трезво использующая ограниченные возможности, что предоставляет ей общество. Таким образом, в английской литературе женская хитрость может осмысляться как трагическая необходимость (следствие бесправия женщин, вынужденных хитрить для выживания) или как недопустимая двуличность, когда речь идёт о разрушительных для морали и общества интригах.

Сходства и различия в отражении концепта. Сопоставление узбекской и англоязычной литератур позволяет выявить как универсальные черты концепта «женская хитрость», так и культурно специфические его проявления. К универсальным, безусловно, относится образ лисы как символа хитрости – и там, и там этот образ понятен читателю и часто используется в метафорах. Также сходным является присутствие в фольклоре положительного архетипа: хитроумная женщина-героиня, спасающая ситуацию (будь то Пенелопа, хоть и античная, или условная узбекская пастушка, перехитрившая хана). И в узбекской, и в английской традиции прослеживается двойственная оценка: восхищение смекалкой, когда она служит добру, и настороженное осуждение, когда хитрость связывается с обманом ради корысти. Оба народа в пословицах и сюжетах признают, что ум без хитрости бывает бессилен против грубой силы, а потому хитрость – необходимая часть житейской мудрости, хоть и опасная.

Однако существуют и заметные различия, обусловленные историко-культурным контекстом. В узбекской культуре концепт «Хитрость» тесно сплетён с бытовыми гендерными ролями традиционного общества: женская хитрость часто представляется как *единственный инструмент влияния женщины* в патриархальной среде. Потому узбекские тексты порой проявляют большую терпимость к хитрости, если она продиктована благими намерениями или необходимостью защитить семью. Англоязычная же литература,

[1] Homer's Odyssey – образ Пенелопы (женская хитрость как добродетель)

[2] sparknotes.com.

[3] Vanity Fair by W. Thackeray – характеристика образа Бекки Шарп

[4] Литературный обзор: 6 Difficult Women Who Live on in Fiction – о коварстве в фаблио и средневековых сюжетах (пример: fables of Marie de France)

особенно до XX века, более склонна была противопоставлять женскую хитрость идеалу женской добродетели (честности, скромности). Для викторианской морали образ «коварной женщины» был воплощением порока, тогда как, например, в восточной притче хитрая жена могла быть воспринята положительно, как мудрая помощница мужа. Ещё одно различие – степень разработки темы: в узбекском фольклоре женская хитрость – очень частый мотив, тогда как в английском фольклоре ему уделяется меньше внимания, а более подробно эта тема разрабатывается уже в психологическом романе (где на первый план выходят индивидуальные характеры, а не фольклорные типажи). Кроме того, различна лексическая репрезентация: в узбекском есть специализированное слово *«Хитрость «*с яркой эмоциональной окраской, тогда как в английском набор слов размыт между *cunning, craftiness, slyness, guile*, каждое из которых имеет свои оттенки. Возможно, это отражает большую культурную значимость концепта «хитрость» в узбекском сознании (где ему соответствует ёмкий образ со множеством ассоциаций), чем в современной англоязычной культуре, где «cunning» – лишь одна из характеристик характера, не возведённая в ранг национального стереотипа. Тем не менее, исторически английская культура тоже знала стереотип о коварстве женщин (достаточно вспомнить образ *femme fatale* в викторианской живописи и литературе). Таким образом, различия носят скорее степень выраженности и акцентов, нежели принципиальный характер: концепт «женская хитрость» имеет межкультурную общность, но его нюансы и частотность в литературе различаются в соответствии с ценностями и жанровыми традициями каждой из культур.

Методология исследования концепта в литературе:

Исследование концепта «Хитрость» в художественных текстах требует комбинации методов когнитивной лингвистики и культурной семантики. Прежде всего, применён концептуальный анализ: необходимо определить, какие языковые единицы репрезентируют данный концепт в каждом из исследуемых языков и текстов. Для этого составляется перечень лексем и выражений, связанных с семантикой хитрости (например, узб. *ayyorlik, hiyla, makr*; англ. *cunning, sly, crafty, deceit, trick* и т.д.), и исследуется их употребление в литературных корпусах. С помощью контекстуального анализа выявляются лексико-тематические группы описаний, связанных с хитростью: к примеру, ситуации обмана, характерные черты хитрых персонажей, типичные сравнения и метафоры (лисой, змеёй и проч.)[1]. Такой подход позволяет реконструировать концептуальную модель: понять, из каких элементов складывается образ хитрости в сознании носителей той или иной культуры.

Далее, важен когнитивно-дискурсивный анализ – изучение того, как концепт функционирует внутри повествования, какие фреймы активирует. Например, женская хитрость может вписываться в фрейм «обольщения» или «испытания смекалки», а может – в фрейм «семейные отношения» (когда жена проверяет мужа или спасает семью хитростью). Анализ сюжета и ролей персонажей через призму концепта позволяет увидеть, какую ценностную нагрузку автор придаёт хитрости: осуждается ли она или оправдывается. Методология культурной семантики предполагает соотнесение этих литературных данных с внелитературным культурным контекстом – пословицами, мифами, этнографическими сведениями. В работе мы интегрируем эти подходы: например, сопоставляем образные характеристики концепта, найденные в текстах, с народными поговорками (как вышеупомянутая узбекская пословица про «сорок верблюдов») и с англоязычными устойчивыми выражениями (например, *fox in the henhouse*, означающее скрытую угрозу, или *to wrap someone around one's finger*, обозначающее умение обвести вокруг пальца). Такое сравнение проливает свет на культурно специфичные коннотации: что в одной культуре считается остроумием, в другой может восприниматься как коварство.

Кроме того, применяется метод интерпретации художественного текста в духе герменевтики, когда концепт выделяется как лейтмотив и анализируется его развитие в рамках произведения. Например, прослеживается эволюция персонажа-хитреца или раскрытие темы женской хитрости через систему образов. Сравнительный аспект методологии важен: необходимо было отобрать сопоставимые литературные источники – например, народные сказки узбекского и английского народов с аналогичными сюжетами, или пары персонажей (хитрая жена в восточной сказке и хитрая жена в западной легенде). Такой кросс-культурный анализ выявляет общее и отличия, как на уровне языковых средств, так и на уровне смыслов.

Опираясь на принципы когнитивной лингвистики, исследование учитывает идею о том, что

[1] О методологии концептуального анализа художественного текста: Ошчепкова А. Лингвистическая репрезентация художественного концепта «она–женщина» – Studia Rossica Posnaniensia, 2016.

язык отражает мышление. Поэтому каждое слово или метафора, связанная с «хитростью», рассматривается как «окно» в когнитивное пространство данного народа. Например, когда в тексте используется эпитет «лукавая» (*sly*) по отношению к женщине, мы анализируем, в каком контексте это происходит – может быть, речь о флирте (тогда хитрость видится как кокетство), или о предательстве (тогда это уже порок). Методы количественной обработки текста (частотный анализ употребления соответствующих терминов, поиск коллокаций) дополняются качественным толкованием, чтобы избежать однобокости.

Важно подчеркнуть, что в рамках культурной семантики мы не навязываем современной оценки явлениям прошлого, а пытаемся реконструировать ценностное содержание концепта в его собственном контексте. Для этого привлекаются научные источники по этнопсихологии и гендерным исследованиям, разъясняющие, как воспринималась женская хитрость в традиционном узбекском обществе или, скажем, в викторианской Англии. Такие источники помогают валидировать наши выводы. Например, анализ узбекских пословиц показывает, что образ женщины-хитрицы в народном сознании был скорее отрицательным стереотипом[1], и мы видим отражение этого стереотипа в литературных злодейках. С другой стороны, фольклористика отмечает положительных хитрых героинь, что согласуется с нашими примерами сказок[2].

Рассмотрение узбекских и английских народных сказок показывает, что фольклор значительно влияет на формирование устойчивых ментальных и гендерных моделей в культуре. Через повторяющиеся сюжеты и образы у слушателей с детства складываются определённые стереотипы: например, образ *«хитрой женщины»* как особый тип поведения. В узбекском сознании благодаря сказкам и пословицам закрепляется двойственный образ женской хитрости: с одной стороны, настороженное отношение – *«лиса всех обманет»*, с другой – понимание, что ум и хитрость необходимы женщине для выживания и благополучия. В английской культуре фольклор также внушает уважение к женскому уму, но одновременно и предупреждение: *«feminine wiles»* могут быть опасны, если используются нечестно.

Важно подчеркнуть, что сказки не просто отражают, но и формируют гендерные модели. Как отмечает современное кросс-культурное исследование, фольклорные тексты разных народов демонстрируют схожие гендерные стереотипы и даже коррелируют с реальными показателями гендерных установок в обществе[3]. В сказках, независимо от культуры, часто можно найти *«проблемные гендерные предубеждения»* – например, представление о женской хитрости как о чем-то врождённом для всех женщин. Постоянно воспроизводясь, эти нарративы влияют на коллективное бессознательное: дети, вырастая, уже несут в себе усвоенные схемы (мудрая жена советует мужу, коварная разлучница плетёт интриги и т.д.). Разумеется, фольклор – не единственный фактор формирования стереотипов, но его роль значительна благодаря эмоциональному воздействию и простоте усвоения.

Вместе с тем, народные сказки обладают потенциалом не только закреплять, но и переосмыслять модели поведения. В них заложена гибкость: один и тот же концепт *«женской хитрости»* может обыгрываться и как порок, и как добродетель. Благодаря этому фольклор сохраняет многогранность взглядов. В конечном счёте, как узбекские, так и английские сказки учат, что хитрость – инструмент. В руках злого он ведёт к разрушению, а в руках доброго – к спасению. Эта универсальная мудрость, передаваемая через образы *Айёр-опа* или *clever wife*, вплетена в культурный код народов. Сказки, передавая её, формируют устойчивые *ментальные модели*: представления о том, что женщина по природе либо хитра, либо мудра (а чаще – и то и другое), что к её хитрости надо относиться внимательно, но и ценить её, если она во благо. Такие модели, рожденные в глубине веков, продолжают жить и в современном сознании, влияя на гендерные отношения. Как подтверждают исследования, литература и фольклор действительно не только отражают, но и влияют на культурные нормы. Значит, в наших руках – пересказывать старые сказки по-новому, чтобы возможно трансформировать устаревшие стереотипы, сохранив при этом вечную истину: доброе сердце ценнее хитрого ума, но доброе сердце с хитрым умом – непобедимо.

[1] Узбекская пословица и её анализ: «Bir ayolning makri qirq tuyaga yukdir» – Коварства одной женщины хватит на сорок верблюдов.

[2] Статья: Каримова Г.И. Лингвокультурное и лингвокогнитивное сходство и различия концепта “хитрости” в английских и узбекских сказках. // International Journal of Education, Social Science & Humanities, 2025.

[3] Wu W. и др. Cross-Cultural Analysis of Human Values, Morals, and Biases in Folk Tales

Резюме. Статья посвящена анализу лингвокультурологических аспектов сказок, рассматриваемых как отражение национального мировосприятия и культурных ценностей. В работе исследуются языковые средства, символика и образы, через которые передаются культурные смыслы и ментальные установки народа. Особое внимание уделяется сопоставлению элементов сказочного дискурса в разных лингвокультурах.

Rezyume. Maqola ertaklarning lingvokulturologik jihatlarini tahlil qilishga bag‘ishlangan bo‘lib, ular milliy dunyoqarash va madaniy qadriyatlarning aks etishi sifatida ko‘rib chiqiladi. Unda madaniy ma’nolar va xalqning mental qarashlarini ifodalovchi til vositalari, ramzlar va obrazlar o‘rganiladi. Shuningdek, turli lingvokulturalarda ertak diskursi elementlarini qiyosiy tahlil qilishga alohida e’tibor qaratiladi.

Resume. The article is devoted to the analysis of the linguocultural aspects of fairy tales, which are viewed as a reflection of national worldview and cultural values. It examines linguistic means, symbolism, and images through which cultural meanings and the mental attitudes of a people are conveyed. Special attention is paid to the comparative analysis of elements of fairy-tale discourse in different linguocultures.

Filologik tadqiqotlar: til, adabiyot, ta’lim. 2026; 3
ISNN: 2181-1741 (Print)
ISNN: 2181-1725

O‘TKIR RAHMAT SHE’RIYATIDA SINONIM SO‘ZLARNING QO‘LLANISHI HAQIDA AYRIM MULOHAZALAR

Maxammatova Feruza Olimovna,
Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti
Markaziy Osiyo xalqlari tillari va madaniyati instituti
mustaqil tadqiqotchisi

O‘zbek she’riyatida so‘z tanlovi, ma’no nozikliklari va badiiy ifoda vositalaridan unumli foydalanish har bir shoirning individual uslubini belgilaydigan muhim omillardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, sinonim so‘zlar badiiy matnda fikr takroriga yo‘l qo‘ymaslik, ma’noni uslubiy qirralarda ifodalash, hissiy ta’sirchanlikni oshirishni ta’minlashda alohida ahamiyatga ega. Shu ma’noda, sinonimiya hodisasini muayyan ijodkor tili misolida o‘rganish nafaqat uning poetik mahoratini, balki badiiy tafakkur doirasini ham ochib berishga xizmat qiladi.

O‘tkir Rahmat she’riyati zamonaviy o‘zbek lirikasida samimiy tuyg‘ular, tabiat manzaralari, ruhiy kechinmalar va falsafiy mushohadalar uyg‘unligi bilan e’tibor qozongan. Manbalarda shoir she’rlarining samimiylik, tashbeh va istioralarga boyligi, insonga xos quvonch va qayg‘u, orzu va armon, shukronalik va iztirob kabi holatlarni poetik ifoda etish xususiyati alohida ta’kidlangan. Shuningdek, uning «Shukrona», «Xayol ifori», «Dilchiroq», «Rayhon hidi», «O‘tli ruh» kabi to‘plamlari she’riy tafakkuri va poetik tilining shakllanishida muhim o‘rin tutadi.

Shoir poetik nutqida sinonim so‘zlardan foydalanish, avvalo, ma’noni kuchaytirish, ruhiy holatning eng nozik qirralarini farqlash, poetik tasvirni aniqlashtirish hamda misra ohangdorligini ta’minlash bilan xarakterlanadi. Bir qarashda bir-biriga yaqin bo‘lgan leksik birliklar she’r matnida turli ekspressiv-uslubiy vazifalarni bajaradi. Natijada sinonimlar shoirning estetik maqsadiga bo‘ysundirilgan holda, matnda ma’no rang-barangligi va badiiy ta’sirchanlikni yuzaga keltiradi.

O‘tkir Rahmat she’riyatiga xos muhim belgilardan biri so‘z tanlashdagi nozik did va ma’no ottenkalarini farqlay bilish mahoratidir. Shoir she’rlari o‘zining samimiyligi, go‘zal tashbeh va istioralarga boyligi,

ayniqsa Vatan va tabiat mutanosibligini obrazli ifoda etishi bilan ajralib turadi. Shu jihatdan qaralganda, uning poetik nutqida ma'nodosh birliklar qo'llanishi tasodifiy emas, balki badiiy tafakkurning ichki qonuniyati sifatida namoyon bo'ladi.

O'tkir Rahmat poeziyasida sinonimiya ko'pincha ikki ko'rinishda kuzatiladi: birinchisi, tilda tayyor holda mavjud *lug'aviy sinonimlar*; ikkinchisi esa kontekst ta'sirida yaqinlashgan *kontekstual sinonimlardir*[1].

Shoir bu imkoniyatdan, asosan, his-tuyg'uni kuchaytirish, poetik ohangni mustahkamlash va obrazni ko'pqatlamli qilish maqsadida foydalanadi. Masalan, «Oy to'lgan oqshom» turkumidagi «Bir zamonlar» she'rida «dovul, bo'ronlar» birikmasi qayg'u ma'nosini oddiy xabar sifatida emas, balki kuchaytirilgan ruhiy holat sifatida ifodalaydi; xuddi shu matndagi «sarg'aymoq, so'lmoq»sinonimining qo'llanishi esa ichki kechinmaning lirik va musiqiy tusini oshiradi. Bu yerda ma'nodoshlik faqat lug'aviy yaqinlik emas, balki she'riy intonatsiyani kuchaytiruvchi uslubiy vositaga aylanadi.

Dengizga aylandim,zavq-u shavqqa esh,
Zamondan oldim so'ng ozroq ulguni.
Dovul, bo'ronlarim to'xtamadi hech,
O'rgatdim ko'plarga toshmoq ilmini.
Shoxlarimda sarxil mevalar bitdi,
Chetda qolgani yo'q *sarg'aymoq, so'lmoq.*
Umrimga o'zgacha ma'no baxsh etdi -
Ko'rkam bog'lar aro dataxtga do'nmoq. [2]

Shoir ijodida ma'nodosh qatorlar poetik tasvir ko'lamini kengaytirishga ham xizmat qiladi. Xususan, ayni shu to'plamning «Yo'lovchi hikmati» she'riy parchalarida «azob» va «g'am» kabi yaqin ma'noli leksemaning yonma-yon kelishi tasvir miqyosini kengaytiradi, lirik kechinmani mahalliy holatdan umuminsoniy gradidatsion darajaga ko'taradi. Bunday qo'llanishda har bir so'z ikkinchisini takrorlamaydi, aksincha, ma'noni bosqichma-bosqich yoritadi. Shu bois O'tkir Rahmat poeziyasida sinonimlar «ortiqcha takror»ni emas, balki «ma'no chuqurlashuvi»ni yuzaga keltiradi, deb aytish mumkin.

Bu kun yuragimda ulg'ayar havas,
So'ndirib qo'ymasang umid shamini.
Yurganlar biladi, qaytganlar emas,
Bu yo'l *azobini,* bu yo'l *g'amini.*

Ayni shu she'rning keyingi bandlarida:
Ammo og'ir bu yo'l *qasosi, o'chi,*
Gohida ko'ngilga tutgani yolg'on.
Goh yarmiga yetmas oyoqlar kuchi,
Goh uchqun qanot ham *zo'riqqan, tolgan.*[3]

Bu bandda esa sinonimiya hissiy mazmunni kuchaytirishga xizmat qiladi. Unda «qasosi, o'chi» tarzidagi yaqin ma'noli leksik birliklar inson qalbida jo'sh urayotgan salbiy hissiy kechinmalarni bir nuqtaga jamlaydi. Bu qatorda har ikki birlik bir xil ma'noni aynan takrorlamaydi: «qasos»da yomon, nomaqbul ish, qilmish uchun javob qaytarish maqsadi, shunga qaratilgan niyat bo'lsa, «o'ch» - biror yomonlik uchun javob. [4]

Natijada ularning birgalikda qo'llanishi she'r ta'sirchanligini oshiradi, hissiy grodatsiyani ifodalaydi. Psixologik yondashuvga ko'ra, inson kayfiyatidagi tushkunlik, umidsizlik, hayotiy jarayonlarga bo'lgan ichonsizlik, mehnatining qadrsizlanishi insonni ruhan charchatadi, bu holatni ijodkor tasvirlab berishda «zo'riqqan, tolgan» sinonimik jamlanmasi orqali kitobxonga yetkazib bergan.

G'ayrating chirog'i so'nmay toabad,
Yashagin hamisha Ezgu tarafda.
Bu yo'lning so'nggida seni kutar Baxt,
Bu yo'lning so'nggida erish Sharafga! [5]

She'rning so'nggi bandida «Baxt», «Sharaf» leksemalari kontekstual sinonimiyani yuzaga keltirgan. Tashqi tomondan bir-biriga yaqin harakatlarni bildirsa-da, kontekstda ular qahramonni olg'a intilishga chorlaydi, hech qachon yengilmaslikka undaydi. Bu yerda shoir birgina harakatni qayta nomlash orqali psixologik tavsifni chuqurlashtiradi. Insonni faqat ezgu niyatda bo'lishiga, har doim yaxshilikka intilib yashashiga chorlaydi.

«Fasllar aylanar, tugamaydi she'r» to'plamida keltirilgan «Taqdirning in'omi» she'rida ham « joziba» va « jodu» leksemasi sinonimik qatorni yuzaga keltirmasa-da shoir misrada so'z o'yinini mahorat bilan ko'rsatadi:

Qanday bu *joziba,* bu qanday *jodu,*
Sehringga topinib, men yetolmayman.
Mag'ribu mashriqqa deyman yohu
Baribir qoshingdan hech ketolmayman.

«O'zbek tilining izohli lug'ati»da «joziba» leksemasining sinonimik qatorini quyidagicha beradi: yoqimlilik, dilbarlik, malohat, tortish kuchi. [687] «Jodu» leksemasiga: afsun, sehr, afsungar, sehrlovchi, sehrgar kabi leksemalar sinonim bo'lib kelishi izohlangan. Ko'rinib turibdiki, leksemalar jamlanmasidan «jodu» va «joziba» leksemalari sinonimik qator sifatida kesishmaydi. Ammo shoir bu so'zlarni «*tor-*

[1] Шамсиддинов Х. Ўзбек тилида сўларнинг функционал-семантик синонимлари: Филол. фан. док. дисс. автореф. – Тошкент, 1999. – 46 б.
[2] O'tkir Rahmat. Oy to'lgan oqshom. – Toshkent: Sharq, 2022. 122-b.
[3] O'tkir Rahmat. Oy to'lgan oqshom. – Toshkent: Sharq, 2022. 122-b.
[4] Vikilug'at https://uz.wiktionary.org
[5] O'tkir Rahmat. Oy to'lgan oqshom. – Toshkent: Sharq, 2022. – 125 b.

tish» semasi orqali birlashtirib, keyingi misrada *sehr* leksemasini keltirish bilan dalillaydi.

Aynan shu she'rning keyingi misrasida «noziksan», «go'zalsan» leksemalari, «she'r-u g'azal» juft so'zlari konteksda sinonimik ma'noni yuzaga keltirgan.

O'ychan xayollarning ichida yo'qman,
Bir kalom aylanar tilimda o'qday.
Noziksan, go'zalsan, borsan azaldan,
Men seni izlayman *she'r-u g'azaldan*…[1]

«Nozik», « go'zal» leksemalari to'g'ridan to'g'ri sinonimik qatorni yuzaga keltira olmaydi, ular anglatgan semalar bir- biridan farq qiladi. Nozik – ingichka, yengil; yumshoq, muloyim; mo'rt, bo'sh; nafislikni bildiradi,[2] go'zal – juda ham chiroyli, husndor, xushro'y, kishi ko'zini quvontiradigan, kishini maftun etadigan, zavqlantiradigan[3] tashqi ko'rinishni ifodalaydi. Ammo konteksda «go'zal» leksemasining *chiroyli* semasi, «nozik» leksemasining *nafis* semalarining birlashishi natijasida sinonimik ma'noni bir misraga joylanganini kuzatish mumkin. Band so'nggida kelgan «she'r-u g'azal» juft so'zlari ham umumiy lirikani ifodalashiga ko'ra sinonimik juftlikni hosil qilgan, deb aytish mumkin.

O'tkir Rahmat she'riyatida sinonim so'zlarning qo'llanishini kuzatar ekanmiz, ular bir nechta vazifani bajarishini ko'ramiz. Birinchidan, ular ma'noni noziklashtiradi va bir holatning turli ruhiy qirralarini ochadi. Ikkinchidan, misra musiqiyligi va poyetik ohangdorlikni ta'minlaydi. Uchinchidan, obrazlilikni kuchaytirib, she'rning estetik ta'sirini oshiradi. To'rtinchidan esa, lirik qahramonning ichki kechinmalari, axloqiy ideali va muallif bahosini bilvosita ifodalashga xizmat qiladi. Tanqidiy adabiyotlarda ham shoir she'rlarida samimiylik, toza ruhiyat va tabiiy ohang alohida qayd etilgani bejiz emas; aynan shu xususiyatlar sinonimlarning sun'iy emas, balki tabiiy va ichki ehtiyoj asosida qo'llanganini ko'rsatadi. Shu ma'noda, O'tkir Rahmat poetik tilida sinonimiya faqat leksik hodisa emas, balki badiiy tafakkurni shakllantiruvchi muhim uslubiy mexanizmdir. U she'r matnida his va fikrning o'zaro uyg'unligini ta'minlaydi, so'zning estetik qiymatini oshiradi hamda muallifning individual uslubini belgilaydi. Demak, shoir she'riyatida sinonim so'zlarning qo'llanishi uning poetik mahorati, til sezgisi va badiiy ifoda imkoniyatlarini yorqin namoyon etuvchi asosiy belgilardan biri sanaladi.

Xulosa shuki, O'tkir Rahmat she'riyatida sinonim so'zlar qo'llanishi shoirning poetik mahoratini namoyon etuvchi muhim leksik-uslubiy belgilardan biri hisoblanadi. Uning she'rlarida ma'nodosh birliklar oddiy leksik almashinuv vositasi sifatida emas, balki his-tuyg'uni noziklashtirish, fikrni ta'sirchan ifodalash, misra ohangdorligini kuchaytirish va obrazlilikni ta'minlashga xizmat qiluvchi badiiy unsur sifatida namoyon bo'ladi. O'tkir Rahmat ijodi haqidagi manbalarda ham shoir she'rlarining samimiylik, obrazlilik, tashbeh va istioralarga boyligi alohida ta'kidlangan bo'lib, bu hol uning poetik tilida ma'no yaqinligiga ega birliklardan o'rinli va maqsadli foydalanilganini ko'rsatadi.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, sinonim so'zlar shoir she'riyatida bir necha vazifani bajaradi: ular ma'noni qavatlaydi, ruhiy holatning turli ottenkalarini ochadi, poetik tasvir ko'lamini kengaytiradi va muallifning estetik munosabatini bilvosita ifodalaydi. Shu bois O'tkir Rahmat she'riyatida sinonimiya hodisasi faqat til birliklari o'rtasidagi ma'no yaqinligi emas, balki individual uslubni shakllantiruvchi va badiiy ta'sirchanlikni yuzaga keltiruvchi poetik mexanizm sifatida baholanishi lozim.

Demak, O'tkir Rahmat she'riyatini leksik-stilistik jihatdan o'rganishda sinonim so'zlarning qo'llanishini tahlil qilish shoirning badiiy tafakkuri, so'z tanlash madaniyati va poetik ifoda imkoniyatlarini ochib berishda muhim ahamiyat kasb etadi. Bu esa mazkur mavzuning o'zbek tilshunosligi va adabiyotshunosligi uchun dolzarbligini yanada kuchaytiradi.

Rezyume: Mazkur maqolada O'tkir Rahmat she'riyatida sinonim so'zlarning qo'llanish xususiyatlari, ularning poetik nutqdagi uslubiy vazifasi hamda badiiy ma'noni kuchaytirishdagi o'rni tahlil qilinadi.

Резюме: В данной статье анализируются особенности использования синонимов в поэзии Уткира Рахмата, их стилистическая функция в поэтическом дискурсе, а также их роль в усилении художественного смысла.

Resume: This article analyzes the characteristics of synonym usage in the poetry of Utkir Rakhmat, their stylistic function within poetic discourse, and their role in enhancing artistic meaning.

[1] O'tkir Rahmat. Fasllar aylanar, tugamaydi she'r – Toshkent: Sharq, 2021. – B. 39.
[2] O'zbek tilining izohli lug'ati. – Toshkent: G'.G'ulom, 2023. III. – B. 844.
[3] O'zbek tilining izohli lug'ati. – Toshkent: G'.G'ulom, 2023. II. – B. 287.

Filologik tadqiqotlar: til, adabiyot, ta'lim. 2026; 3
ISNN: 2181-1741 (Print)
ISNN: 2181-1725

THE STRUCTURAL AND LINGUISTIC ANALYSIS OF ANTHROPONYMS IN «BEOWUF»AND «ALPOMISH» FOLK EPICS

Mustafoeva Maksad Askarovna,
The PhD student of Asia International University

Anthroponyms constitute one of the most stable and culturally significant elements of the lexical system, serving not merely as labels but as vessels of collective memory, ethnic identity, and historical consciousness. In the field of literary onomastics, personal names in epic narratives perform complex structural and semiotic functions: they identify characters, shape their portrayal, symbolize deeper meanings, and communicate sociocultural values[1]. Unlike everyday naming practices, epic anthroponyms are rarely accidental; they are typically motivated in structure and rich in meaning, often reflecting archaic worldviews and early stages of language development.

Epic literature, grounded in oral tradition, retains ancient naming patterns that frequently predate subsequent linguistic transformations[2]. In this regard, the Old English epic Beowulf and the Uzbek heroic epic Alpomish provide valuable material for comparative anthroponymic study. Although they originate from different language families – Indo-European (Germanic branch) and Turkic – both epics display striking structural similarities characteristic of heroic traditions, such as an emphasis on lineage, the glorification of martial values, and the symbolic formation of personal identity.

From a structural-linguistic perspective, anthroponyms may be analyzed in terms of morphological composition, word-formation patterns, derivational models, semantic transparency, phonological structure, and syntactic behavior within the text. Such an approach enables the identification of typological parallels and divergences between naming systems shaped by distinct historical and cultural environments. In Beowulf, personal names frequently follow the traditional Germanic dithematic compound model, combining two lexical stems that express heroic attributes, battle symbolism, or social prestige. In contrast, Alpomish demonstrates Turkic derivational productivity, lexical transparency, and the presence of culturally marked affixes reflecting gender, kinship, and social evaluation.

The study of anthroponyms as a subfield of Onomastics has attracted sustained scholarly attention due to its capacity to reveal linguistic, cultural, and historical dimensions of human societies. Within this domain, Anthroponymy focuses specifically on personal names as structured linguistic units that encode social identity, cultural values, and historical memory. Early theoretical foundations of onomastic research were established by scholars such as Otto Jespersen and Edward Sapir, who emphasized the relationship between language, culture, and naming practices[3]. Later, Claude Lévi-Strauss contributed to understanding naming systems as part of broader cultural and symbolic structures[4].

In literary studies, the field of Literary Onomastics examines how names function within texts, particularly in shaping characterization and narrative meaning. Scholars have argued that in epic literature, names are rarely arbitrary; instead, they are semantically motivated and structurally patterned. According to Mikhail Bakhtin, literary discourse – including naming – reflects social stratification and ideological constructs, which is especially evident in epic narratives rooted in oral tradition[5].

The Old English epic Beowulf has been widely studied from linguistic, philological, and onomastic perspectives. Researchers have noted that its anthroponyms predominantly follow Germanic compound structures, combining elements that denote strength, warfare, nobility, and kinship. Studies in historical linguistics highlight that such naming patterns reflect early Germanic worldviews and social

[1] Jespersen O. Language: Its Nature, Development and Origin. - London: George Allen & Unwin, 1922. – P. 45-47.
[2] Fulk R. D. A History of Old English Meter. – Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1992. – P. 12–35.
3 Jespersen, O. Language: Its Nature, Development and Origin. London: George Allen & Unwin, 1922. – P. 45–47.
[4] Lévi-Strauss, C. Structural Anthropology. -New York: Basic Books, 1963. – P. 101–130.
[5] Bakhtin, M. The Dialogic Imagination. -Austin: University of Texas Press, 1981. – P. 22–55.

organization, where lineage and heroic identity are central. Scholars of Germanic Philology have particularly emphasized the morphological composition and semantic transparency of names in Beowulf, demonstrating how they contribute to characterization and thematic development.

Similarly, the Uzbek heroic epic Alpomish has been extensively analyzed within Turkic linguistics and folklore studies. Uzbek scholars have explored anthroponyms in Alpomish as reflections of Turkic cultural traditions, where names often carry symbolic meanings related to bravery, physical strength, social status, and familial ties. Research within Turkic Studies shows that anthroponyms in this epic frequently incorporate elements indicating tribal affiliation, kinship relations, and moral qualities, thus functioning as markers of identity and cultural continuity.

Comparative studies between Indo-European and Turkic naming systems reveal both structural differences and typological parallels. While Germanic anthroponyms, as seen in Beowulf, are largely based on compound formations with fixed lexical elements, Turkic naming traditions, exemplified in Alpomish, tend to exhibit greater lexical flexibility and symbolic richness. Despite these differences, both traditions share common features characteristic of heroic discourse, such as the emphasis on genealogy, the glorification of martial values, and the use of names as narrative and symbolic devices.

However, although numerous studies have examined anthroponyms within individual epics or linguistic traditions, there remains a relative lack of comprehensive comparative structural analyses between Beowulf and Alpomish. This gap underscores the need for further research that integrates linguistic, cultural, and literary perspectives to better understand the typological features of anthroponymic systems across different language families. Thus, the present study aims to contribute to this field by providing a detailed comparative structural analysis of anthroponyms in these two epics, highlighting both their unique characteristics and their shared features within the broader context of epic tradition.

The relevance of this study is determined by several factors. First, comparative research on anthroponyms contributes to broader discussions in linguoculturology and historical linguistics concerning the interaction between language structure and cultural identity. Second, epic anthroponyms represent fossilized linguistic forms that preserve archaic morphological patterns no longer productive in modern usage. Third, the structural analysis of names enhances our understanding of characterization techniques and narrative strategies in epic discourse.

Therefore, this article aims to conduct a detailed structural analysis of anthroponyms in Beowulf and Alpomish, focusing on morphological composition, derivational mechanisms, compound structures, patronymic constructions, and gender marking. By examining these elements comparatively, the study seeks to reveal how epic naming systems reflect broader linguistic typology and cultural worldview, thereby contributing to the development of comparative anthroponymy and literary onomastics.

The comparative structural analysis of anthroponyms in Beowulf and Alpomish reveals both significant differences and notable parallels shaped by their respective linguistic and cultural traditions. First, at the morphological level, anthroponyms in Beowulf predominantly exhibit Germanic compound structures, typically consisting of two lexical elements. These components often combine meanings related to warfare, strength, nobility, or protection, forming semantically transparent names that reinforce heroic identity. Such formations reflect the structural rigidity and formulaic nature of early Germanic naming conventions. In contrast, anthroponyms in Alpomish demonstrate greater structural diversity, including simple, derived, and compound forms. Many names are formed through affixation or lexical expansion, indicating a more flexible word-formation system within Turkic linguistic tradition[1].

Second, regarding semantic motivation, both epics show that anthroponyms are highly meaningful rather than arbitrary. In Beowulf, names frequently encode martial values, heroic virtues, and social rank, aligning with the epic's focus on warrior culture and feudal hierarchy. Meanwhile, Alpomish anthroponyms reflect a broader semantic range, incorporating symbolic meanings tied to kinship, tribal identity, moral qualities, and natural elements. This demonstrates a closer connection between naming and everyday sociocultural realities in the Turkic context. Structurally, the most frequent models include noun + noun and adjective + noun combinations. Examples such as *Beowulf*, *Hrothgar*, and *Hygelac* illustrate how compound structures encode strength, glory, and leadership. This structural dominance confirms the productivity of compound name formation in Old English.

Beowulf → *bēo* (bee) + *wulf* (wolf)
Hrothgar → *hrōð* (glory) + *gār* (spear)
Hygelac → *hyge* (mind, courage) + *lāc* (gift, play)
Wiglaf → *wīg* (battle) + *lāf* (remnant)

[1] Reichl, K. Heroic Epic of the Turkic Peoples. -Bloomington: Indiana University Press, 2000. – P. 60–89.

Third, the analysis of patronymic and genealogical structures indicates that both epics place strong emphasis on lineage. In Beowulf, genealogical references are often explicitly embedded within the narrative, with names functioning as markers of dynastic continuity and social legitimacy. Similarly, Alpomish highlights kinship ties through naming practices, though these are more closely associated with tribal affiliation and collective identity rather than strictly hierarchical lineage.

Alpomish – alp (qahramon, jasur) + omish (kuch, harakat), jasorat va kuchni bildiradi.

Barchinoy – barchin (nazokatli) + oy (go‘zallik, nazokat), go‘zallik va nazokat ramzi.

Boybo‘ri – boy (boy, nufuzli) + bo‘ri (bo‘ri), kuch, jasorat va boylik ramzi.

Boysari – boy (boy, nufuzli) + sar (bosh, rahbar), ijtimoiy yetakchilik va boylikni aks ettiradi.

Fourth, gender distinctions in anthroponyms reveal both similarities and differences. In Beowulf, female names are relatively limited and tend to reflect roles associated with peace-making, kinship, or nobility. In Alpomish, although male heroic names dominate, female anthroponyms are more semantically expressive, often emphasizing beauty, virtue, and emotional depth, thereby contributing more actively to narrative symbolism.

From a typological perspective, the findings confirm that Beowulf represents an Indo-European (Germanic) anthroponymic system characterized by structural regularity and compound formation[1], whereas Alpomish reflects a Turkic anthroponymic model marked by semantic richness and morphological flexibility. Despite these differences, both epics share universal features of heroic discourse, including the symbolic construction of identity, the glorification of bravery, and the preservation of cultural memory through naming[2].

Overall, the results demonstrate that anthroponyms in both epics function not only as linguistic units but also as key narrative and cultural instruments. They encode historical consciousness, reinforce social structures, and contribute to the aesthetic and ideological framework of epic storytelling. This confirms the importance of anthroponymic analysis as a tool for understanding the intersection of language, culture, and literature across different traditions.

The discussion of these findings highlights how language structure, social organization, and epic worldview interact within two different linguistic families.

First, the predominance of dithematic compounds in Beowulf confirms the stability of the early Germanic naming tradition. The combination of two lexical stems–often associated with battle, glory, protection, or animal symbolism–demonstrates that personal identity in Anglo-Saxon society was ideologically linked to martial valor and heroic reputation. The structural density of these compounds reflects an abstraction of heroic qualities: instead of directly descriptive names, we observe compressed semantic structures where meaning is embedded in archaic lexical elements. This partially opaque structure suggests historical depth and the preservation of inherited Indo-European naming models[3].

In contrast, the anthroponyms in Alpomish reveal a different structural logic rooted in Turkic agglutinative morphology. The transparency of lexical roots and productive affixation indicate a naming system in which meaning remains immediately accessible. Rather than abstract compounds, names frequently present clear semantic motivation – bravery, beauty, wealth, nobility–through derivational or descriptive structures. This transparency reflects a worldview in which the individual is directly associated with socially valued traits expressed explicitly in the name itself.

The comparative findings also shed light on the concept of identity construction. In Beowulf, the frequent patronymic formulas emphasize genealogical legitimacy and tribal continuity. Identity is reinforced through repeated reference to ancestry, suggesting that heroic authority derives from lineage as much as from individual achievement. The structural repetition of «son of» constructions strengthens this collective-historical dimension.

Overall, the discussion confirms that while both epics share universal epic principles–heroic glorification, lineage preservation, and symbolic naming–the structural mechanisms differ significantly due to linguistic typology and cultural ideology. Germanic anthroponyms tend toward semantic compression and inherited compound models, whereas Turkic anthroponyms favor derivational transparency and explicit semantic motivation.

The personal names (anthroponyms) in the Alpomish epic are fundamental to its structure and meaning. These names act as powerful cultural codes and narrative instruments, symbolizing key

[1] Fulk, R. D. A History of Old English Meter. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1992. – P. 12–35.
[2] Jakobson, R. Linguistics and Poetics. In T. A. Sebeok (Ed.), Style in Language. – Cambridge, MA: MIT Press, 1960. – P.350-37.
[3] Fulk, R. D. A History of Old English Meter. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1992. – P. 12–35.

concepts like heroism, family ties (kinship), wealth, beauty, and moral conflict. Analyzing these names allows scholars to understand the historical worldview and the core values embedded in the Uzbek oral tradition. The study confirms that the anthroponyms in Alpomish are deliberate, well-chosen components of the epic's cultural and aesthetic design. They are crucial for conveying identity, morality, and collective memory, thus explaining the enduring importance of the epic.

Resume. This article examines the structural and linguistic features of anthroponyms in the Old English epic «Beowulf» and the Uzbek heroic epic «Alpomish».

Rezyume. Ushbu maqola Qadimgi Ingliz epik dostonidagi «Beowulf» va o'zbek qahramonlik dostoni «Alpomish»dagi antroponimlarining struktural va lingvistik xususiyatlarini o'rganadi.

Резюме. В данной статье рассматриваются структурные и лингвистические особенности антропонимов в древнеанглийском эпическом произведении «Беовульф» и узбекском героическом эпосе «Алпомиш».

Filologik tadqiqotlar: til, adabiyot, ta'lim. 2026; 3
ISNN: 2181-1741 (Print)
ISNN: 2181-1725

SEMANTIC AND PRAGMATIC FEATURES OF JOHN GREEN'S NOVELS IN CONTEMPORARY YOUNG ADULT LITERATURE

Nosirova Dilnoza Rizokulovna,
doctoral student of Asia International university

One of the most influential and award-winning authors in contemporary Young Adult fiction is John Green, whose debut novel «Looking for Alaska» not only clinched the prestigious Michael L. Printz Award but also propelled him to international acclaim, with subsequent works like «The Fault in Our Stars» dominating bestseller lists and inspiring blockbuster film adaptations. Green's novels meticulously portray adolescence as a multifaceted crucible of psychological, intellectual, and emotional development, where protagonists grapple with profound, relatable dilemmas-identity crises, the search for existential meaning, tumultuous love, profound grief, and the inevitability of mortality that resonate deeply with modern youth. Beyond literature, Green's multifaceted cultural footprint is undeniable: through pioneering digital platforms like Vlogbrothers, his educational YouTube series Crash Course, and the vibrant Nerdfighteria online community, he has forged unprecedented, interactive bridges between authors and readers, amassing millions of followers and redefining author-audience engagement. Consequently, analyzing Green's contributions to YA literature demands a multidimensional lens encompassing linguistic, cultural, and literary dimensions with particular emphasis on the pragmatic and semantic facets of his narrative discourse, which amplify thematic depth and reader immersion.

YA writing has grown markedly more sophisticated and socially conscious in the twenty-first century[1].

[1] Beckton, Denise. Bestselling Young Adult Fiction: Trends, Genres and Readership. TEXT, vol. 19, Oct. 2015, https://doi.org/10.52086/001c.27152.

Contemporary authors frequently address themes shunned by previous generations of youth literature, such as existential ambiguity, disease, bereavement, psychological problems, and disabilities[1]. Michael Cart asserts that contemporary YA fiction blurs the lines between adolescent and adult literature while reflecting the harsh realities of young people's lives[2]. Green's novels eloquently demonstrate this evolution by portraying young protagonists as intelligent individuals capable of grappling with profound philosophical and emotional issues, as evidenced in «The Fault in Our Stars», where teens confront mortality, love, and illness with humor and depth.

Semantic and pragmatic analysis are crucial techniques for comprehending how meaning is created in literary texts from a linguistic standpoint[3]. While pragmatics examines how meaning emerges through context, narrative voice, and reader-text interaction as evidenced by conversational implicatures and dialogue structures that demand reader inference in Green's novels, semantics focuses on the meaning encoded in lexical choices, metaphors, and symbolic expressions, including the rich figurative language like metaphors, similes, and personifications that amplify thematic depth[4]. These techniques are indispensable for Green's works, where linguistic uniqueness-blending slang, puns, and philosophical discourse drives reader engagement, emotional resonance, and interpretation of existential themes[5].

The purpose of this study is to analyze the pragmatic elements such as conversational implicatures, dialogue structures demanding reader inference, and narrative voice blending colloquial and philosophical discourse, alongside semantic patterns, including recurrent lexical fields (life, death, identity), figurative language like metaphors and similes, and symbolic imagery, that distinctly define John Green's novels, thereby rigorously assessing his pivotal contribution to twenty-first-century YA literature through linguistic innovation and reader immersion.

Semantic and pragmatic analysis form the cornerstone of this study's qualitative literary-linguistic methodology, which draws on stylistic frameworks to dissect how language constructs layered meanings in John Green's novels[6]. Rather than quantitative metrics, the approach prioritizes close textual scrutiny reading passages repeatedly, annotating recurrent patterns, and interpreting their contextual roles to reveal the intricate interplay between encoded meanings and interpretive processes, much like established analyses of Green's figurative and communicative strategies.

The semantic component systematically catalogs lexical fields, metaphorical constructs, and symbolic motifs that permeate Green's narratives, with heightened focus on domains evoking life, death, infinity, pain, identity, and hope. These are not isolated; they interweave to forge thematic scaffolds around adolescent existentialism and metamorphosis, as seen in motifs like the «Great Perhaps» or infinite-finite paradoxes. Identification proceeds via exhaustive scanning for collocations and semantic prosodies, classification per Perrine's typology of figures (metaphor, simile, personification, etc.), and evaluation of their ampliative function in heightening philosophical undertones transforming abstract dilemmas into viscerally resonant experiences that mirror readers' turmoil.

Complementing this, pragmatic scrutiny targets dialogue architectures, narrative voicing, and reader-text interfaces, unpacking how implicatures, speech act infelicities, and politeness maneuvers propel inference-making. Green's signature fusion of teen slang, puns, and erudite allusions flouting Gricean maxims for particularized implicatures is probed through contextual reconstruction: isolating exchanges, tracing cooperative breaches (quantity, relation, manner), and assessing immersion effects. Such elements render profound queries approachable, bridging casual banter to Socratic depth and cultivating empathetic bonds, as pragmatic breaches demand active co-construction of meaning[7].

[1] Myrland, Camilla, and Minna Johanna Niemi. Challenging Normality and Breaking Boundaries of Prejudice An Analysis of John Green's The Fault in Our Stars and Mark Haddon's The Curious Incident of the Dog in the Night-Time, How the Protagonists in the Novels Challenge Normality, and Why Literature Discussing Controversial Issues Is Important for Young Adult Readers. May 2022.

[2] Cart, Michael. Young Adult Literature: The State of a Restless Art. SLIS Connecting, vol. 5, no. 1, Sept. 2016, https://doi.org/10.18785/slis.0501.07.

[3] Valúšková, Lujza, and Martin Němec. John Green's Writing Style in Young Adult Literature: Analysis of Original Books and Official Slovak Translations. 2019.

[4] Dewi, Ni Made Yunita Sukma, and Ni Komang Githa Ratna Dewi. Figurative Meanings Found in John Green's The Fault in Our Stars. KnE Social Sciences, July 2022, p. 185, https://doi.org/10.18502/kss.v7i10.11287.

[5] Morris, Sam. Pain Demands to Be Felt': Language and Power as Structures in John Green's The Fault in Our Stars. Children's Literature Association Quarterly, vol. 44, no. 2, Jan. 2019, p. 210, https://doi.org/10.1353/chq.2019.0026.

[6] Valúšková, Lujza, and Martin Němec. John Green's Writing Style in Young Adult Literature: Analysis of Original Books and Official Slovak Translations. 2019.

[7] Nanda, Dheril Sofia. Implicature in John Green's The Fault Of Our Stars. JEELS (Journal of English Education and Linguistics Studies), vol. 2, no. 1, Mar. 2019, p. 44, https://doi.org/10.30762/jeels.v2i1.43.

The primary corpus encompasses four cornerstone novels-Looking for Alaska, An Abundance of Katherines (mathematical metaphors of failure/recovery), Paper Towns (illusion-reality semiotics), and The Fault in Our Stars (mortality-love nexus)-selected for their stylistic density and representational heft across Green's oeuvre. These texts, totaling over 1,200 pages, furnish a robust sample of linguistic hallmarks, enabling cross-novel pattern validation without dilution from co-authored works. Data accrual involved library-based documentation: holistic reads, targeted note-taking on instances (yielding hundreds of excerpts), and iterative coding into semantic/pragmatic matrices for thematic linkage.

This triangulated method bolstered by intertextual echoes from Green's digital rhetoric guards against subjectivity, yielding substantiated claims on his genre-pioneering lexicon and discourse.

The analysis highlights a number of significant pragmatic and semantic aspects of John Green's writing that support his status as a leading figure in modern YA literature.

Semantically speaking, Green's books have recurrent lexical patterns that mirror his characters' philosophical worries. Throughout his stories, references to identity, infinity, pain, and emotional metamorphosis are common. A cogent thematic structure that highlights the pursuit of meaning and personal growth is produced by these semantic areas. For instance, the phrase «Great Perhaps» serves as a philosophical metaphor in Looking for Alaska, signifying the yearning for possibilities and meaning in life. The protagonist's emotional shift after a sad incident is reinforced by the novel's narrative structure, which is divided between «before» and «after» portions.

The metaphor of «paper towns», which represents the distinction between projected identities and actual human complexity, is also introduced in Paper Towns. The protagonist's comprehension of other people revolves around this semantic contrast between illusion and reality.

Semantic components pertaining to existence, time, and infinity are important in determining the philosophical tone of The Fault in Our Stars. The idea that meaningful experiences can exist even within the restricted duration of human life is expressed by the metaphor of the «infinite within the finite». Green creates stories that blend philosophical contemplation with poignant storytelling by using such metaphorical language.

The significance of narrative voice in Green's writing is also revealed via pragmatic analysis. His characters frequently use a conversational tone that mimics typical teenage speech. At the same time, literary, philosophical, and scientific allusions are common in their discussions. The credibility of the narrative voice is enhanced by this blend of colloquial language and scholarly discourse.

Pragmatic analysis further underscores the pivotal role of narrative voice in Green's oeuvre, where characters deploy a conversational tone that authentically mirrors everyday teenage vernacular replete with slang, interruptions, and casual asides interwoven with sophisticated literary, philosophical, and scientific allusions[1]. This fusion not only bolsters narrative credibility but also fosters profound reader immersion, as evidenced by studies on YA literature affirming that genuine, first-person voices enable identification with protagonists, conveying the immediacy and intensity of adolescent emotions to generate insight and empathy. Research on reader engagement corroborates this: authentic narrative voices and direct dialogue presentation heighten emotional bonds between texts and audiences by promoting a sense of lifelikeness and intersubjective presence, drawing readers vicariously into characters' worlds[2]. In Green's dialogue-driven narratives, such as the banter in *The Fault in Our Stars* or questing exchanges in *Paper Towns*, this approach proves indispensable, transforming abstract philosophical queries into relatable turmoil that cultivates lasting empathetic connections and elevates reader investment in themes of identity, mortality, and growth.

The results reveal that John Green's distinctive narrative style emerges from an intricate interplay of semantic and pragmatic features, which together forge a philosophical lens through which characters grapple with identity, love, mortality, and existential quests. Semantically, Green's oeuvre is rich in metaphorical constructs, symbolic imagery, and recurrent lexical clusters that evoke profound human concerns such as the «Great Perhaps» in *Looking for Alaska*, symbolizing boundless potential amid tragedy[3], or the «paper towns» in *Paper Towns* delineating facades of identity against raw human depth. In *The Fault in Our Stars*, infinities nested within finitude capture the paradox of fleeting lives brimming with significance, as Hazel and Augustus negotiate love's imperma-

[1] Sokol, Joshua. The Fault in Our Stars. Science, vol. 374, no. 6564, Oct. 2021, p. 142, https://doi.org/10.1126/science.acx9260.

[2] Djenar, Dwi Noverini, et al. Style and Intersubjectivity in Youth Interaction. De Gruyter eBooks, De Gruyter, 2018, https://doi.org/10.1515/9781614516439.

[3] Devi, Ni Putu Antary Octha Sri, et al. Similes In Novel Looking For Alaska By John Green. HUMANIS, Feb. 2018, p. 147, https://doi.org/10.24843/jh.2018.v22.i01.p22.

nence through metaphors that blend scientific precision with poetic ache[1]. These patterns, including similes likening medical ordeals to everyday absurdities like being «nuked like a microwave corn dog» not only heighten emotional resonance but also mirror adolescents' turmoil, transforming abstract philosophy into tangible turmoil. Lexical repetitions around «pain», «infinity» and «metamorphosis» across novels create thematic cohesion, underscoring personal growth amid loss, as evidenced in analyses of his figurative lexicon.

Pragmatically, elements like first-person narrative voice and dialogue architecture render these weighty ideas accessible and immersive for young readers. Green's protagonists wield a hybrid vernacular teen slang peppered with erudite allusions, flouting Gricean maxims to spark implicatures that demand reader participation. This conversational cadence, rife with interruptions and asides, mimics authentic youth banter while embedding Socratic probes, fostering empathy via direct voice presentation that evokes «lifelikeness» and intersubjective pull[2]. Studies affirm such techniques amplify identification, as readers inhabit characters' worlds, bridging casual chat to mortality's sting and nurturing bonds through co-constructed meaning[3]. In *The Fault in Our Stars*, banter over «cancer perks» or existential barbs humanizes suffering, making philosophy feel immediate rather than didactic.

Green's digital footprint amplifies this impact, positioning him as a multimedia auteur whose Vlogbrothers channel and Nerdfighteria community redefine literary engagement. Co-run with brother Hank since 2007, these platforms boasting millions of subscribers foster «nerdfighter» ethos: intellectualism fused with activism to «decrease world suck,» spawning fan-driven projects like Crash Course educational series[4]. This parasocial interplay, dissected in Welsh-Burke's analysis of the «John Green Tumblr incident», exemplifies digital-age literary communion, where fans co-author cultural discourse via comments, fanfic, and philanthropy. Far from mere promotion, it extends novels' themes, cultivating global communities that debate Green's motifs in real-time, enhancing thematic retention and social responsibility.

Moreover, Green's texts permeate classrooms, spurring critical discourse on ethics, resilience, and empathy. Novels like *Looking for Alaska* and *The Fault in Our Stars* integrate into English curricula, prompting discussions on moral ambiguity and identity via interdisciplinary lenses like Norway's LK20 health competencies. Empirical work shows they bolster critical literacy, empathy for disability, and reflective skills, countering stigma through protagonists' unvarnished struggles[5]. Teachers leverage their relatability–first-person views mirroring teen psyches–to foster compassion, as readers confront illness not as metaphor but lived reality[6].

Critics decry Green's archetype of hyper-articulate teens as implausibly precocious, potentially romanticizing anguish or glossing privilege[7]. Yet these charges underscore his provocation: by granting youth philosophical agency, he challenges YA's sentimental tropes, validating adolescents' intellect and elevating genre discourse. Such portrayals, blending wit with vulnerability, affirm YA's capacity for rigor, sparking societal shifts toward nuanced teen representation[8].

According to the analysis, John Green's novels mark a significant advancement in young adult writing in the twenty-first century. Green creates stories that examine identity, love, and the pursuit of meaning by utilizing semantic patterns like metaphor, symbolic language, and recurrent lexical fields. Conversational dialogue and genuine narrative voice

[1] Nagornaya, Alexandra V., and James Chike Nwankwo. Metaphor as a Means of Representing First-Hand Cancer Experience in English Teen Sick-Lit. Vestnik Volgogradskogo Gosudarstvennogo Universiteta Serija 2 Jazykoznanije, no. 4, Sept. 2023, p. 86, https://doi.org/10.15688/jvolsu2.2023.4.7.

[2] Shephard, Monique, and Kasey Garrison. It Was a Real Eye-Opener. School Libraries Worldwide, vol. 29, no. 1, Jan. 2024, p. 1, https://doi.org/10.29173/slw8714.

[3] Lissa, Caspar J. Van, et al. Difficult Empathy. The Effect of Narrative Perspective on Readers' Engagement with a First-Person Narrator. DOAJ (DOAJ: Directory of Open Access Journals), June 2016, https://doaj.org/article/c50148c9e8674724a7a017d89d429d2a.

[4] Literat, Ioana, et al. Analyzing Youth Digital Participation: Aims, Actors, Contexts and Intensities. The Information Society, vol. 34, no. 4, June 2018, p. 261, https://doi.org/10.1080/01972243.2018.1463333.

[5] Hall, Michael A. Bibliotherapy and OCD: The Case of Turtles All The Way Down by John Green (2017). New Horizons in English Studies, vol. 4, Sept. 2020, p. 74, https://doi.org/10.17951/nh.2020.5.74-87.

[6] Guarisco, Martha S., et al. Reading Books and Reading Minds: Differential Effects of Wonder and The Crossover on Empathy and Theory of Mind. Study and Scrutiny Research on Young Adult Literature, vol. 2, no. 2, Sept. 2017, p. 24, https://doi.org/10.15763/issn.2376-5275.2017.3.1.24-54.

[7] Elman, Julie Passanante. Chronic Youth. New York University Press eBooks, 2016, https://doi.org/10.18574/nyu/9781479841424.001.0001.

[8] Pearson, Amy. Fracturing Walls, Not Identities: The Power of John Green's Fully Human Representations of Disability in The Fault in Our Stars. The Journal of Popular Culture, vol. 56, Oct. 2023, p. 824, https://doi.org/10.1111/jpcu.13271.

are examples of pragmatic aspects that enhance the reader-text relationship.

Green has broadened the thematic and linguistic possibilities of young adult writing by fusing philosophical contemplation with poignant storytelling. His participation in online groups serves as more evidence of how modern writers may engage readers in fresh and significant ways. Because of these factors, John Green is still regarded as one of the most important figures in contemporary YA literature and continues to influence the genre's linguistic and cultural evolution.

Resume. The article presents an analysis of John Green's contribution to 21st-century young adult literature through semantic patterns (metaphors, symbols, lexical repetitions), pragmatic techniques (dialogue, narrative), digital presence, educational application, and criticism, highlighting his role in expanding the thematic and linguistic possibilities of the genre.

Rezyume. Maqolada Jon Grinning XXI asr o'smirlar adabiyotiga qo'shgan hissasi semantik naqshlar (metaforalar, ramzlar, leksik takrorlar), pragmatik usullar (dialog, narrativ), raqamli ishtiroki, ta'limiy qo'llanilishi va tanqidiy yondashuvlar orqali tahlil qilinadi hamda uning janrning mavzuviy va lingvistik imkoniyatlarini kengaytirishdagi roli ta'kidlanadi.

Резюме. Статья представляет анализ вклада Джона Грина в литературу для молодёжи XXI века через семантические паттерны (метафоры, символы, лексические повторения), прагматические приёмы (диалог, нарратив), цифровое присутствие, образовательное применение и критику, подчёркивая его роль в расширении тематических и языковых возможностей жанра.

Filologik tadqiqotlar: til, adabiyot, ta'lim. 2026; 3
ISNN: 2181-1741 (Print)
ISNN: 2181-1725

O'SMIRLAR PSIXOLOGIYASINING LINGVOPOETIK IFODASI VA TARJIMADA ICHKI MONOLOG HAMDA EMOTSIONAL TASVIR

(Shamol ortidan yugurib, Ming quyosh shu'lasi, Tog'lar ham sado beradi asarlari misolida)

Raximova Zarina Uktamovna,
Osiyo Xalqaro universiteti tayanch doktoranti

Inson ruhiyati tasviri badiiy adabiyotning markaziy kategoriyalaridan biri hisoblanadi. Shaxsning ichki dunyosini aks ettirish til birliklarining konnotativ imkoniyatlari orqali amalga oshiriladi. Ayniqsa o'smirlik davri psixologiyasi badiiy matnda murakkab semantik struktura orqali ifodalanadi. O'smirlik inson hayotidagi o'tish bosqichi bo'lib, bu davrda identifikatsiya, ijtimoiylashuv, axloqiy tanlov, ichki konflikt hamda emotsional beqarorlik kuchayadi. Shu sababli badiiy matnda o'smir ruhiyati ko'pincha ichki monolog, psixologik detal, emotsional-ekspressiv birliklar hamda metaforik modellar orqali tasvirlanadi [1]. Lingvopoetika badiiy matnning estetik tabiatini ochib beruvchi muhim nazariy yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Lingvopoetik yondashuv til birliklarining badiiy matnda qanday semantik yuklama kasb etishini o'rganadi. V.V.Vinogradov badiiy nutqni individual uslub bilan bog'liq ko'p qatlamli semantik tizim sifatida tavsiflaydi [2]. Badiiy matnda so'z o'zining nominativ ma'nosi bilan cheklanmaydi, balki konnotativ ma'no hosil qilish jarayonida estetik funksiya bajaradi. Ramziy ifoda badiiy nutqda ma'no ko'p qatlamliligini yuzaga keltiradi hamda psixologik tasvirni chuqurlashtiradi .

Psixologik tasvir lingvistik vositalar orqali amalga oshiriladi. Ichki monolog, erkin bilvosita nutq, metafora, takror, sintaktik parallelizm hamda ellipsis badiiy matnda psixologik holatni ifodalovchi asosiy vositalardan hisoblanadi. Ichki monolog qahramon ongida kechayotgan nutqni aks ettirib, uning hissiy kechinmalarini bevosita ifodalash imkonini beradi. Ushbu nutq turi ko'pincha sintaktik uzilishlar, fragmentar konstruktsiyalar hamda emotsional birliklar orqali shakllanadi. Adabiyotshunoslikda ichki monolog ong oqimi (stream of consciousness) uslubining muhim komponenti sifatida talqin qilinadi [3].

Khaled Hosseini romanlari psixologik realizm an'analarini davom ettirgan holda, shaxs ruhiyatini chuqur tasvirlash bilan ajralib turadi. Ushbu asarlarda o'smirlik davri psixologiyasi travmatik xotira, aybdorlik hissi, qo'rquv, umid va ijtimoiy ziddiyatlar orqali ochib beriladi. Muallif nutqning ichki shakllaridan keng foydalanib, qahramonlarning individual psixologik portretini yaratadi.

«Shamol ortidan yugurib» romanida bosh qahramon Amirning ichki dunyosi retrospektiv monolog orqali ochiladi. Asarning kompozitsiyasi xotira fragmentlari asosida qurilgan bo'lib, travmatik tajriba qahramon shaxsining shakllanishida muhim determinant sifatida namoyon bo'ladi:

«I became what I am today at the age of twelve» [4].

Mazkur gap retrospektiv identifikatsiya modeli asosida qurilgan bo'lib, qahramonning ichki konfliktini ifodalaydi. Tarjimada: «Men bugungi kim bo'lsam, o'n ikki yoshimda shakllandim». Ushbu misolda semantik mazmun saqlangan bo'lsa-da, original matndagi qisqa sintaktik qurilish psixologik keskinlikni kuchaytiruvchi vosita sifatida xizmat qiladi. Tarjimada esa grammatik normativlik ustunlik qiladi. Bu hol lingvopoetik ekvivalentlik muammosining murakkabligini ko'rsatadi [5].

Romanda aybdorlik konsepti takror birliklari orqali kuchaytiriladi. Takror affektiv semantikani intensifikatsiya qiluvchi lingvopoetik vosita hisoblanadi. Qahramonning ichki nutqida qo'llaniladigan qisqa gaplar psixologik pauza hosil qiladi.

[1] Quronov D. Adabiyotshunoslik nazariyasi. – Toshkent, 2018.
[2] Vinogradov V.V. Stilistika. Poetika. – Moskva, 1971.
[3] Humphrey R. Stream of Consciousness in the Modern Novel. – Berkeley, 1954.
[4] Hosseini K. The Kite Runner. – New York, 2003.
[5] Leech G., Short M. Style in Fiction. – London, 2007.

«Ming quyosh shu'lasi» romanida emotsional diskurs ayol qahramon ruhiyatining iztirobli holatini ifodalaydi. Asarda metafora emotsional bosimni ifodalovchi asosiy vositalardan biri sifatida qo'llanadi: «grief washed over her» [1].

Mazkur metafora suv konsepti orqali emotsional tajribaning kuchliligini ifodalaydi. Tarjimada: «qayg'u uni butunlay qamrab oldi». Bu yerda metaforik model qisman saqlangan bo'lsa-da, poetik intensivlik darajasi biroz pasaygan. Kognitiv metafora nazariyasiga ko'ra, abstrakt tushunchalar insonning jismoniy tajribasi asosida konseptuallashtiriladi[2]. Shu sababli emotsional holatni ifodalovchi metaforalar badiiy matnda psixologik tasvirning muhim komponenti hisoblanadi. Asarda qo'rquv va umidsizlik semantik maydonlari kontrast birliklar orqali ifodalanadi. Yorug'lik va zulmat oppozitsiyasi qahramon ruhiyatidagi ziddiyatni ifodalovchi semantik model vazifasini bajaradi. Lingvopoetik kontrast psixologik keskinlikni kuchaytiruvchi vosita sifatida namoyon bo'ladi.

«Tog'lar ham sado beradi» romanida polifonik diskurs kuzatiladi. Asarda bir nechta qahramon nutqi orqali shaxsning ichki evolyutsiyasi ifodalanadi. Polifoniya psixologik tasvirni ko'p nuqtayi nazardan ochib berish imkonini yaratadi. Ichki monolog fragmentar struktura orqali ifodalanadi: «sometimes memory is like a map»[3]. Tarjimada: «ba'zan xotira xaritaga o'xshaydi». Mazkur metafora xotira jarayonining konseptual modelini ifodalaydi. Xarita konsepti kognitiv struktura sifatida tajribani tartibga solish jarayonini bildiradi.

Romanda emotsional diskurs ko'pincha minimalistik sintaksis orqali ifodalanadi. Qisqa gaplar psixologik pauza hosil qilib, qahramonning ichki ziddiyatini kuchaytiradi.

Qiyosiy tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, tarjimada psixologik tasvirni ifodalovchi lingvopoetik birliklar quyidagi transformatsiyalarga uchraydi:

- sintaktik normallashtirish;
- metaforalarning qisman moslashtirilishi;
- emotsional-ekspressiv birliklarning neytrallashuvi;
- takror birliklarining qisqarishi;
- fragmentar konstruktsiyalarning izchil gaplar bilan almashtirilishi.

Tarjima jarayonida ekvivalentlik muammosi muhim ahamiyat kasb etadi. Komissarov fikriga ko'ra, tarjimada adekvatlik faqat leksik moslik bilan belgilanmaydi, balki funksional-stilistik muvofiqlikni ham nazarda tutadi[4]. Shu sababli psixologik diskursni tarjimada saqlash tarjimonning individual strategiyasiga bog'liq. Lingvopoetik birliklarning transformatsiyasi ba'zan emotsional intensivlikning pasayishiga olib keladi. Ichki monologning fragmentar strukturasini saqlash psixologik tasvirning adekvatligini ta'minlashda muhim omil hisoblanadi. Shunday qilib, Hosseini romanlarining o'zbek tilidagi tarjimalarida o'smir psixologiyasi asosan saqlangan bo'lsa-da, lingvopoetik qatlamda ayrim modifikatsiyalar kuzatiladi. Metaforik modelning qisman neytrallashuvi, sintaktik strukturalarning normativlashuvi hamda emotsional birliklarning qisqarishi psixologik tasvir intensivligiga ta'sir ko'rsatadi. Lingvopoetik yondashuv tarjima sifatini baholashda samarali metodologik asos bo'lib xizmat qiladi. Psixologik diskursni adekvat yetkazish tarjimonning stilistik sezgirligi hamda konnotativ ma'noni saqlash qobiliyatiga bog'liq.

Olib borilgan lingvopoetik tahlil shuni ko'rsatadiki, Khaled Hosseini romanlarining o'zbek tiliga tarjimalarida o'smirlar psixologiyasi asosan mazmuniy darajada adekvat aks ettirilgan bo'lsa-da, badiiy nutqning ichki strukturasini tashkil etuvchi ayrim lingvopoetik komponentlarda transformatsiyalar kuzatiladi. Xususan, Shamol ortidan yugurib, Ming quyosh shu'lasi va Tog'lar ham sado beradi romanlarida o'smirlik davriga xos bo'lgan ruhiy iztirob, identifikatsiya jarayoni, travmatik xotira hamda axloqiy tanlov muammolari ichki monolog va emotsional-ekspressiv birliklar orqali ifodalanadi. Tahlil natijalari ichki monolog tarjimada eng murakkab rekonstruksiya qilinadigan lingvopoetik birliklardan biri ekanligini ko'rsatdi. Original matnda ichki nutq ko'pincha fragmentar sintaksis, qisqa gaplar, semantik uzilishlar hamda ellipsis orqali berilgan bo'lib, bu hol qahramon tafakkurining spontan va assotsiativ xarakterini ifodalaydi. Tarjimada esa ko'p hollarda sintaktik normallashtirish kuzatiladi, ya'ni fragmentar konstruktsiyalar izchil grammatik gaplar bilan almashtiriladi. Natijada psixologik keskinlikni kuchaytiruvchi ritmik pauza hamda nutqning affektiv intensivligi qisman pasayadi. Emotsional tasvirning lingvopoetik ifodasi metaforik modellar orqali yuzaga chiqadi. Asarlarda qo'rquv, yolg'izlik, aybdorlik va umid kabi psixologik holatlar ko'pincha tabiiy elementlar – yorug'lik, suv, yo'l, sukunat kabi konseptual obrazlar orqali ifodalanadi. Tarjimada mazkur metaforik modellar ko'pincha saqlanadi, biroq ayrim hollarda obrazning ekspressiv darajasi neytrallashadi. Bu hol milliy til me'yorlari hamda tarjimonning stilistik tanlovi bilan izohlanadi. Polifonik diskurs qo'llanilgan matnlarda psixologik tasvir ko'p nuqtayi nazardan yoritiladi. Qahramonlar nutqining individual xususiyatlari ularning ruhiy por-

[1] Hosseini K. A Thousand Splendid Suns. – 2007.
[2] Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. – Chicago, 1980.
[3] Hosseini K. And the Mountains Echoed. – 2013.
[4] Komissarov V.N. Teoriya perevoda. – Moskva, 1990.

tretini shakllantirishga xizmat qiladi. Tarjimada individual nutq elementlarining qisman standartlashuvi kuzatiladi, bu esa qahramon nutqining individual koloritiga ma'lum darajada ta'sir ko'rsatadi. Qiyosiy tahlil shuni ko'rsatadiki, tarjima jarayonida quyidagi tendensiyalar ustunlik qiladi:

- ichki monolog strukturasining sintaktik soddalashtirilishi;
- metaforik modelning qisman modifikatsiyasi;
- emotsional-ekspressiv birliklarning neytrallashuvi;
- takror birliklarining qisqarishi;
- nutq ritmining izchillashuvi.

Mazkur holatlar tarjima jarayonida semantik ekvivalentlik ustuvorlik kasb etishini, biroq stilistik ekvivalentlik har doim ham to'liq saqlanmasligini ko'rsatadi. Holbuki, psixologik tasvirni adekvat yetkazishda aynan stilistik qatlam muhim ahamiyat kasb etadi. Lingvopoetik yondashuv shuni ko'rsatadiki, badiiy tarjimada faqat mazmunni qayta yaratish yetarli emas, balki matnning psixologik-estetik ta'sirini hosil qiluvchi til birliklarini ham maksimal darajada saqlash zarur. Ichki monolog, metafora, takror va emotsional leksika qahramon ruhiy olamini modellashtiruvchi asosiy komponentlar sifatida namoyon bo'ladi. Ushbu birliklarning adekvat berilishi o'quvchining empatik qabul qilish jarayoniga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Tadqiqot natijalari badiiy tarjimada lingvopoetik ekvivalentlikni ta'minlash kompleks yondashuvni talab qilishini ko'rsatadi. Tarjimon nafaqat semantik mazmunni, balki nutq ritmi, emotsional tonallik va individual uslubni ham qayta yaratishi zarur. Ayniqsa o'smirlar psixologiyasini ifodalovchi matnlarda ichki nutqning tabiiyligi, sintaktik fragmentatsiya va semantik noaniqlik elementlarini saqlash muhim hisoblanadi. Shunday qilib, Hosseini romanlarining o'zbek tilidagi tarjimalari umumiy mazmuniy adekvatlikni ta'minlagan bo'lsa-da, lingvopoetik darajada ayrim transformatsiyalar kuzatiladi. Kelgusida badiiy tarjimada psixologik diskursni qayta yaratish muammosini lingvokognitiv, pragmatik hamda stilistik yondashuvlar asosida yanada chuqurroq o'rganish maqsadga muvofiqdir. Lingvopoetik tahlil tarjima sifatini baholashda samarali metodologik asos bo'lib xizmat qiladi hamda badiiy matnning estetik qimmatini saqlash imkonini beradi.

Rezyume. Mazkur tadqiqotda Khaled Hosseini qalamiga mansub Shamol ortidan yugurib, Ming quyosh shu'lasi hamda Tog'lar ham sado beradi romanlarining o'zbek tiliga tarjimalarida o'smirlar psixologiyasining lingvopoetik ifodalanish xususiyatlari tahlil qilindi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, ichki monolog, metafora, emotsional-ekspressiv birliklar hamda psixologik diskurs vositalari tarjimada asosan semantik jihatdan saqlangan bo'lsa-da, ayrim hollarda sintaktik normallashtirish va stilistik modifikatsiyalar kuzatiladi. Ichki monologning fragmentar tuzilishi ko'pincha izchil grammatik konstruktsiyalar bilan almashtirilganligi sababli psixologik intensivlik darajasi qisman pasaygan. Shuningdek, emotsional tasvirni ifodalovchi metaforik modellar tarjimada asosan adekvat berilgan bo'lsa-da, ayrim obrazlarning konnotativ salmog'i neytrallashgan. Lingvopoetik tahlil natijalari badiiy tarjimada ekvivalentlik faqat mazmuniy moslik bilan cheklanmasdan, balki stilistik va pragmatik muvofiqlikni ham talab qilishini ko'rsatadi. O'smirlar psixologiyasini ifodalovchi matnlarda ichki nutq ritmi, semantik noaniqlik, emotsional tonallik va individual nutq xususiyatlarini saqlash muhim ahamiyat kasb etadi. Tadqiqot natijalari lingvopoetik yondashuv badiiy tarjima sifatini baholashda samarali metodologik asos bo'lib xizmat qilishini ko'rsatadi. Psixologik diskursni adekvat qayta yaratish tarjimonning stilistik sezgirligi hamda badiiy tafakkurni rekonstruksiya qilish qobiliyatiga bog'liq ekanligi aniqlandi.

Resume. The article examines the linguopoetic representation of adolescent psychology in the Uzbek translations of Khaled Hosseini's novels *The Kite Runner*, *A Thousand Splendid Suns* and *And the Mountains Echoed*. The study reveals that inner monologue, emotional vocabulary and metaphorical imagery are generally preserved at the semantic level, though certain stylistic transformations occur in translation. Fragmented syntactic structures typical of inner speech are frequently normalized, which may reduce the intensity of psychological expression. The research shows that achieving equivalence in literary translation requires not only semantic accuracy but also stylistic and pragmatic correspondence. The preservation of emotional tonality, narrative rhythm and individual speech characteristics is especially important when translating texts that reflect adolescent psychological development. Linguopoetic analysis proves to be an effective methodological framework for evaluating the adequacy of literary translation and for preserving the aesthetic value of the original text.

Резюме. В статье анализируется лингвопоэтическое выражение подростковой психологии в узбекских переводах романов Халеда Хоссейни *Бегущий за ветром*, *Тысяча сияющих солнц* и *И эхо летит по горам*. Результаты исследования показывают, что внутренний монолог, эмоционально-экспрессивная лексика и метафорические образы в целом сохраняются на семантическом уровне, одна-

ко в процессе перевода наблюдаются определённые стилистические трансформации. Фрагментарная структура внутренней речи часто заменяется нормативными синтаксическими конструкциями, что приводит к частичному снижению психологической выразительности. Установлено, что эквивалентность художественного перевода предполагает не только точность передачи содержания, но и сохранение стилистических и прагматических характеристик текста. Передача эмоциональной тональности, ритма внутренней речи и индивидуальных особенностей дискурса играет важную роль в репрезентации подростковой психологии. Лингвопоэтический анализ выступает эффективной методологической основой для оценки качества художественного перевода и сохранения эстетической ценности оригинала.

Filologik tadqiqotlar: til, adabiyot, та'lim. 2026; 3
ISNN: 2181-1741 (Print)
ISNN: 2181-1725

O‘ZBEK TILIDAGI SO‘ROQ OLMOSHLARI VA SO‘ROQ YUKLAMALARINING INGLIZ TILIDAGISI BILAN QIYOSI

Raxmatova Gulnoza Isoxonovna,
Samarqand davlat chet tillar instituti mustaqil izlanuvchisi

Har qanday tilda so‘roq gaplar axborot olish, aniqlashtirish va muloqotni davom ettirishda muhim vosita hisoblanadi. So‘roq ma’nosi grammatik va leksik vositalar orqali ifodalanadi. O‘zbek va ingliz tillarida so‘roq ma’nosini ifodalashda o‘xshash jihatlar mavjud bo‘lsa-da, ularning tuzilishi va qo‘llanishida sezilarli farqlar ham kuzatiladi. Ushbu maqolada o‘zbek tilidagi so‘roq olmoshlari va so‘roq yuklamalari ingliz tilidagi mos birliklar bilan qiyosiy tahlil qilinadi. So‘roq yuklamalari yordamida hosil qilingan gaplarning javobi har doim ham tasdiq yoki inkor shaklida bo‘lavermaydi. Bu munosabat bilan « Ўзбек тили стилистикаси» kitobining mualliflari quyidagilarni yozganlar: « So‘roq yuklamalari orqali hosil qilingan so‘roq gaplarning javobi hamma vaqt ham tasdiq yoki inkor (ha, yo‘q) formalarida bo‘lavermaydi. Ba’zan javobda ha, yo‘q so‘zlarini qo‘llab bo‘lmaydi: Umuman, ular bilishi kerakmi-yo‘qmi? (O‘. U.) Bu nima? O‘ngimmi yoki tushimmi? (P. T.) O‘qiysanmi yoki ishlaysanmi? Yana dam olasanmi yo bo‘ldimi?

Ba’zan suhbatdosh tasdiqlash yoki inkor qilish o‘rniga so‘roq beradi. Bu tip gaplar javob-so‘roq gap hisoblanadi[1].

O‘zbek va ingliz tillarida so‘roq olmoshlari noma’lum shaxs, predmet, belgi, miqdor yoki sabab haqida ma’lumot so‘rash uchun qo‘llanadi. Asosiy so‘roq olmoshlari quyidagilar: *kim- who, nima- what, qaysi- which, qanday-how, qancha- how many(much), nechta-how many, qachon-when, qayer-where, nega / nima uchun-why.*

Grammatik xususiyatlari har ikki tilda o‘xshash va o‘ziga xosliklarga ega. O‘zbek tilida so‘roq olmoshlari kelishik qo‘shimchalarini qabul qilsa ingliz tilida kelishik kategoriyasi cheklangan bo‘lib uning vazifasini predloglar bajaradi: Masalan:

***Kimni** kutmoqdasiz? → «**Who** are you waiting **for**?»*

Bu yerda *«-ni»* ingliz tilida predlog *for* bilan ifodalanadi.

*Kitobni **qayerga** qo‘ydingiz? → «**Where** did you put the book **on**?»*

Bu jumlada esa kelishik qo‘shimchasi vazifasini on predlogi bajaradi.

Gapda so‘roq olmoshlari o‘zbek va ingliz tillarida ega, to‘ldiruvchi hol vazifalarida kelib turli sintaktik vazifalarni bajaradi:

Ega: ***Kim** kelmoqda? → **Who** is coming?*

[1] Yoqubova Y. A. Badiiy matnda so ‘roq gaplar lingvopoetikasi //Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. – 2022. – T. 2. – №. 7. – PP. 239-245.

To‘ldiruvchi: ***Kimni*** *ko‘rdingiz? →* ***Whom*** *did you see?*

Hol: ***Qachon*** *uchrashamiz? →****When*** *will we meet?(harakat holi)*

Qayerda *stansiya? →* ***Where*** *is the station?*

Ingliz tilida so‘roq olmoshlari o‘zbek tilidagidek gap tarkibining turli qismlarida emas balki har doim gap boshida keladi va yordamchi fe’l ***«do»*** yordamida yasaladi. Masalan: ***Who*** *came? →* ***Kim*** *keldi* Yoki ***What*** *did you buy*? *→****Nima*** *sotib oldingiz?*

Sen qayerda yashaysan? → ***Where do*** *you live?*

Bu yerda ingliz tilida *do* yordamchi fe’li ishlatiladi, o‘zbek tilida esa bunday vosita mavjud emas. So‘roq olmoshlari har ikki tilda o‘ziga xos jihatlari bo‘lishiga qaramasdan o‘xshashliklari ham mavjud. Har ikkala tilda ham so‘roq olmoshlari noma’lum ma’lumotni aniqlash uchun xizmat qiladi. Masalan:»Kim?» – *who, «Nima?» – what, «Qayer?» – where* kabi to‘g‘ridan-to‘g‘ri moslik mavjud.

O‘zbek tilida so‘roq yuklamalari gapga so‘roq yoki gumon ma’nosi yuklaydi: *mi,(mu),-a, -ya, -da, -ku, nahotki, xo‘sh*» yordamida tuziladigan so‘roq gaplar o‘zbek tilida ko‘pincha tasdiqni tekshirish, hayrat, gumon yoki ta’kid ma’nosini beradi. Ingliz tilida bular odatda *tag questions,yes/no questions, intonatsiya, elliptical question (incomplete question), really, is it?, don’t you*? kabi vositalar bilan ifodalanadi.Quyidagi misollar vositasida ushbu yuklamalar har ikki tilda qanday berilishini ko‘rib boramiz:

*Ey shayx, sizda shu narsa zohir bo‘lgan****mi****? O‘zingizda huni tekshirib ko‘rgan****mi****siz?- deb so‘radi.*[1]*→»O Sheikh, have you experienced this yourself? Have you tested it within yourself?» he asked. (yes/no questions yordamida).* Bunday tipdagi so‘roq gaplarda -mi yuklamasining qo‘llanishi ba’zi xususiyatlarga ega: a) bu yuklamani olgan bo‘lak doim so‘roq obyektini, ya’ni mazmun jihatidan birinchi o‘rinda bo‘lgan narsani anglatavermaydi. Ba’zan so‘roq boshqa elementda, -mi yuklamasini olmagan so‘zda bo‘lib, bu narsa logik urg‘u orqali bildiriladi.[2]

*Ey, mening bu so‘zimdin hayron va diltang bo‘lding****mu****?*[3]*→* «Oh, did my words surprise and upset you?»(Intonatsiya+do fe’li yordamida)

Avvallari bunaqa tabassum qilmas eding-ku?[4]*→You did not use to smile like that before, did you? (tag question)*

Salom berib, sekingina poygakda cho‘kka tushib o‘tirdim.

-Xo‘sh?!

-Shunday o‘zim, sizni sog’inib, bir ko‘rib kelay, deb kelgan edim.[5] *→After greeting him, I quietly knelt by the doorway.* ***– Well?!*** *– I just came because I missed you and wanted to see you.(elliptical question (tugallanmagan so‘roq gap)yordamida)*

Iyya?!*- dedi boy.*[6]*→****Really?!*** *said the rich man(-really yordamida)*

Yettita qo‘yga ikkalamiz ikki xil xizmat qilsak ham qutula olmaymiz-ku?[7]*→ Even if both of us work hard looking after the seven sheep, we still can’t cope with them, can we? (tag questions yordamida)*

*Sen kelasan-****a?****→* You are coming, **aren’t you**? (tag questions yordamida)

«-da» (ta’kid + tasdiq kutish) Masalan: *Sen buni bilasan****da****?→ You know this,* ***don’t you****?*

U keladida?→ He will come, won’t he?

Bu osonda?→ It’s easy, isn’t it?

Nahotki, *odamlar shunchalik tez bir-birini unutsa?*[8]*→* ***Can it really be that*** *people forget each other so quickly?* (*Can it really be that yordamida. H*ayrat, ishonmaslik)

Ingliz tilida *nahotki so‘roq yuklamasini ifodalash uchun* ko‘pincha *really, can it be, is it possible* kabi iboralar ishlatiladi. Tarjima jarayonida «nahot(ki)» ning ma’nosi ingliz tilida to‘g‘ridan-to‘g‘ri grammatik ekvivalent orqali emas, balki modal-pragmatik ekvivalentlar orqali beriladi. Bu esa ikki til tizimida so‘roq va modallikni ifodalash vositalarining turlicha ekanligini ko‘rsatadi: o‘zbek tilida bu vazifa ko‘pincha yuklama orqali bajarilsa, ingliz tilida esa modal so‘zlar, yordamchi fe’llar va intonatsiya orqali ifodalanadi.[9]

Qiyosiy tahlil shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek va ingliz tillarida so‘roq ma’nosini ifodalashda umumiy funksional o‘xshashlik mavjud bo‘lsa-da, grammatik mexanizmlar turlicha. O‘zbek tilida so‘roq olmoshlari kelishik qo‘shimchalarini qabul qilishi va so‘z tartibining erkinligi bilan ajralib turadi. Ingliz tilida esa qat’iy so‘z tartibi va yordamchi fe’llarning ishtiroki muhim ahamiyatga ega. So‘roq yuklamalari masalasida esa

[1] Umarov Sh. Imom Buxoriy ta’rifi. – Samarqand: Imom Buxoriy xalqaaro ilmiy-tadqiqot markazi, 2024.- B.31.

[2] G‘ulomov A., Asqarova M. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Sintaksis: oliy o‘quv yurtlarining filologiya fakultetlari uchun darslik. – Qayta ishlangan va to‘ldirilgan 2-nashr. – Toshkent: O‘qituvchi nashriyoti, 1965. – B. 61.

[3] Kaykovus. Qobusnoma. Nashrga tayyorlovchilar: S.Dolimov, U.Dolimov. – Toshkent: Yangi nashr, 2019. – B.36.

[4] Fyodor Dostoyevskiy. Xo‘rlanganlar va haqoratlanganlar/roman/ruschadan Habiba Ziyoxonova tarjimasi/ Jahon adabiyoti turkumi. – Toshkent: Yangi nashr, 2019. – B.128.

[5] G’afur G’ulom.Shum bola: qissa. – Toshkent:Yangi nashr, 2019. – B. 61.

[6] G’afur G’ulom.Shum bola: qissa. – Toshkent:Yangi nashr, 2019. – B. 61.

[7] G’afur G’ulom.Shum bola: qissa. – Toshkent: Yangi nashr, 2019. – B. 61.

[8] Hoshimov O‘. Ikki eshik orasi. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1986. – B.34.

1. 9 Rasulova X., Mirzayeva F. Simple interrogative sentences sodda so‘roq gap //Academic research in educational sciences. – 2025. – T. 6. – №. NUU Conference Students. – PP. 480-484.

o‘zbek tilidagi *mi,(mu),-a, -ya, -da, -ku, nahotki, xo‘sh* yuklamasi ingliz tilida to‘g‘ridan-to‘g‘ri ekvivalentga ega emas, balki yordamchi fe’l, o‘rnini bosuvchi so‘zlar, tag va yes/no questions turlari hamda inversiya orqali ifodalanadi.

Rezyume. Ushbu maqolada o‘zbek tilidagi so‘roq olmoshlari va so‘roq yuklamalarining grammatik xususiyatlari hamda ularning ingliz tilidagi ekvivalentlari qiyosiy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqot jarayonida o‘zbek tilida qo‘llaniladigan «kim», «nima», «qachon», «qayer», «nega», «qanday» kabi so‘roq olmoshlari hamda «-mi», «-chi», «-a» kabi so‘roq yuklamalarining vazifalari o‘rganiladi. Shuningdek, ingliz tilidagi «who», «what», «when», «where», «why», «how» kabi so‘roq so‘zlari bilan ularning grammatik va semantik jihatdan o‘xshash va farqli tomonlari yoritiladi. Tadqiqot natijasida ikki til o‘rtasidagi so‘roq shakllarining tuzilishi, qo‘llanishi va ma’no ifodalashidagi umumiyliklar hamda farqlar aniqlanadi.

Резюме. В данной статье рассматриваются грамматические особенности вопросительных местоимений и вопросительных частиц в узбекском языке, а также проводится их сравнительный анализ с соответствующими единицами английского языка. В ходе исследования анализируются такие вопросительные местоимения узбекского языка, как «kim», «nima», «qachon», «qayer», «nega», «qanday», а также вопросительные частицы «-mi», «-chi», «-a». Кроме того, выявляются сходства и различия в их грамматическом и семантическом употреблении по сравнению с английскими вопросительными словами «who», «what», «when», «where», «why», «how». Результаты исследования позволяют определить общие и отличительные особенности построения и употребления вопросительных конструкций в двух языках.

Resume. This article analyzes the grammatical features of interrogative pronouns and interrogative particles in the Uzbek language and compares them with their equivalents in the English language. The study examines Uzbek interrogative pronouns such as «kim», «nima», «qachon», «qayer», «nega», and «qanday», as well as interrogative particles like «-mi», «-chi», and «-a». It also highlights the similarities and differences between these forms and English interrogative words such as «who», «what», «when», «where», «why», and «how». The results of the study reveal both common and distinctive features in the structure, usage, and meaning of interrogative constructions in the two languages.

Filologik tadqiqotlar: til, adabiyot, ta'lim. 2026; 3
ISNN: 2181-1741 (Print)
ISNN: 2181-1725

G'AFUR G'ULOMNING «SHUM BOLA» ASARIDA YUMORNING BADIIY FUNKSIYALARINING LINGVISTIK JIHATLARI

Berdiyeva Sitora Utkerovna
Osiyo xalqaro universiteti tayanch-doktoranti

Badiiy adabiyotda yumor inson tafakkuri va ijtimoiy hayotidagi ziddiyatlarni ifodalashning samarali vositalaridan biri hisoblanadi. Yumor voqelikni kulgi orqali idrok etish imkonini berib, muallifning estetik munosabatini ifodalaydi. O'zbek adabiyotida yumor ko'pincha hajv, kinoya, mubolag'a, so'z o'yini va xalqona obrazlilik bilan uyg'unlashib, milliy badiiy tafakkurning o'ziga xos jihatini namoyon etadi.

Mazkur maqolada G'afur G'ulomning «Shum bola» qissasida yumorning lingvistik ifodalanish usullari hamda uning badiiy funksiyalari kompleks tarzda tahlil qilinadi. Tadqiqot jarayonida yumorning leksik-semantik, stilistik, pragmatik va lingvokulturologik xususiyatlari aniqlanib, ushbu vositalarning asarning umumiy estetik ta'sirini shakllantirishdagi o'rni ilmiy asosda yoritiladi. Xususan, qissada qo'llangan mubolag'a, kinoya, so'z o'yini, metaforik ifodalar, dialogik nutq elementlari va xalqona iboralarning komik effekt hosil qilishdagi ahamiyati tahlil qilinadi.

Shuningdek, yumor vositasida obraz xarakterining individual xususiyatlari ochilishi, qahramonning nutqiy portreti shakllanishi hamda bolalar psixologiyasiga xos sodda, ba'zan esa paradoksal tafakkur orqali kulgili vaziyatlarning yuzaga kelishi masalalari ko'rib chiqiladi. Asarda kulgi ko'pincha ijtimoiy hayotdagi ziddiyatlar, tengsizlik, turmush qiyinchiliklari hamda ma'naviy qadriyatlar tizimini bilvosita yoritish vositasi sifatida namoyon bo'lishi asoslab beriladi[1].

G'afur G'ulomning «Shum bola»[2] qissasi o'zbek nasrida yumorning lingvistik va badiiy imkoniyatlari yorqin aks etgan asarlardan biridir. Asarda kulgi oddiy maqsad emas, balki jamiyatdagi muammolarni ko'rsatish, bolalik psixologiyasini ochish hamda ijtimoiy tengsizlikni tanqid qilish vositasi sifatida xizmat qiladi. Shum bolaning nutqi, kuzatuvlari va vaziyatlarga munosabati orqali yuzaga kelgan yumor matnning badiiy ta'sirchanligini kuchaytiradi.

Mazkur maqolaning maqsadi «Shum bola» asarida yumorning lingvistik vositalar orqali qanday yaratilishini hamda uning badiiy funksiyalarini aniqlashdan iborat.

Mazkur maqolada G'afur G'ulomning «Shum bola» qissasida yumorning lingvistik ifodalanish xususiyatlari kompleks filologik metodlar asosida o'rganildi. Lingvistik, kontekstual, pragmatik va lingvokulturologik tahlillar yordamida so'z o'yini, mubolag'a, kinoya hamda milliy-madaniy realiyalar orqali yuzaga kelgan komik effekt va uning badiiy funksiyalari yoritildi.

Tilshunoslikda yumor murakkab va ko'p qatlamli hodisa sifatida talqin qilinib, u ko'pincha semantik nomuvofiqlik (inkongruentlik), kutilmagan ma'no siljishi yoki mantiqiy zidlik natijasida yuzaga keladigan kommunikativ effekt bilan izohlanadi. Nutq jarayonida tinglovchi yoki o'quvchi muayyan mantiqiy davomiylikni kutadi, biroq kutilgan mazmun bilan real mazmun o'rtasida tafovut yuzaga kelganda kulgili holat paydo bo'ladi. Mazkur tafovut ko'pincha til birliklarining noodatiy qo'llanishi, ma'no qatlamlarining to'qnashuvi yoki kontekstda yuzaga kelgan semantik qarama-qarshiliklar bilan bog'liq bo'ladi. Shu jihatdan yumor tilning nafaqat nominativ, balki ekspressiv va pragmatik imkoniyatlarini ham namoyon etuvchi hodisa hisoblanadi[3].

Yumorning lingvistik tabiati, avvalo, til birliklarining ko'p ma'noliligi bilan chambarchas bog'liqdir. Polisemiya nutqda ma'no o'yinini yuzaga keltirib, bir birlikning bir nechta semantik qirralari o'rtasida kutilmagan bog'lanish hosil qiladi. Natijada so'z yoki ibora odatiy ma'nosidan farqli ravishda qo'llanib, kulgili effekt yuzaga keladi. So'z o'yini (kalambur) ham yumorning muhim vositalaridan biri bo'lib, unda fonetik o'xshashlik yoki semantik yaqinlik asosida ikki xil ma'no o'rtasida assotsiativ aloqa yuzaga keladi. Bunday holat nutqda semantik noaniqlik hosil qilib, kulgi uyg'otadi[4].

[1] Karimov B. O'zbek nasrida yumor va bola obrazi // O'zbek tili va adabiyoti, 2010. – B. 45–52.
[2] G'ulom G'. Shum bola. – Toshkent: Yoshlar nashriyoti uyi, 2018. – 152 b.
[3] Rasulov I. O'zbek adabiyotida kulgi va satira. – Toshkent: Fan nashriyoti, 2015. – B. 46.
4 Rahimov G'. Tarjima nazariyasi va amaliyoti. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2016. – B. 73.

Mubolag‘a yumorning eng faol lingvistik vositalaridan biri sifatida hodisa yoki belgining bo‘rttirib tasvirlanishiga asoslanadi. Real voqelikning me’yoridan ortiq darajada ifodalanishi natijasida obrazning kulgili ko‘rinishi yuzaga keladi. Kinoya esa yashirin baho berish vositasi sifatida yumorning muhim shakllaridan biri bo‘lib, unda aytilgan fikr bilan nazarda tutilgan mazmun o‘rtasida ziddiyat mavjud bo‘ladi. Kinoyaviy ifoda orqali muallif yoki nutq subyekti voqelikka bilvosita munosabat bildiradi, bu esa kulgi bilan birga tanqidiy ma’no yukini ham yuzaga chiqaradi.

«Shum bola» asarida yumorning leksik-semantik ifodasi

G‘afur G‘ulomning «Shum bola» qissasida yumor asosan tilning leksik-semantik imkoniyatlari orqali yuzaga keladi. Muallif xalqona nutq unsurlari, obrazli ifodalar hamda kundalik hayotga xos so‘z va iboralarni o‘ziga xos kontekstda qo‘llash orqali tabiiy va samimiy kulgi hosil qiladi. Asardagi yumor sun’iy yaratilgan effekt emas, balki qahramonlarning nutqi, dunyoqarashi va voqelikni idrok etish usuli bilan chambarchas bog‘liq holda shakllanadi. Ayniqsa, xalq og‘zaki nutqiga xos sodda, ba’zan kinoyaviy mazmunga ega iboralar, maqolga yaqin ifodalar, maishiy tasvir elementlari kulgining tabiiyligini ta’minlaydi. Bunday til birliklari qahramonlarning ijtimoiy muhitini real ko‘rsatish bilan birga, matnda samimiylik va jonlilikni kuchaytiradi.

Asarda mubolag‘a yumorning eng faol vositalaridan biri sifatida namoyon bo‘ladi. Qahramon tomonidan voqea-hodisalarning orttirilgan holda tasvirlanishi natijasida kulgili vaziyat yuzaga keladi. Masalan, oddiy holatning haddan tashqari kattalashtirib ko‘rsatilishi yoki muayyan harakatning ortiqcha dramatik talqin qilinishi orqali komik effekt hosil qilinadi. Mubolag‘a ko‘pincha bolalar tafakkuriga xos bo‘lgan tasavvur kengligi bilan bog‘liq holda qo‘llanadi. Natijada voqelik subyektiv idrok asosida bo‘rttiriladi va bu holat o‘quvchida kulgi uyg‘otadi. Shu bilan birga, mubolag‘a qahramon xarakterining hissiy ta’sirchanligini ko‘rsatishga xizmat qiladi[1].

Leksik-semantik jihatdan yumor ko‘pincha so‘zlarning ko‘chma ma’noda qo‘llanishi orqali ham yuzaga keladi. Muallif ma’lum bir so‘zning odatiy ma’nosini o‘zgartirib, uni noodatiy kontekstga joylashtiradi. Buning natijasida semantik siljish yuz beradi va nutqda kutilmagan mazmun paydo bo‘ladi. Bunday semantik nomuvofiqlik kulgining asosiy manbalaridan biri sifatida namoyon bo‘ladi. Ayrim hollarda bir so‘zning bir vaqtning o‘zida ikki xil ma’noni anglatishi yoki iboraning kontekstga mos ravishda yangicha talqin qilinishi komik effektni kuchaytiradi.

Asarda so‘z o‘yini elementlari ham uchrab, ular nutqning mazmuniy ko‘p qatlamliligini ta’minlaydi. Fonetik o‘xshashlik yoki semantik yaqinlik asosida hosil qilingan ifodalar qahramon nutqiga jonlilik bag‘ishlaydi. Bunday birliklar ko‘pincha dialoglarda namoyon bo‘lib, qahramonlar o‘rtasidagi munosabatlarning samimiyligini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, kulgi nutqiy vaziyatning tabiiy rivojidan kelib chiqadi, ya’ni u alohida badiiy vosita sifatida emas, balki kommunikativ jarayonning tabiiy natijasi sifatida shakllanadi.

Frazeologik birliklarning o‘ziga xos qo‘llanishi ham leksik-semantik yumorning muhim ko‘rinishlaridan biridir. Xalq tilida keng qo‘llanadigan iboralar matn tarkibida ba’zan yangicha semantik tus oladi yoki kutilmagan vaziyatda ishlatiladi. Natijada iboraning an’anaviy ma’nosi bilan kontekstda yuzaga kelgan yangi ma’no o‘rtasida ziddiyat paydo bo‘ladi. Bu esa o‘quvchida kulgi uyg‘otadi. Shuningdek, xalqona iboralarning qo‘llanishi asarga milliy kolorit bag‘ishlaydi va qahramon nutqining tabiiyligini ta’minlaydi.

Muallif ayrim holatlarda oddiy predmet yoki hodisani noodatiy tarzda tasvirlab, obrazli ifodalar orqali kulgili manzara yaratadi. Metaforik ifodalar yoki kutilmagan o‘xshatishlar natijasida tasvirning ekspressivligi ortadi. Bunday ifodalar o‘quvchi tasavvurida yorqin obraz hosil qilib, kulgi bilan birga estetik zavq ham uyg‘otadi. Ayniqsa, bolalar dunyoqarashiga xos sodda va bevosita baholash mezonlari asosida yaratilgan metaforalar o‘zining samimiyligi bilan ajralib turadi.

Umuman olganda, «Shum bola» asarida yumorning leksik-semantik ifodasi til birliklarining ko‘p funksiyali xususiyatlariga asoslanadi. So‘zlarning ko‘chma ma’noda qo‘llanishi, semantik nomuvofiqlik, mubolag‘a, xalqona iboralar hamda obrazli ifodalar kulgining yuzaga kelishida muhim rol o‘ynaydi. Ushbu vositalar matnning emotsional-ekspressiv bo‘yoqdorligini oshirib, asarning badiiy ta’sirchanligini kuchaytiradi. Natijada yumor qahramon xarakterini ochish, voqelikni baholash hamda muallifning estetik munosabatini ifodalashda muhim lingvopoetik vosita sifatida namoyon bo‘ladi.

Rezyume. Ushbu maqolada G‘afur G‘ulomning «Shum bola» asarida yumorning leksik-semantik, stilistik,

1 Rasulov I. O‘zbek adabiyotida kulgi va satira. – Toshkent: Fan nashriyoti, 2015. – B. 34.

pragmatik va lingvokulturologik vositalar orqali qanday yaratilishi hamda uning obraz yaratish, estetik ta'sirni kuchaytirish va ijtimoiy mazmunni ifodalashdagi badiiy funksiyalari ilmiy jihatdan tahlil qilinadi.

Resume. This article provides a scholarly analysis of the linguistic mechanisms of humor in Gafur Gulam's «Shum bola», focusing on its lexical-semantic, stylistic, pragmatic, and linguocultural features, as well as examining the artistic functions of humor in character construction, enhancing aesthetic effect, and expressing the social meaning of the text.

Резюме. В данной статье научно анализируются лингвистические механизмы создания юмора в произведении Гафура Гуляма «Шум бола», включая его лексико-семантические, стилистические, прагматические и лингвокультурологические особенности, а также рассматриваются художественные функции юмора в формировании образов, усилении эстетического воздействия и выражении социального содержания текста.

Filologik tadqiqotlar: til, adabiyot, ta'lim. 2026; 3
ISNN: 2181-1741 (Print)
ISNN: 2181-1725

FARG'ONA VODIYSI SHEVALARINING O'RGANILISHI

Raxmonova Dilzodaxon,
Farg'ona davlat universiteti magistrant talabasi

Farg'ona vodiysi o'zbek xalqi va uning tili shakllanishida eng muhim markazlardan biri hisoblanadi. Ashurali Zohiriy adabiy til uchun tayanch dialekt haqida gapirar ekan, Farg'ona shevasini taklif qiladi, hozir qo'llanilayotgan yozma til aynan Farg'ona shevasi ekanini aytadi: «Adabiyotimizning asosi jonli til (xalq adabiyoti) bo'lishi lozim, dedik. Shundoq bo'lg'ach, men Farg'ona (vodiysi) shevasini taqdim etsam, xato qilmag'an bo'lurmen. Bunda «qo'ng'uz oppog'im», «kirpi yumshag'im der» degandak bo'ldi, deb mendan kulmasdan, balki so'zimni quvvatlaydurg'anlar ko'brak bo'lur. Chunki bu kungi o'zbak adabiyotining 17 (basma so'zining) tili (undag'i ba'zi bir mahalliychilikni e'tibarg'a almag'animizda) Farg'ana shevasining o'zidur. Shevaning o'zi basma so'zni va uning tevaragidagi amillarni tabiiy ravishda o'ziga tartqan. Endi biz uning ichiga bashvaqsizliq yaki mahalliychilik ta'siri astida kirib qalg'an va qaladurg'an so'zlar to'g'risida bir fikrga kelib alsaq, ham yana tag'in saddalashtirish, xalqqa yaqinlatish, ishchi, dehqan ammasi ichidan aling'an so'zlar bilan bayitish charasini ko'rsak bo'ldi»[1]. Mazkur hududda o'zbek tili shevalarining xilma-xilligi va ularning o'ziga xos dialektal xususiyatlari bevosita vodiydagi uzoq davom etgan murakkab etnik jarayonlar bilan uzviy bog'liqdir. Bu hududdagi turkiy xalqlar turli urug' va qabila vakillaridan bo'lgan. Bu haqida professor A.Y.Yakubivskiy shunday deydi: «VIII asr boshlarida bu yerda (Farg'onada) turk aholisining hukmron bo'lganligi haqida shubhalanib bo'lmaydi. Qoraxoniylar qo'shini sostavida, yettisuvdagi hamma turk qabila va xalqlari, ya'ni arg'u , tuxsi, qorliq, chigil, yag'ma va boshqa xalqlar bo'lgan bo'lsa kerak. Biroq, XI-XIII asrlardagi yozma manbalarga qaraganda, Qoraxoniy xonlari zamonida O'zbekiston tuprog'ida qorliqlar bilan birga chigillar bosh rolni o'ynaganlar. Ammo turk elementlarining O'zbekiston tuprog'iga qarashlari shu nomlari ko'rsatilgan qabilalar bilan cheklanmaydi. Sirdaryo tomonlaridan belgili miqdorda o'g'uzlar, ular orasidan qipchoqlar siljib keladilar[2].

Ma'lumki, turklashish dastlab turk tili va nutqining g'alaba qozonishida ifodalanadi. «Turk tilida so'zlashuvchi xalqlar, ayniqsa, Farg'ona va Shoshda juda tez shakllandiki, XIII asrning 20-yillarida

[1] Ашурали Зоҳирий. Тил, атама ва имло баҳслари // Қизил Ўзбекистон. – Тошкент, 1929, 30-31-март.
[2] Якубовский А. Ю. Ўзбек халқининг юзага келиши масаласи ҳақида. – Тошкент, 1941. – Б. 10.

mo‘g‘ullar O‘zbekiston aholisi sostaviga hokim element sifatida kirgan vaqtlarda hamma yerda turk tili va nutqiga duch kelganlar. Umuman mo‘g‘ullar zamonida Farg‘onadagi talay shaharlar turk shahariga aylandi… Shosh va ayniqsa, Sirdaryoning quyi oqimidagi viloyatlarda joylashgan ba’zi bir shaharlarning ham aholisi turklar edi»[1].

Z.M.Bobur Farg‘ona aholisining XV asr oxiridagi etnik sostavi haqida ma’lumotlar berar ekan, bu vodiyning aholisi turklar va sartlardan iborat degan fikrni aytadi[2].

XV asr oxiri va XVI asr boshlarida Shayboniyxon boshchiligidagi ko‘chmanchi turklar-o‘zbeklarning O‘zbekistonni bosib olishlari natijasida Farg‘ona vodiysidagi bu ikki etnik guruhga uchinchi etnik guruh - qipchoqlar kelib qo‘shildi.

Undan keyingi davrlarda esa Farg‘ona vodiysining aholisi qirg‘iz, qipchoq, tojik va uyg‘ur ko‘chmanchilarining hisobiga ortib bordi. Bu esa Qo‘qon xonligi aholisining etnik jihatdan turlicha bo‘linishiga olib keldi. Lekin shunga qaramasdan, Farg‘ona vodiysining markaziy qismida o‘zbeklar o‘rnashib oldi.

Bu ma’lumotlardan ko‘rinib turibdiki, Farg‘ona vodiysining etnik manzarasi ko‘p qatlamli bo‘lib, bu bevosita zamonaviy o‘zbek tili shevalarining uchta yirik lahjasi (qarluq, qipchoq va o‘g‘uz) ushbu hududda o‘zaro integratsiyalashuviga olib kelgan. Yakubovskiy ta’kidlaganidek, qoraxoniylar davrida chigil va qarluqlarning hukmronligi Farg‘onada bugungi o‘zbek adabiy tiliga asos bo‘lgan «o»lovchi (shahar) shevalarining barqarorlashishiga zamin yaratgan. XII asrga kelib kelib turk nutqining to‘liq g‘alabasi shaharlardagi o‘troq aholi nutqida qarluq lahjasining dominant bo‘lishini ta’minladi.

Tadqiqot davomida ko‘rib chiqilgan manba va tahlillarga tayangan holda Farg‘ona viloyati shevalari yetarlicha va mukammal o‘rganilmaganligini, materiallar kamligini aytib o‘tishimiz mumkin. Xususan, 1957-yilda Professor Sh.Shoabdurahmonov tomonidan Qo‘qon shevasining ba’zi bir fonetik xususiyatlariga doir chiqargan maqolasini dastlabki ishlardan deb ko‘ra olamiz. O‘zbek tili shevalarining, ayniqsa, markaziy shahar shevalarining o‘zlariga xos xususiyatlarini atroflicha ilmiy asosda o‘rganish hozirgi kunda nihoyatda katta ahamiyatga egadir. Bunday ilmiy tekshirish ishlari o‘zbek adabiy tiliga tayanch bo‘lgan shevalarni va ular orasidagi o‘zaro munosabatlarni belgilab turish uchun ham, shuningdek, o‘zbek milliy tiliga asos bo‘lgan shevalarni tayinlab berish uchun ham muhimdir. Bilamizki, Qo‘qon shevalari boshqa shevalardan, shuningdek, Farg‘ona tip shevalaridan ham o‘zining ba’zi bir dialektal xususiyatlari bilan ajralib turadi. Bu sheva leksik, morfologik va shu bilan birga fonetik o‘ziga xosliklarga ham egadir.[3]

Ushbu maqolada tilshunos olim Qo‘qon shevasining unlilar va undoshlar tarkibi, tasnifi va xususiyatlari hamda ular bilan bog‘liq ayrim fonetik hodisalarni berib o‘tgan.

Qo‘qon shevasi haqida gap ketar ekan, Sh.Nosirovning «O‘zbek tilining Qo‘qon shevasi» nomli monografiyasi ham bu sheva fonetikasi va morfologiyasiga oid qimmatli ma’lumotlarni beradi. Ushbu monografiyada Qo‘qon shevasining fonetik va morfologik xususiyatlari Qo‘qon grupa shevalari va boshqa o‘zbek shevalari bilan qiyosiy tarzda yoritib berishga harakat qilingan. Sheva materiallari o‘rni bilan qadimgi yozuv yodgorliklari hamda qardosh turkiy tillar bilan ham qiyos qilingan.

Olim ko‘plab tilshunoslarning unli va undoshlar tasnifidagi masalalariga to‘xtalar ekan, o‘z tekshirishlari davomida Qo‘qon zonasida olti xil unli fonema mavjudligini keltirib o‘tadi va ularning xususiyatlarini ochib beradi. Bular quyidagilar:

ъ у
е о
ə[a] ɔ

Undosh fonemalar haqida esa quyidagi fikrlarni bildirib o‘tadi:

Qo‘qon shevasi undosh fonemalarning soni va sifati jihatidan boshqa y-lovchi shevalar kabi o‘zbek adabiy tiliga yaqin tursa-da, o‘ziga xos ayrim farqlarga ham ega. Ma’lumki, o‘zbek adabiy tilida 25ta undosh fonema bor. Qo‘qon shewvasida esa undosh fonemalar miqdori 22 tadir.

Shevada ф, ц, ж undoshlari qo‘llanmaydi, chunki barcha hollarda ф>н, ц>с ва ж > д ж ga o‘tadi.

Shevada Toshkent shevasidan farqli o‘laroq, chuqur til orqa х va bo‘g‘iz h undoshlari mustaqil fonema sifatida ishlatiladi.

Qo‘qon shevasidagi undosh fonemalar quyidagilar:

1. Lab undoshlari: б, в, п, м.
2. Til oldi undoshlari: т, д, г, д ж (ж), з, с, ш, и, л (л‘), р.
3. Til o‘rta undoshi: й.
4. Sayoz til orqa undoshlari: к, г, нг (нг’)
5. Chuqur til orqa undoshlari: қ, ғ, х
6. Bo‘g‘iz undoshi:ҳ(х)[4]

Monografiyada assimilatsiya, dissimilatsiya, metateza va ayniqsa, o‘zbek shevalarining aksariyatida yo‘qolib borayotgan singarmonizm (unlilar mo-

[1] Якубовский А. Ю. Ўзбек халқининг юзага келиши масаласи ҳақида. – Тошкент, 1941. – Б. 12.
[2] Захириддин Мухаммад Бобир. Бобирнома. – Тощкент, 1960, 81-161-бетлар.
[3] Шоабдураҳмонов Ш. Қўқон шевасининг баъзи бир фонетик хусусиятлари ҳақида. ЎЗДМ, I. – Тошкент, 1957.
[4] Носиров Ш. Ўзбек тилининг Қўқон шеваси. – Тошкент: Фан, 1980. – Б. 35-36.

slashuvi) hodisalarining yoritilishi shevaning o‘ziga xos „ichki tartibi“ borligini ko‘rsatadi. Bu ma’lumotlar o‘zbek tili fonetikasi va fonologiyasi bo‘yicha nazariy qarashlarni boyitadi.

Muallifning sheva materiallarini shunchaki qayd etib qolmasdan, ularni qadimgi yozuv yodgorliklari va boshqa turkiy tillar bilan qiyoslashi tadqiqotning ilmiy vaznini oshirgan. Bu yondashuv Qo‘qon shevasi nafaqat hududiy dialekt, balki turkiy tillar tarixini o‘rganishda jonli manba ekanligini isbotlaydi.

Asarda fonetika bilan birga morfologik sathning ham qamrab olinishi Qo‘qon shevasining to‘liq grammatik modelini yaratishga xizmat qiladi. Bu esa dialektologiya sohasida hududiy nutqning lug‘at boyligi va grammatik qurilishini o‘rganishda metodologik namuna bo‘lib xizmat qiladi.

S.Ibrohimovning «Farg‘ona shevalarining kasb-hunar leksikasi» mavzusidagi tadqiqoti o‘zbek dialektologiyasi va etnolingvistikasining nodir namunalaridan biridir. Ushbu ish nafaqat tilshunoslik, balki etnografiya va xalq tarixi nuqtai nazaridan ham ulkan ilmiy qiymatga ega.

S.Ibrohimov tadqiqotida Farg‘ona vodiysi aholisining an’anaviy turmush tarzi bilan bog‘liq bo‘lgan uchta yirik soha leksikasini alohida ajratib ko‘rsatadi: tandirchilik atamalari, kulolchilik leksikasi hamda shuvoqchilik atamalari. Ushbu ish shunchaki so‘zlar ro‘yxati (lug‘at) emas, balki etnolingvistik tadqiqotdir. Chunki atamalar orqali hududiy hunarmandchilikning o‘ziga xos maktablari (masalan, Rishton kulolc hiligi) ochib beriladi; o‘zlarning kelib chiqishi (etimologiyasi) hamda ularning qadimgi turkiy tildagi ildizlari bilan bog‘liqligi ko‘rsatiladi; ijtimoiy-iqtisodiy hayotdagi o‘zgarishlar natijasida iste’moldan chiqib borayotgan arxaik atamalarni saqlab qolishga xizmat qiladi[1].

Rezyume. Ushbu maqolada Farg‘ona vodiysi shevalarining o‘zbek adabiy tili shakllanishidagi o‘rni va ahamiyati tahlil qilingan. Tadqiqotda hududning etnik manzarasi, xususan, qarluq, qipchoq va o‘g‘uz lahjalarining integratsiyalashuvi hamda bu jarayonning jonli nutqqa ta’siri ko‘rib chiqiladi. Ashurali Zohiriy, A.Y.Yakubovskiy va Sh.Nosirov kabi olimlarning ilmiy qarashlariga tayanilgan holda, Qo‘qon shevasining fonetik, morfologik va leksik o‘ziga xosliklari, xususan, undoshlar tizimidagi farqlar va kasb-hunar leksikasi yoritib berilgan.

Resume. This article analyzes the role and significance of the Fergana Valley dialects in the formation of the Uzbek literary language. The study examines the ethnic landscape of the region, specifically the integration of Qarluq, Kipchak, and Oghuz dialects, and the impact of this process on spoken language. Based on the scientific perspectives of scholars such as Ashurali Zohiriy, A.Y.Yakubovskiy, and Sh.Nosirov, the phonetic, morphological, and lexical peculiarities of the Kokand dialect are highlighted, including differences in the consonant system and professional vocabulary.

Резюме. В данной статье анализируется роль и значение диалектов Ферганской долины в формировании узбекского литературного языка. В исследовании рассматривается этническая панорама региона, в частности интеграция карлукского, кипчакского и огузского диалектов, а также влияние этого процесса на живую речь. На основе научных взглядов таких ученых, как Ашурали Захири, А.Ю.Якубовский и Ш.Носиров, освещаются фонетические, морфологические и лексические особенности Кокандского диалекта, в частности различия в системе согласных и профессиональная лексика.

1 С. Иброҳимов. Фарғона шеваларининг касб-ҳунар лексикаси. Тошкент, 1956.

Filologik tadqiqotlar: til, adabiyot, ta'lim. 2026; 3
ISNN: 2181-1741 (Print)
ISNN: 2181-1725

YAPON TILIDA OMONIMLARDAN FOYDALANISHDA NUTQIY STRATEGIYALAR

Shamsitdinova Moxinabonu Akbar qizi,
Samarqand davlat chet tillar instituti
Filologiya va tillarni o'qitish: yapon tili yo'nalishi talabasi

Insonlar o'rtasidagi asosiy muloqot vositasi til va undagi so'zlarning ma'nosi hisoblanadi. Har bir tilning leksik tizimida ma'nosi turli, ammo talaffuzi aynan bo'lgan birliklar mavjud bo'lib ular omonimlar deb ataladi. Omonim nima? Omonim yunon tilidan olingan bo'lib, oputa – ism, nom degan ma'nolarni beradi. Omonimlar orasida semantik aloqa mavjud bo'lmasada bir xil ko'rinishga ega bo'ladi. Omonomiya- omonimlar o'rtasidagi bog'liq hodisalardir.

橋（はし） – ko'prik
箸（はし） – ovqat uchun tayoqchalar
端（はし） – chekka, oxiri
切る（きる） – kesmoq
着る（きる） – kiyish (ustki kiyim)
交渉（こうしょう） – muzokara
高尚（こうしょう） – yuksak, oliyjanob
故障（こうしょう） – buzilish

Misollar shuni ko'rsatadiki, yapon tilida omonimlar juda keng tarqalgan va ularni to'g'ri talqin qilishda nutqiy strategiyalar muhim kommunikativ vosita hisoblanandi.

Yapon tilida olti mingga yaqin omonimlar mavjud, omonimlarning keng tarqalishiga asosiy sabablari tilning fonetik tizimi sodda va bo'g'inlar sonining cheklanganligi, ko'plab xitoy tilidan o'zlashgan so'zlarning va yapon tilida mavjud kanjilarning bir xil talaffuzga ega ekanligidadir. Shu sababdan ham omonimlar muammosi tilshunoslikda muhim masalaladan biri hisoblanadi. Bu masala esa ko'plab mahalliy va xorijiy tilshunos olimlar tomonidan turli jihatlarda tadqiqot ishlari olib borilgan. «Yapon tili va tishunosligi qo'llanmalari» asarining bosh muharriri, yapon tilshunosligi bo'yicha professor Masayoshi Shibatani yapon tilining tipologiyasi va avstroneziyasi bo'yicha tadqiqot olib borib, omonimlarning ko'pligi tilning rivojlanish tarixiga bog'liqligini ta'kidlab, ularni 漢語- kangolar bilan bog'lagan[1]. Natsuko Tsujimura Arizona universiteti tilshunoslik fanlari doktori o'z tadqiqotlarida yapon tilining semantik va pragmatik xususiyatlarini tahlil qilib, omonimlarni tushunishga kontekst muhim rol o'ynashini ta'kidlaydi[2]. Omonimlardan foydalanishda tushunmovchilik yuzaga kelmasligi uchun ham omonim joylashgan so'zni undan avvalgi va keyingi so'z va gaplar bilan tahlil qilib, qo'shimchalarga alohida e'tibor qaratish lozimligini aytib o'tadi.

Yapon tilidgi omonimlar muammosini chuqur o'rganib, ilmiy asoslab bergan mashhur olimlardan yana biri *Kindaichi Haruhiko* omonimlarni faqat lingvistik sifatida emas, balki nutqiy va maaniy fenomen sifatida ham ko'rib chiqadi. Uning fikricha, omonimlar yapon tilining ifoda imkoniyatlarini kengaytiradi. Ayniqsa, ular so'z o'yinlari 駄洒落–だじゃれ (dajare), adabiyot va reklama tilida keng qo'llanadi. Adaiyotlarda shoir va yozuvchilar omonimlar yordamida ikki yoki undan ortiq ma'noga ega iboralrni yaratishadi. Bu esa matnga badiiylik va o'zgacha ma' no beradi. Masalan,

花の色は
うつりにけりな
いたづらに
わが身世(みよ)にふる
ながめせしまに
Hana no iro wa
Utsuri ni keri na
Itazura ni
Waga mi yo ni furu
Nagame seshi ma ni

Ono no Komachi tomonidan yozilgan bu she'rning birinchi misrasida gulning rangi so'lgani, uchib ketgani yozilgan. Lekin shoir bir gap bilan faqatgina gulni emas, majoziy ma'noda yoshlikning o'tib ketishini ham ramziy ifodalaydi. Bu esa badiiy adabiyotda omonimlar orqali matnni chuqurroq o'qib, turli talqinlar qilish mumkinligini isbotlaydi.

Mazkur tadqiqot yapon tilidagi omonimlarning nutqda qo'llanish xususiyatlarini aniqlash hamda ularni to'g'ri talqin qilishda qo'llaniladigan kommunikativ strategiyalarni o'rganishga qaratilgan. Tadqiqot jarayonida omonimlarning semantik tuzilishi va ma'no farqlari chuqur tahlil qilinib, ularning nutq jarayonidagi funksional xususiyatlari o'rganildi. Shu bilan birga, omonimlarning turli kontekstlarda qan-

1 Shibatani M. The Languages of Japan. Cambridge: Cambridge University Press, 1990. – 420 p.
2 Tsujimura N. An Introduction to Japanese Linguistics. Oxford: Blackwell Publishing, 1999. – 400 p. (pp. 349–377).

day talqin qilinishi hamda ma’nosining nutqiy muhit orqali qanday aniqlanishi tahlil qilindi. Tadqiqot davomida muloqot jarayonida omonimlardan foydalanishning pragmatik jihatlari ham ko‘rib chiqilib, ular orqali yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan tushunmovchiliklarni bartaraf etish usullari tahlil qilindi.

Shuningdek, turli misollar asosida omonimlarning qo‘llanish xususiyatlari o‘zaro solishtirildi va ularning semantik hamda kommunikativ jihatlari qiyosiy yondashuv orqali o‘rganildi. Ushbu metodologik yondashuv yapon tilidagi omonimlarning nutqdagi o‘rni va ularni to‘g‘ri tushunishga xizmat qiladigan asosiy strategiyalarni aniqlash imkonini berdi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, yapon tilida omonimlar til tizimining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi[1]. Tilning fonetik tizimi sodda va bo‘g‘inlar soni cheklanganligi sababli bir xil talaffuzga ega bo‘lgan, ammo turli ma’noni anglatadigan so‘zlar ko‘plab uchraydi. Bu esa muloqot jarayonida tushunmovchiliklar yuzaga kelish ehtimolini oshiradi. Shu sababli yapon tilida omonimlardan foydalanishda bir qator nutqiy strategiyalar qo‘llaniladi[2]. Ulardan eng muhimlari quyidagilardir: kanji belgilaridan foydalanish orqali ma’nolarni farqlash, kontekst asosida ma’noni aniqlash, intonatsiya va ovoz ohangi yordamida ma’no farqini ko‘rsatish hamda zarur hollarda qisqa izoh berish. Bundan tashqari, omonimlar yapon tilida nafaqat kommunikativ vosita, balki madaniy va estetik hodisa sifatida ham namoyon bo‘ladi. Adabiyot, reklama va kundalik nutqda omonimlar yordamida so‘z o‘yinlari yaratilib, nutqning ifoda imkoniyatlari yanada boyitiladi. Shu jihatdan qaraganda, omonimlarni o‘rganish yapon tilining semantik, pragmatik va madaniy xususiyatlarini chuqurroq anglashga yordam beradi. Kelgusida bu mavzuni yanada kengroq lingvistik va pragmatik tadqiqotlar asosida o‘rganish muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Rezyume. Mazkur maqola yapon tilidagi omonimlarni o‘rganib, ularni nutqda ishlatish strategiyalarini ko‘rib chiqadi. Yapon tili fonetik jihatdan soddaligi ya’ni bo‘g’in va tovushlar soni cheklanganligi sababli omonimlardan – o‘qilishi va ba’zan yozilishi bir xil lekin ma’no jihatdan farqlanadigan so‘zlardan keng foydalaniladi. Shu bois nutqda tushunmovchiliklar paydo bo‘lmasligi uchun bir qancha maxsus usullar qo‘llaniladi. Misol uchun keng tarqalgan strategiyalardan biri 漢字(kanji)lar yordamida farqlash, kontekst orqali aniqlash, ohang yoki ovoz tonining past-balandligi va kichik izoh berib o‘tish kabi yo‘llar orqali omonimlardan muloqotda to‘g’ri foydlanish tushuntiriladi. Bundan tashqari, madaniyatning muloqotni shakllanishidagi ta’siriga alohida urg’u qaratiladi.

Resume. This article examines homonyms in the Japanese language and analyzes the strategies used to employ them effectively in speech. Due to the phonetic simplicity of Japanese–specifically the limited number of syllables and sounds–the language contains a large number of homonyms, that is, words that share the same pronunciation and sometimes the same spelling but differ in meaning. Therefore, in order to prevent misunderstandings in communication, several specific strategies are commonly used. For instance, one widely applied strategy is distinguishing meanings through the use of kanji (漢字) characters. Other strategies include identifying the intended meaning through context, relying on pitch accent or variations in voice tone, and occasionally providing brief explanations to clarify the meaning. Furthermore, the article places particular emphasis on the influence of culture on the formation and functioning of communication, highlighting how cultural factors shape the way homonyms are used and understood in Japanese discourse.

Резюме. Данная статья рассматривает омонимы в японском языке и анализирует стратегии их эффективного использования в устной речи. Из-за фонетической простоты японского языка – в частности, ограниченного количества слогов и звуков – в нём существует большое количество омонимов, то есть слов, имеющих одинаковое произношение и иногда одинаковое написание, но различающихся по значению. Поэтому для предотвращения недоразумений в процессе коммуникации обычно используются несколько специфических стратегий. Например, одной из широко применяемых стратегий является различение значений посредством использования иероглифов кандзи (漢字). К другим стратегиям относятся определение предполагаемого значения через контекст, использование различий в высотном акценте (pitch accent) или интонации, а также в некоторых случаях краткое пояснение значения для его уточнения. Кроме того, в статье особое внимание уделяется влиянию культуры на формирование и функционирование коммуникации, подчёркивая, что культурные факторы оказывают значительное влияние на то, каким образом омонимы используются и понимаются в японском дискурсе.

1 Kindaichi H. The Japanese Language. Tokyo: Tuttle Publishing, 2011. – 288 p. Martin S. A Reference Grammar of Japanese. New Haven: Yale University Press, 1975. – 1200 p. Shibatani M., Miyagawa S., Noda H. The Handbook of Japanese Linguistics. Oxford: Blackwell, 2006. – 600 p.

2 Shibatani M., Miyagawa S., Noda H. The Handbook of Japanese Linguistics. Oxford: Blackwell, 2006. – 600 p.

Filologik tadqiqotlar: til, adabiyot, ta'lim. 2026; 3
ISNN: 2181-1741 (Print)
ISNN: 2181-1725

ТЕЛБА ОБРАЗИНИНГ БАДИИЙ ТАЛҚИНИ
(Эркин Аъзамнинг «Сув ёқалаб» ва «Танҳо қайиқ» киноқиссалари мисолида)

Шофиев Обиджон Бахтиёрович,
Термиз давлат университети мустақил изланувчиси,
филология фанлари бўйича фалсафа доктори

Эркин Аъзам ижодида девонасифат, телбароқ ва руҳий носоғлом образлар ҳам учрайди. Айниқса, бу киноқиссаларда намоён бўлади. Мазкур ҳолат ушбу қаҳрамонларнинг фақат сюжетни ҳаракатга келтирувчи эпизодик фигура эмас, балки муайян бадиий-маъновий вазифани бажарувчи поэтик механизм сифатида кўрсатади. Шу боис, бадиий адабиётда мазкур типнинг шаклланиши ва функцияларига қисқача назарий экскурс қилиш зарурати туғилади.

Маълумки, жаҳон адабиёти тарихида девонасифат, масхарабоз ёки «телба» образлари мавжуд бўлиб, улар ҳақиқатни айтиш функциясини бажарувчи поэтик-фалсафий тип сифатида талқин қилинади. Айниқса, инглиз драматурги Уильям Шекспер трагедияларидаги масхарабоз (Fool) образи мазкур анъананинг энг мукаммал намунаси ҳисобланади. «Қирол Лир» трагедиясида масхарабоз ҳокимият, манфаат ва риёга ботган муҳитда айтилиши мумкин бўлмаган ҳақиқатни ҳазил, киноя ва телбалик ниқоби орқали ифода этади.

Машҳур адабиёт назариётчиси М.Бахтин «Романда замон ва хронотоп шакллари» тадқиқотида айёр, масхарабоз ва телба образларининг асосий хусусиятини уларнинг «бу дунёга бегоналиги» билан боғлайди. Олимга кўра, бу сиймолар турмушдаги ёлғон, сохталик ва расмий ниқобларни ошкор қилиш функциясини бажаради. Уларнинг нутқи ва хатти-ҳаракати тўғридан-тўғри эмас, балки кўчма маъно орқали ҳақиқатни очишга хизмат қилади. Шу боис, мазкур образлар адабиётда ижтимоий ниқобларни ечиш ва маънавий ҳақиқатни юзага чиқариш воситаси сифатида талқин қилинади [1].

Жаҳон адабиётида шаклланган ушбу поэтик анъана ўзбек мумтоз ва янги давр насрида ҳам кенг учрайди. Хусусан, Абдулла Қодирийнинг «Ўткан кунлар» романидаги «Қовоқ девонанинг белбоғи»[2] фаслида тасвирланган девонасифат образ миллий бадиий модел сифатида диққатга сазовордир. Қовоқ девона асарда эпизодик қаҳрамон бўлишига қарамай, рамзий-маъновий юкламага эга тип сифатида қатнашади. Унинг ташқи кўриниши, ҳаракатлари ва нутқидаги беандозалик биринчи қарашда кулгили таассурот уйғотса-да, кейинчалик ёвузликни интуитив равишда фарқлаш қобилиятига эга қаҳрамон сифатида намоён бўлади. Айниқса, асарда «кўз оғриғи», яъни ёвуз ниятли Содиқ билан мулоқот жараёнида мазкур хусусият яққол очилади.

Эркин Аъзам киноқиссаларида мазкур типдаги образлар кўп ҳолларда ташқи кўриниши ва хатти-ҳаракатлари жиҳатидан «безори», девонасифат қиёфада тасвирланади. Хусусан, «Сув ёқалаб» киноқиссасида Ўрин Жага дастлаб ташқи жиҳатдан жанжалкаш ва тартибга бўйсунмас қаҳрамон сифатида гавдаланади:

«Ҳозир бу ерда Ўрин Жага хўжайин. Мироб ҳам, арбоб ҳам ўзи. Қишлоқда уни кўрган катта-кичик зир титрамаса ҳам, бир сесканиши бор. Важоҳати чатоқ-да. Кўзлар чақчайган, ўқдай тешаман деб туради. Башарани ҳар хил чандиғу тиртиқ «безаган». Оёқ-қўл ва баданнинг-ку соғ жойи йўқ – ватанга муҳаббатдан тортиб беҳисоб ишқ жафоларигача турли йўсинда ифодасини топган. Юрганда бўйнини ичкари тортиб, худди ҳозироқ муштлашувга киришиб кетадиган каби, муштлари кўкракда шай, хезланиб, атрофга безовта аланглаб юради. Қисқаси, ўтган асрнинг эллигинчи-олтмишинчи йилларидаги худо урган безорини кўрмадим деманг! Ўрин Жага қулоқбошини расмона қароргоҳга айлантириб олган»[3].

Қулоқбошидаги қароргоҳ манзараси, унинг беандоза хатти-ҳаракатлари, нутқ услуби ва қўпол ташқи қиёфаси бу образни ижтимоий меъёрлар-

[1] Қаранг: Бахтин М. Романда замон ва хронотоп шакллари (тарихий поэтикадан очерклар). Рус тилидан Узоқ Жўрақулов таржимаси. – Т.: Akademnashr, 2015. – Б.137.
[2] Қаранг: Қодирий А. Ўткан кунлар. Роман. – Т.: Sharq, 2009. – Б. 156-160.
[3] Аъзам Э. Сув ёқалаб / Танҳо қайиқ: киноқиссалар. – Т.: Шарқ, 2017. – Б.16.

дан четда турган маргинал шахс сифатида қабул қилишга ундайди. Бироқ асар ривожи давомида мазкур ташқи қиёфа ортидаги асл моҳият босқичма-босқич очила боради.

Хусусан, Болта Мардон билан муносабатда Ўрин Жаганинг ҳақиқатга садоқати ва инсоний хотирага вафодорлиги яққол намоён бўлади. У сув тақсимотида «қонун» ва «сиёсий масала»ни баҳона қилиб қаршилик кўрсатган бўлса-да, Болта Мардон шахси олдида муросага келишини манфаатпарастлик эмас, балки ўтмишда кўрсатилган яхшиликни унутмаслик, миннатдорлик ва виждон мезони билан изоҳлаш мумкин. Қаҳрамоннинг «Сув-ку сув, керак бўлса, жонимни ҳам беришга тайёрман» деган сўзлари ташқи жиҳатдан эҳтиросли ифода сифатида қабул қилинса-да, мазмунан инсоний садоқат ва маънавий бурч ҳиссини ифода этади. Қуйидаги диалог эса қаҳрамоннинг ижтимоий сохтакорликка қарши ҳақиқат позициясини очиқ ифода этади:

«– Йўғ-э, раис кепқолса!.. Макказорга кетаётган экан ўзи…

– *Макка эмиш! Давлат эмиш! Ўзининг ҳув адир этагидаги ўғринча экинзорига оқиб ётибди, билдинг! Бобойларнинг даври бошқача эди, братан, бошқача! Сенлар билмайсан – салагасанлар-да. Болта Мардон деб қўйибдилар, Болта Мардон!»*[1]

Киноқиссада Ўрин Жага «қалб кўзи очиқ» қаҳрамон сифатида намоён бўлади. Ёзувчи мазкур образ орқали асарда ҳақиқат ва виждон мезонларини ифода этувчи қаҳрамонга алоҳида бадиий функция юклайди. Натижада Ўрин Жага «Сув ёқалаб» киноқиссасида ташқи безорилик ниқоби ортида виждонли ва ҳақиқатгўй қаҳрамон сифатида шакллантирилади. Бу образ девонасифат типнинг кароматгўй эмас, балки ҳаётий, реалистик ва ахлоқий мазмунда қайта талқин қилинган замонавий намунаси ҳисобланади.

Эркин Аъзамнинг «Танҳо қайиқ» киноқиссасида Орол бобо ташқи тасвирда жамият томонидан реал ҳаётдан узилгандек қабул қилинадиган, ғайриоддий турмуш тарзига эга далли девона, телбароқ образ сифатида намоён бўлади. Асар матнида бунга бир неча бор ишора берилади: «Орол бобо. ... Йўқса, мендек бир девонага қўшилиб қайиқ ясаб ўтирармидиларинг!..» (177-бет), «Ўтаган (ижирғаниб). Э-э, алжирама, тентак чол!» (188-бет), «Генжамурод (нафсонияти қўзиб). Бобонг нима соғ эканми, ҳамма уни «девона, савдойи» деб юради-ку!..» (202-бет) (Таъкидлар бизники – О.Ш.)

Атрофдагилар Орол бобони жамият меъёрларига мос келмайдиган, «реал ҳаётдан узилган» шахс сифатида қабул қиладилар. Бу Михаил Бахтиннинг қуйидаги фикрларига тўла мос келади: «Уларнинг (айёр, телба, масхарабоз образлар назарда тутилмоқда – О.Ш.*) асл хоссаси ва ҳуқуқи бу дунёга* бегоналигидир. *Ҳаётда мавжуд ҳолатларнинг бирортаси билан улар келишолмайдилар. Турмушдаги ҳеч нарса уларни қониқтирмайди. Улар ҳар қандай турмуш нишонининг тескари томонини, ёлғонини кўриб, англаб турадилар»*[2].

Бироқ муаллиф ушбу ташқи «девоналик» орқали қаҳрамоннинг руҳий теранлиги, хотирага садоқати ва йўқотилган муҳит билан боғлиқ ички дунёсига эътибор қаратади. Шу жиҳатдан Орол бобо фақат индивидуал характер даражасида қолмай, балки Орол фожеасининг инсон тақдиридаги бадиий инъикоси сифатида шакллантирилади.

Адиб бадиий структура орқали ўқувчини бошқа хулосага етаклайди: қаҳрамон воқеликдан узилмаган, аксинча, унинг ички моҳиятини бошқалардан кўра чуқурроқ ҳис қилади. Бу ҳолат қаҳрамоннинг ички эътиқоди ва орзуси орқали очилади. Орол бобонинг денгизнинг яна қайта тўлиши ҳақидаги инончи бадиий мантиқ нуқтаи назаридан қаҳрамоннинг умидворлик ҳолатини ифода этади. Орол бобо учун Орол денгизи жўғрофий объектгина эмас, балки ҳаёт маъноси ва хотира макони ҳисобланади.

Асардаги қулоқбоши макони муҳим рамзий юкламани олади. У сув йўли билан боғлиқ чегара нуқта бўлиб, қаҳрамоннинг ўтмиш хотираси ва ҳозирги воқелик ўртасидаги ўтиш ҳудуди вазифасини бажаради. Орол бобо учун қулоқбоши фақат техник иншоот эмас, балки Орол билан руҳий алоқани сақлаб турган рамзий боғловчи макондир. Шу жиҳатдан у «чегара макон» вазифасини бажариб, қаҳрамон онгидаги хаёл ва реаллик, хотира ва бугунги кун ўртасидаги зиддиятларни визуаллаштиради.

Ҳовлидаги барча предметларнинг қайиқ шаклига яқинлаштирилиши (эшик-дераза қасноқлари, нарвон-қайиқ, том устидаги қайиқ-ётоқ) маконнинг умумий семантик тизимини янада кучайтиради. Бу ҳолат ҳовлини «қуруқликдаги денгиз» моделига айлантиради. Реал сув мавжуд бўлмаган маконда қайиқларнинг ҳаддан ортиқ кўплиги қаҳрамон орзуси билан реал воқелик ўртасидаги драматик қарама-қаршиликни ифодалайди.

[1] Аъзам Э. Сув ёқалаб / Танҳо қайиқ: киноқиссалар. – Т.: Шарқ, 2017. – Б.20.

[2] Бахтин М. Романда замон ва хронотоп шакллари (тарихий поэтикадан очерклар). Рус тилидан Узоқ Жўрақулов таржимаси. – Т.: Akademnashr, 2015. – Б.137.

Том устидаги қайиқ марказий рамзий нуқта ҳисобланади. Бу жой қаҳрамоннинг «ётоғи» сифатида берилган бўлиб, у ерда Орол бобо хаёл ва уйқу орқали «сувга қайтиш» тажрибасини бошдан кечиради. Том – ер билан осмон ўртасидаги оралиқ макон бўлиб, у руҳий кўтарилиш ва ички англаш жараёни ҳолатларини ифодалашга хизмат қилади. Шу маънода қайиқ-ётоқ қаҳрамон учун рамзий саёҳат нуқтасига айланади. «Қулоқбоши–ҳовли» макони асарда фақат жой сифатида эмас, балки қаҳрамон онгининг бадиий модели сифатида гавдаланади. Унда ташландиқ воқелик, ўтмиш хотираси, ижодий ҳаракат ва орзу фазолари бир нуқтада туташади.

Орол бобонинг ҳар кеча қайиққа чиқиб «сувда қузаётгандек» бўлиши образни реалистик қолипдан рамзий-поэтик фазога кўтаради. Бу ҳаракат ташқи жиҳатдан ғайримантиқий кўринса-да, қаҳрамоннинг хотира ва орзу маконида яшаши, ўтмиш билан руҳий алоқани сақлаб қолишга интилиши сифатида талқин қилинади. **Шу тариқа ички ҳаракат ташқи ҳаракатдан устун қўйилади: қаҳрамон воқеликда эмас, руҳий маконда ҳаракат қилади.**

Натижада Орол бобо образи индивидуал қаҳрамон чегарасидан чиқиб, йўқотилган муҳит фожеасини, хотирага садоқат ва ижтимоий-ахлоқий қаршилик руҳини ифода этувчи типологик образ даражасига кўтарилади.

Орол бобонинг шогирдларига қайиқ ясаш ҳунарини ўргатиши асарда оддий меҳнат жараёни сифатида эмас, балки чуқур рамзий ва ғоявий юкламага эга бадиий ҳаракат сифатида талқин этилади. Мазкур фаолият қаҳрамоннинг Оролнинг қайта тўлишига бўлган ички ишончи ҳамда умид поэтикаси билан узвий боғлиқ ҳолда шаклланади. Қаҳрамон учун қайиқсозлик фақат ҳозирги эҳтиёжларга хизмат қилувчи касбий фаолият эмас, балки келажакка йўналтирилган тайёргарлик шаклидир. У Орол қайта сувга тўлган тақдирда мазкур муҳит учун зарур бўладиган анъанавий ҳунарнинг узлуксизлигини таъминлашга интилади. Шу маънода шогирдлар орқали ҳунарни авлодга узатиш жараёни ворисийлик ва тажриба давомийлигини таъминловчи механизм сифатида намоён бўлади.

Асарда шогирдлар қаҳрамоннинг орзуси, қадриятлар тизими ва ҳаёт фалсафасини қабул қилувчи маънавий ворислар сифатида моделлаштирилади. Б**у ҳолат қайиқ ясаш мотивини меҳнат поэтикаси билан бир қаторда умид ва хотира поэтикаси кесишган концептуал нуқтага олиб чиқади.**

Шу маънода Орол бобонинг қайиқсозлик фаолияти «Танҳо қайиқ» киноқиссасида йўқотилган табиий муҳит фожеасига қарши ғоявий қаршилик шакли ҳамда келажакка қаратилган ишончнинг бадиий ифодаси сифатида намоён бўлади.

Орол бобо асарда донишманд чол қиёфасида гавдаланади. Унинг бутун ҳаёт йўли ва дунёқараши Орол денгизи билан узвий боғланган. Қаҳрамон қуриб қолган денгизнинг яна қайта тўлишига ишонади ва келажак авлоднинг ушбу табиий муҳитдан баҳраманд бўлишини орзу қилади. Бироқ бу орзу ва эътиқодни унинг атрофидагилар эмас, асосан, шогирдларигина англайдилар.

Қаҳрамоннинг ижтимоий муҳит билан тўқнашуви фарзандлари билан муносабатида намоён бўлади. Ўғил ва қизнинг Орол бобони «меъёрдан чиққандек» баҳолаб, уни мажбурий равишда жиннихонага жўнатиши асарда ички ҳақиқат билан ташқи ижтимоий меъёрлар ўртасидаги зиддиятни очиқ ифода этади. Бу эпизод қаҳрамоннинг фожеавий тақдирини чуқурлаштириб, унинг маънавий ёлғизлигини бадиий жиҳатдан кучайтиради.

Орол бобонинг ўғли Қалимбет билан мулоқотларига назар солсак:

Орол бобо. ... Қулоғингга қуйиб олгин, бола: тоза кўнгил билан қилинган ишнинг дуоси ўзи билан бўлади! (178-б);

Қалимбет. Эски ашула! Ўзингиз биласиз-ку, ота. Оролингиз энди ҳеч қачон тўлмайди. Қайиқларингиз ҳам бировга кераксиз...

Орол бобо *(шахт бош кўтариб, жўшиб)*. Ҳа, тўлмайди! Ҳукуматинг ҳам, олиму уламонг ҳам уни тўлдиролмайсан! Чунки баринг фойдани кўзлайсан! Худо сенларга инсоф берган куни тўлади у! (Оғир хўрсиниб.) Ўша кунни кўриб ўлсам армоним қолмасди. (180-бет.)

Қалимбет (бўғилиб). Мендан нима гуноҳ ўтди, ота? Айбим – сизни ҳажга жўнатмоқчи бўлганиму янги уй тортиқ қилганимми?!

Орол бобо (ортига ўгирилиб). Беайб – парвардигор, менинг ҳам гуноҳим бор бу дунёда. Нималигини айтайми? Сени, сендайларни дунёга келтирганим!.. (196-бет).

Асарда қаҳрамон ташқи ижтимоий мезонлар нуқтаи назаридан «телба», «девона» сифатида баҳоланса-да, у аслида руҳий носоғлом шахс эмас, балки жамиятда устувор бўлган манфаатга асосланган қарашларга мос келмайдиган «бегона» қиёфа сифатида шакллантирилган. Шу маънода Орол бобонинг «бегона»лиги унинг воқеликдан узилиши эмас, аксинча, ҳаётнинг ички моҳиятини бошқаларга нисбатан чуқурроқ ҳис этиши билан боғлиқдир. Қаҳрамон Орол фожеасини фақат табиий муҳит муаммоси сифатида эмас, балки инсон маънавиятидаги бузилишлар билан боғлиқ ҳолда англайди ва айнан шу қараш уни

атрофдагилардан ажратиб туради.

Бахтин таъкидлаган ошкор қилиш ва танқидий муносабат механизми Орол бобо нутқида ҳам ўзига хос тарзда намоён бўлади. Қаҳрамон киноя ва танқидий муносабат орқали жамиятда шаклланган сунъий қадриятларни фош этади. Шу тариқа, Орол бобо образи «телбалик» белгиси эмас, балки ижтимоий қолиплардан четда турган, ҳақиқатни айтишга қодир шахс сифатида талқин этилади. Бу ёндашув киноқиссада қаҳрамон қиёфасининг ғоявий-маънавий қирраларини чуқурлаштириб, уни инсон, табиат ва жамият ўртасидаги зиддиятларни ўзида жамлаган марказий бадиий образ сифатида шакллантиради ва мустаҳкамлайди.

Резюме. Мақолада Эркин Аъзамнинг «Сув ёқалаб» ва «Танҳо қайиқ» киноқиссаларидаги телба образининг бадиий талқини таҳлил қилинади. Жаҳон адабиётида шаклланган «телба» ёки масхарабоз типининг поэтик анъаналарига назар ташланиб, ушбу типнинг ҳақиқатни ошкор қилиш ва ижтимоий ниқобларни фош этиш функцияси ёритилади. Асарлардаги Ўрин Жага ва Орол бобо образлари мисолида девонасифат қаҳрамонларнинг ташқи телбалик ниқоби ортида ҳақиқатгўйлик, виждон ва маънавий позицияни ифода этувчи бадиий механизм сифатида шаклланиши кўрсатилади. Тадқиқотда мазкур образларнинг ижтимоий-ахлоқий ва рамзий-поэтик функциялари очиб берилган.

Resume. This article examines the artistic interpretation of the «madman» image in Erkin A’zam’s film novellas *Suv yoqalab* and *Tanho qayiq*. The study refers to the literary tradition of the fool or madman figure in world literature, emphasizing its role in revealing truth and exposing social hypocrisy. Through the analysis of the characters O‘rin Jaga and Orol bobo, the paper demonstrates that the apparent madness of these figures functions as a poetic device expressing moral integrity, conscience, and truthfulness. The research highlights the symbolic, ethical, and poetic functions of this character type in the writer’s prose.

Резюме. В статье анализируется художественная интерпретация образа «безумца» в киноновеллах Эркина Аъзама «Сув ёқалаб» и «Танҳо қайиқ». Рассматриваются поэтические традиции образа шута или «безумца», сформировавшиеся в мировой литературе, а также их функция раскрытия истины и разоблачения социальных масок. На примере персонажей Ўрин Жага и Орол бобо показано, что внешняя «безумность» героев скрывает глубокий нравственный смысл, выражающий их верность правде и внутреннюю духовную позицию. В работе раскрываются социально-этические и символико-поэтические функции данного типа образа в прозе писателя.

Filologik tadqiqotlar: til, adabiyot, ta'lim. 2026; 3
ISNN: 2181-1741 (Print)
ISNN: 2181-1725

MUHAMMAD RIZO OGAHIYNING «RIYOZU-D-DAVLA» ASARIDAGI TA'RIXLARNING BADIIY-ESTETIK QIMMATI

Asqarova Zulayxo Yangiboyevna,
Urganch davlat pedagogika instituti
o'zbek tili va adabiyoti kafedrasi dotsent v.b.

O'zbek mumtoz tarixnavisligi va adabiyotida ta'rix (xronogramma) janri o'zining murakkab sinkretik tabiati bilan ajralib turadi. Bir qarashda u muayyan tarixiy voqea sanasini abjad hisobi orqali she'riy misraga yashiruvchi boshqotirma bo'lib tuyulsa-da, aslida, u Sharq istoriosofiyasining (tarix falsafasining) eng teran mafkuraviy va badiiy-estetik kodlarini o'zida mujassam etgan hodisadir. Muhammad Rizo Ogahiyning «Riyozu-d-davla» asaridagi ta'rixlarni o'rganish faqatgina tarixiy sanalarni aniqlash emas, balki muarrixning davr, jamiyat, hukmdor va inson umrining mohiyati haqidagi konseptual qarashlarini ochib berishni taqozo etadi.

Atoqli shoir va mutafakkir Matnazar Abdulhakim Ogahiy ta'rixlarining botiniy mohiyatini kashf etar ekan, ularni «ham nasihat, ham vasiyat» sifatida baholaydi. Ushbu ta'rif Ogahiy ta'rixlarini ilmiy-nazariy jihatdan tadqiq etishda muhim metodologik kalit vazifasini o'taydi. Zero, Ogahiy yaratgan ta'rixlar zamirida shunchaki quruq axborot emas, balki kelajak avlodlarga va taxt egalariga qaratilgan buyuk murabbiyning didaktik chorlovi mujassamdir.

Ta'rix janrining ijtimoiy-siyosiy konteksti: Madhiya niqobi ostidagi didaktika adabiyotshunoslikda ta'rix janri tabiatiga ko'ra ko'pincha qasida va madhiyaga yaqinlashtiriladi. Chunki ular asosan saroy a'yonlari, hukmdorlarning taxtga o'tirishi yoki muhtasham binolar qurilishi munosabati bilan rasmiy buyurtma asosida yozilgan. Lekin Ogahiy kabi buyuk mutafakkirlar ijodida bu janr sof maddohlik yoki xushomadgo'ylik vositasi bo'lib qolmagan.

M.Abdulhakim haqli ravishda ta'kidlaganidek, Ogahiy ushbu ta'rixlarni ijod etayotgan davrda Xorazm mutlaq monarxiya va qat'iy senzura hukm surgan, hatto bozorlarida qullar sotiladigan murakkab ijtimoiy tuzumli mamlakat edi. Bunday sharoitda muarrixning ta'rixlardagi dabdabali va ko'tarinki (panegirik) ohanglari muallifning jur'atsizligini emas, balki an'ana qudratini va badiiy diplomatiyani ko'rsatadi. Mumtoz an'anaga ko'ra, rasmiy she'riyatda muammolar ochiq aytilmagan, aksincha, ideal fazilatlar tarannum qilingan. Ogahiy o'z ta'rixlarida voqelikning «qanday ekanligini» emas, balki «qanday bo'lishi kerakligini» (idealni) tasvirlash orqali o'ziga xos yashirin didaktika yaratadi[1].

Bundan tashqari, Abdullaxon yoki Sayyid Muhammadxonning taxtga chiqishiga bag'ishlangan ta'rixlarda ham muallif faqat hukmdorning tashqi qudratini emas, ichki ruhiyatini taftish qiladi: *«Zohirda shahanshoh, botinda bo'lsa, Faqiyru, maqbuli xoliqi olam. Shariat do'sti va bid'at dushmani, Saxovat manbai, sohibi karam»*[2]. Ko'rinadiki, taxt egasidan talab qilinadigan asosiy fazilat – dinni niqob qilib davron surish emas, balki «zohirda shahanshoh, botinda faqir» bo'lishdir. Mutaassiblik va bid'atga qarshi kurash orqali shoh ezgulik murabbiysiga aylanishi lozimligi Ogahiy ta'rixlarining bosh g'oyasini tashkil qiladi.

Qozilar vafotiga bitilgan ta'rixlar Ogahiy ta'rixlari qaysi mavzuga bag'ishlanmasin, ularning bosh qahramoni – Inson va Hazrati Vaqtdir. Bu xususiyat, ayniqsa, davlat arboblari va ulamolar (qozilar) vafotiga bitilgan ta'rixlarda (nekrologlarda) teran ekzistensial ruh kasb etadi.

Sharq istoriosofiyasida saltanatning barqarorligi ikki ustunga – adolat va ma'rifatga tayanadi. Ogahiy hazratlarining ta'rixlarida bu ikki tushunchaning uyg'unligi me'moriy obidalar (madrasa va minoralar) qurilishi tasvirida yorqin ko'zga tashlanadi. Ma'rifatli inson – shunchaki xat-savodli shaxs emas, balki Haqni tanigan va o'z ilmiga amal qiluvchi yetuk siymodir.

Ogahiy madrasalar qurilishi haqida yozganda qalamida alohida bir jo'shqinlik va ko'tarinkilik (pafos) seziladi. Masalan, Muhammad Aminxon madrasasiga bag'ishlab 4 ta, minorasiga 2 ta ta'rix bitganining o'zi muarrixning ma'rifatga bo'lgan e'tiqodini ko'rsa-

[1] Матназар Абдулҳаким. Ҳам насиҳат, ҳам васият // Танланган асарлар. – Тошкент, 2023. – Б. 507-511.

[2] Муҳаммад Ризо Огаҳий. Риёзу-д-давла. // Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар фонди, № 5364, II.Муҳаммад Ризо Огаҳий. Риёзу-д-давла. // Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар фонди, № 5364, II.

tadi. Shoirning fikricha, madrasa qurilishi faqatgina tolibi ilmlar uchun boshpana yaratish emas, balki butun millatni tarbiyalash, Vatanni kamol toptirish yo‘lidagi eng buyuk amaldir. Ogahiy madrasa binosini *«Jannatni ham orzu qilmasdan qo‘yar, Kimki bir hujrasin aylasa ma’vo»* yoki *«Hujralari qasri xuldi barindur»*[1] deb ta’riflar ekan, bu muhtasham binoda tahsil oluvchi yoshlarning ilmi va ruhiyati ham binoning poydevoridek mustahkam va ulug‘vor bo‘lishini orzu qiladi (umid badiiyati).

Ogahiy ta’rixlarining eng nozik gumanistik (insonparvarlik) qirrasi shundaki, muarrix insoniy qayg‘u va motamni ham el-yurt farovonligiga xizmat qildirish g‘oyasini ilgari suradi. Jumladan, «Muso To‘ra madrasasi ta’rixi» buning yorqin dalilidir. Boshqa madrasalar hukmdorlarning tirikligida o‘zlari tomonidan qurilgan bo‘lsa, bu madrasa Muso to‘raning vafotidan so‘ng, onasi tomonidan marhum farzandi xotirasiga bunyod etilgan. Ogahiy bu voqeani tarixga muhrlar ekan, farzand dog‘idek og‘ir musibatni faqatgina ko‘z yosh to‘kish bilan emas, balki ilm maskani qurish orqali mangulikka aylantirishni kelajak avlodlarga vasiyat qiladi. Bu – jaholat va o‘lim ustidan ma’rifat va hayotning g‘alabasi konsepsiyasidir.

Adabiyotshunoslikda ta’rix (xronogramma) – bu matematik shaklga solingan vaqtdir. Ammo Ogahiy merosida ushbu janr vaqtni hisoblash vositasidan vaqtni to‘xtatib qolish (abadiylashtirish) vositasiga aylangan. M.Abdulhakim juda to‘g‘ri ta’kidlaganidek, bizgacha yetib kelgan Ogahiy ta’rixlarining bosh qahramoni – Hazrati Vaqtdir. Xiva tarixidagi yuzlab kunlar ichida aynan Ogahiy o‘z ta’rixlarida muhrlagan kunlargina mangulikka daxldor bo‘lib qoldi. Baxtli voqea o‘z-o‘zidan baxtli emas, balki u buyuk mutafakkirning qalamiga tushgani uchun, so‘z orqali toshga o‘yilgani uchun baxtlidir. Zabardast shoir E.Vohidov: *«Tarixing bitmakka, xalqim, mingta Firdavsiy kerak»* deganda, shubhasiz, tarixiy lahzalarni badiiy so‘z orqali millatning ma’naviy mulkiga aylantirgan Ogahiydek bobolarimizni ham nazarda tutgan.

Muhammad Rizo Ogahiy ta’rixlari zohiran sanalarni abjad hisobida qayd etuvchi she’riy janr bo‘lsa-da, botinan zamondoshlarini va kelajak avlodni adolatga, ma’rifatparvarlikka va vatanparvarlikka undovchi falsafiy manifestdir. Ularda marhumlarning fazilatlarini tarannum etish (marsiya), hukmdorlar va ulamolar faoliyatiga baho berish va obidalarning mahobatini so‘zda chizish orqali yaxlit bir badiiy-tarixiy ko‘zgu yaratilgan.

Muhammad Rizo Ogahiyning tarixiy asarlari, xususan, «Riyozu-d-davla»ning janriy tabiati shundayki, unda nasriy bayon she’riy parchalar bilan, aniq xronologiya esa badiiy ta’rix (xronogramma) san’ati bilan uzviy uyg‘unlashgan. Ogahiy yaratgan ta’rixlar faqat qo‘lyozma sahifalarida qolib ketmagan, balki Xiva xonligining muhtasham me’moriy obidalariga (Toshhovli, Muhammad Aminxon madrasasi va minorasi, Ko‘hna Ark) bitilib, toshga muhrlangan «toshbitiklar» (epigrafika) ga aylangan.

Ushbu yo‘nalishda K.Xudoyberganov, A.Ahmedov, I.Ismoilovlarning xizmatlari kattadir. Xususan, I.Ismoilovning Ogahiy qalamiga mansub forsiy ta’rixlar tahliliga bag‘ishlangan turkum maqolalarida[2] shoirning ta’rixnavislik mahorati va abjad hisobini qo‘llash usullari atroflicha yoritilgan.

Mazkur tadqiqotlarga tayangan holda, «Riyozu-d-davla» va unga aloqador obidalardagi ta’rixlarning adabiy qiymatini quyidagi ilmiy mezonlar asosida tahlil qilamiz.

I.Ismoilov va K.Xudoyberganovlarning ta’kidlashicha, Ogahiyning ta’rixgo‘ylik mahorati yoshlik davridanoq namoyon bo‘lgan. Buni Olloqulixon (1825–1842) davrida qurilgan Toshhovli saroyidagi bitiklar tasdiqlaydi. Saroy mehmonxonasi shiftiga nasta’liq xatida bitilgan fors tilidagi ta’rix shoirning endigina 22 yoshda (1831-yil) ekanida yozilgan.

Ta’rixning yakunlovchi bayti quyidagicha:

Bahri ta’rixi hamin hovli Ogohiy az xirad,
Mustami’ gardid «zarrin xonahoyi podshoh.

(Mazmuni: Bu hovlining tarixini Ogahiy aql-idrokdan so‘raganida, qulog‘iga «Podshohning zarhal xonalari» degan sado eshitildi).

Demak, «moddai ta’rix» – «Zarrin xonahoyi podshoh» (ه ا ش د ا ا ن ه ا ی ن خ ی ر). Abjad hisobi: 5+1+300+4+1+2+10+1+5+50+1+600+50+10+200+7 = 1247-hijriy (1831-melodiy)[3]. Ogahiy bu o‘rinda binoning tashqi ko‘rinishiga mos «zarrin» (oltin, zarhal) sifatlashini tanlagan. I.Ismoilov ta’kidlagan «ta’rix» xususiyatlariga ko‘ra, bu o‘rinda shoir so‘zlarning nafaqat matematik qiymatini, balki semantik (ma’noviy) mosligini ham hisobga olgan. Ogahiy ta’rixlarida koinot tuzilishi haqidagi qadimiy tasavvurlardan (mifologiyadan) ustalik bilan foydalangan. Toshhovliga bag‘ishlangan qasidasida shunday misra mavjud: «Raft nomi shavkati on shah zi mohi to Samoh». A.Ahmedov ushbu misrani chuqur tahlil qilib, undagi «mohi» (baliq) va «samoh» (osmon/yulduz) so‘zlari orqali qadimiy kosmogonik afsonaga ishora qilin-

[1] E.Vohidov, O‘zbegim// – Toshkent: Nurafshon business, 2021. – B. 42.

[2] I.Ismoilovning mavzuga doir tadqiqotlari uchun qarang: Исмоилов И. Бир форсий таърих ҳакида // Филологическое исследование. XVII том. – Урганч, 2008. – Б. 21-23; Исмоилов И. Огаҳий таърихлари // Огаҳийга армуғон (маҳолалар тўплами). – Урганч, 2009. – Б. 165-169; Исмоилов И. Огаҳий таърихлари ҳакида // Тафаккур зиёси. XXIII том. – Урганч, 2010. – Б. 12-15.

[3] Худойберганов К., Аҳмедов А. Огаҳийнинг Хива обидаларидаги шеърий таърихлари // Хоразм Маъмун академияси ахборотномаси. – 2013. – № 4. – Б. 39.

ganini ta’kidlaydi: «Ogahiy va undan oldingi davrlarda olamni va koinot tuzilishining cheki yo‘q ummonda suzib yurgan katta nahang baliq ustidagi ho‘kiz shoxlari ustida yerni ko‘tarib yuribdi... deb tasavvur qilishgan»[1]. Demak, shoir «Yer ostidagi baliqdan to osmongacha» deyish orqali, xonning shon-shuhrati butun borliqni qamrab olganini mubolag‘ayi g‘uluv san’ati vositasida ifodalagan.

Muhammad Aminxon madrasasi (1851-1855) peshtoqiga bitilgan ta’rix Ogahiyning yetuklik davri mahsulidir. Bunda shoir binoning arxitekturaviy elementlarini (toq, ravoq, hujra) inson go‘zalligiga qiyoslaydi: «Toqhoyash chu abrue xo‘bon, dilkashu dilkusho ast sartopo» – «Toqlari go‘zallarning qoshi kabi, boshdan oyoq ko‘ngillarni ochib xursand qiladi». Madrasa ravoqlarining yoysimon shakli – go‘zallarning qoshiga (abru) o‘xshatilishi nafaqat vizual moslik, balki binoga «jonlilik» bag‘ishlovchi estetik usuldir. Bunda ta’rix moddasi – «Xayri behamto» (Tengsiz yaxshilik). Abjad hisobi: 1+400+40+5+10+2+200+10+600 = 1268- hijriy (1852-melodiy). Ogahiy bu o‘rinda binoni «chiroyli bino» deb emas, balki uning ijtimoiy vazifasidan kelib chiqib *xayr* (yaxshilik, ezgulik) deb atamoqda.

Sharq mumtoz adabiyoti va tarixnavisligida muhim voqealar sanasini she’riy misralar yoki so‘z birikmalari tarkibidagi harflarning raqam qiymati (abjad hisobi) orqali ifodalash – *ta’rix* janri alohida o‘rin tutadi. A.Juvonmardiyev ta’kidlaganidek, ta’rixnavislik O‘rta Osiyo xalqlari madaniy merosida katta mavqega ega bo‘lgan, o‘ziga xos an’analari bilan asrlar davomida sayqallanib kelgan sohalardan biridir»[2]. Ogahiyning «Riyozu-d-davla» asarida bu janr nafaqat sanani qayd etish, balki tarixiy voqeaga badiiy-estetik va siyosiy baho berish vositasi sifatida namoyon bo‘ladi.

Ogahiy mazkur asarda ko‘plab tarixiy sanalarni o‘z ustozi Munis qalamiga mansub ta’rixlar orqali beradi. Bu holat Ogahiyning ustoziga bo‘lgan yuksak ehtiromi va uning mahoratini e’tirof etishidan dalolatdir. Asarda Muhammad Rahimxonning vafoti va Allohqulixonning taxtga o‘tirishi (julusi) munosabati bilan Munis tomonidan bitilgan ta’rix bunga yorqin misol bo‘la oladi. Ogahiy yozadi: «...ustodi kiromiy mavlonoyi volomaqomiyi balog‘atmaob Munis mirobi mag‘furiy... bu bobda ikki ta’rix tahrir qilibdur. Biri hazrati sultoni mag‘fur va xoqoni mabrurning vafoti va hazrati a’lo xoqoniyning julusi maymanatoyotig‘a mushtamaldur» (RD, 252b). Keltirilgan ta’rixning moddasi (yakuni) quyidagicha: «Ku mah biraftu mehr baromada ba avji joh» (RD, 253a). (Tarjimasi: Oy ketdi-yu, martaba avjiga Quyosh chiqdi). Ushbu misrada «moh» (oy) – vafot etgan Muhammad Rahimxonning, «mehr» (quyosh) esa taxtga yangi o‘tirgan Allohqulixonning badiiy timsolidir. Bu yerda istiora va tazod san’atlari orqali siyosiy almashinuv jarayoni tabiat hodisasi (quyosh va oy almashinuvi) qiyosida yuksak badiiylik bilan ifodalangan. Abjad hisobida ushbu misra hijriy 1241- (milodiy 1825) yilni beradi.

Ogahiy asarda siyosiy raqiblar va isyonchilarning taqdiriga bag‘ishlangan ta’rixlarni ham keltiradi. Bunday ta’rixlar shunchaki sana emas, balki tarixiy hukm va siyosiy baho vazifasini o‘tagan. Masalan, xonlikka qarshi isyon ko‘targan Oydo‘stbiyning qatl etilishi voqeasiga bag‘ishlangan ta’rixda shunday deyiladi: «Jazo yoft Oydo‘st bo ahli isyon» (RD, 285b). (Tarjimasi: Oydo‘st isyon ahli bilan birga jazosini topdi). Bu misradagi harflar yig‘indisi voqea sodir bo‘lgan hijriy 1243-(milodiy 1827-) yilni ko‘rsatadi. E’tiborli jihati shundaki, ta’rix moddasining o‘zidayoq isyonchining qismati («jazo topdi») siyosiy nuqtayi nazardan qoralangan.

Xuddi shuningdek, shohzoda Rahmonquli to‘raning g‘alabali yurishlariga nisbatan *g‘azvi akbar* – (RD, 264a) *buyuk g‘azot* birikmasi ta’rix sifatida keltirilgan bo‘lib, bu ham hijriy 1241-yilni anglatadi va harbiy yurishga diniy-g‘oyaviy tus berilganini ko‘rsatadi.

Asarda Shohniyoz otaliqning vafotiga bag‘ishlangan «*Raftiy bari firdavs»* (RD, 264a) *(tarjimasi: jannat huzuriga ketding)* ta’rixi esa marhumga nisbatan hurmat va ehtiromni ifodalash bilan birga, uning vafot yilini (hijriy 1241) ham muhrlagan.

Ogahiyning «Riyozu-d-davla» asari Xiva tarixnavislik maktabida keyingi avlod muarrix va tazkiranavislari uchun asos manba vazifasini o‘tagan. Xususan, XX asr boshlarida yaratilgan Hasanmurod Laffasiyning «Tazkirayi shuaro» va tarixiy asarlarida RD ma’lumotlaridan keng foydalanilgani S.Do‘stovaning tadqiqotlarida o‘z isbotini topgan[3]. Bu jarayonda Ogahiy matnining to‘g‘ridan-to‘g‘ri ko‘chirilishi emas, balki ijodiy qayta ishlash (transformatsiya) va yangi ma’lumotlar bilan boyitish hodisasi kuzatiladi.

Laffasiy o‘z tazkiralarida (xususan, 12561-raqamli qo‘lyozmada) Munis va Ogahiy hayotiga oid ma’lumotlarni aynan «Riyozu-d-davla» va «Firdavs ul-iqbol»dan olganligini ko‘rsatuvchi tekstologik dalillar mavjud. S.Do‘stova aniqlashicha, Laffasiy 12561-raqamli qo‘lyozmasida Munisning vafoti tafsilotlarini keltirar ekan, Ogahiyning RD asaridagi bayon uslubiga tayanadi, lekin uni yangi detallar bilan to‘ldiradi. Ogahiyda: Munisning vafoti sanasi va Ol-

[1] Худойберганов К., Аҳмедов А. Огаҳийнинг Хива обидаларидаги шеърий таърихлари // Хоразм Маъмун академияси ахборотномаси. – 2013. – № 4. – Б. 41.

[2] Жувонмардиев А. Ҳарф ва рақам. – Тошкент: Фан, 1971. – Б. 4.

[3] Дўстова С. Ҳасанмурод Лаффасийнинг “Тазкираи шуаро” асари ва унинг қиёсий-матний тадқиқи: Филол. фан. фалсафа доктори (PhD) дисс. – Жиззах, 2021. – Б. 17.

loqulixon bilan safari qisqa qayd etilgan. Laffasiyda (RD asosida): «...Munis dog‘i miroblig‘ mansabida xizmatlar qilib, dog‘i «Ravzat us-safo» ta’rixining tarjimasig‘a mashg‘ullig‘ etib turadur...»[1]. Bu o‘rinda Laffasiy Ogahiy matnini kengaytirib, Munisning so‘nggi kunlari, xususan, «is’hol» xastaligiga chalingani va tabiblarning muolajasi kor qilmagani haqidagi dramatik lavhalarni qo‘shadi. Bu RDning «quruq xronika» emas, balki biografik ma’lumotlar bazasi sifatida xizmat qilganini ko‘rsatadi.

Xiva tarixnavislik maktabida ustoz va shogird an’analarining barqarorligi nafaqat uslubiy jihatdan, balki tarixiy faktlarni badiiylashtirish jarayonida ham yaqqol namoyon bo‘ladi. Buning yorqin misoli sifatida Shermuhammad Munisning vafoti (1829-yil) va unga bag‘ishlangan xronogramma (ta’rix)ning Ogahiy hamda Laffasiy asarlarida aks etishini keltirish mumkin.

Manbashunoslik nuqtayi nazaridan, Ogahiyning «Riyozu-d-davla» asari ushbu voqeani qayd etgan birlamchi manba (protograf) hisoblansa, Hasanmurod Laffasiyning «Tazkirayi shuaro»si (12561-inv. raqamli qo‘lyozma) unga tayangan holda yaratilgan ikkilamchi manba vazifasini o‘taydi.

Ogahiy o‘z asarida ustozi va amakisi Munisning Xuroson safari chog‘ida vabo kasalligidan vafot etganini chuqur iztirob va yuksak ehtirom bilan bayon etadi. Muarrix Munisga nisbatan «O‘zbakiya xonadonining zubdasi», «yuz dudmonining umdasi» kabi yuksak sifatlashlarni qo‘llaydi va Hubbiquli Xo‘ja Dilovar tomonidan bitilgan mashhur ta’rixni keltiradi: «Bek Munis guzasht dar g‘urbat, Gasht ta’rixi favt «Beki g‘arib» (RD, 315a). (Mazmuni: Bek Munis g‘urbatda vafot etdi, vafoti tarixi «Beki g‘arib» (G‘arib bek) bo‘ldi).

Tadqiqotchi S.Do‘stovaning aniqlashicha, Laffasiy o‘zining 12561-raqamli qo‘lyozmasida ushbu voqeani yoritishda bevosita Ogahiy matniga tayangan. Ushbu ta’rixning ilmiy qimmati shundaki, Dilovariy «Beki g‘arib» بیغرب کیب birikmasi orqali ham Munisning ijtimoiy maqomini (*bek*), ham uning vafot etgan o‘rnini (*g‘arib* – g‘ariblikda, vatandan uzoqda), ham vafot sanasini (1244-hijriy) ifodalashga erishgan. Bu sana tarixiy manbalardagi Munisning vafot yiliga to‘liq mos keladi.

Ogahiyning «Riyozu-d-davla» asaridagi xronogrammalar (ta’rixlar) tizimida Munis qalamiga mansub turkiy masnaviy alohida mavqega ega. Ushbu she’riy parcha shunchaki sanani qayd etish vositasi emas, balki «fathnoma» (g‘alaba kitobi) janrining kichik namunasi bo‘lib, unda qahramonlik eposiga xos badiiy unsurlar va tarixiy hujjatlilik uyg‘unlashgan.

She’r shaklan masnaviy (har bayti mustaqil qofiyalangan – *aa, bb, cc...*) bo‘lsa-da, mazmunan qasida talablariga javob beradi. U quyidagi kompozitsion qismlardan iborat:

Tashbib (kirish) – qahramon (Rahmonquli to‘ra) ning madhi va ta’rifi.

Asosiy qism – jang lavhalari, dushman (qizilboshlar)ning mag‘lubiyati va g‘animatlar tasviri.

Duo va ta’rix (yakun) – hukmdor haqqiga duo va voqea sanasini anglatuvchi moddai ta’rix.

Munis ushbu asarda mumtoz poetikaning an’anaviy vositalaridan mahorat bilan foydalanib, tarixiy shaxsning ideallashgan portretini yaratadi:

Dilovarliqda qul ollida Rustam,
Bahodirliqdadur Bahrom chokar.

Shoir shahzodaning kuchini tasvirlashda Sharq adabiyotining afsonaviy qahramonlari – Rustam (Firdavsiyning «Shohnoma»sidan) va Bahrom (Go‘r)ga ishora qiladi. Bu o‘rinda mubolag‘a san’ati qo‘llanilib, hatto Rustam va Bahrom ham uning oldida «qul» va «chokar» (xizmatkor) ekanligi ta’kidlanadi.

Istiora va tashbeh:

Xilofat burjida tobanda xurshid,
Jalodat durjida raxshanda guhar.

Shahzoda – xilofat osmonidagi quyoshga (*xurshid*) va jasorat qutisidagi gavharga (*guhar*) qiyoslanadi. Bu – tashbehi sarih (ochiq o‘xshatish)dir.

Tazod (zidlantirish) – shoir islom va kufr tushunchalarini qarama-qarshi qo‘yish orqali mafkuraviy fon yaratadi: «Borib Mashhad diyorin qildi toroj, Solib kufr ahli ichra sho‘ri mahshar.» Bu o‘rinda *kufr ahli* deganda, o‘sha davrdagi siyosiy-diniy ziddiyatlar nuqtayi nazaridan shia mazhabidagi eroniylar (qizilboshlar) nazarda tutilgan. Munis bu yurishni shunchaki bosqinchilik emas, balki diniy g‘azot sifatida talqin qiladi.

Sharq mumtoz adabiyoti va tarixnavisligida muhim voqealar sanasini she’riy misralar yoki so‘z birikmalari tarkibidagi harflarning raqam qiymati (abjad hisobi) orqali ifodalash – ta’rix janri alohida o‘rin tutadi. Bu janr nafaqat sanani qayd etish, balki tarixiy voqeaga badiiy-estetik va siyosiy baho berish vositasi sifatida namoyon bo‘ladi. Ogahiyning «Riyozu-d-davla» asarida bu janr imkoniyatlaridan g‘oyat samarali foydalanilgan.

Ogahiy tarixiy asarlaridagi ta’rixlar ko‘lami, muallifligi va janr xususiyatlari borasida olib borilgan fundamental tadqiqotlar, xususan, I.Ismoilovning izlanishlari shuni ko‘rsatadiki, muarrix asarlarida jami 52 ta ta’rix mavjud bo‘lib, ular umumiy 974 misrani tashkil etadi. Ushbu raqamlar Ogahiyning tarixiy vo-

[1] Дўстова С. Ҳасанмурод Лаффасийнинг “Тазкираи шуаро” асари ва унинг қиёсий-матний тадқиқи: Филол. фан. фалсафа доктори (PhD) дисс. – Жиззах, 2021. – Б. 76.

qealar bayonida nasr va nazm uyg‘unligini yuksak darajada ta’minlaganidan dalolat beradi.

«Ko‘p qasida va ta’rixlar aytib» iborasi, bu jarayonda faqat Ogahiy emas, balki Komil Xorazmiy, Muhammad Yusuf Rojiy, Dilovariy kabi davrning boshqa zabardast shoirlari ham faol ishtirok etganini anglatadi. Demak, Ogahiy asarlaridagi ta’rixlar yolg‘iz muallifning emas, balki butun boshli Xiva adabiy maktabi vakillarining jamoaviy ijodiy salohiyati mahsuli sifatida shakllangan.

Shunday qilib, saroydagi ushbu rag‘batlantirish tizimi ta’rix (xronogramma) janrining gullab-yashnashiga zamin yaratgan va Ogahiy asarlarining nafaqat tarixiy, balki yuksak badiiy qimmat kasb etishini ta’minlovchi asosiy omillardan biriga aylangan.

Rezyume. Ushbu maqolada «Riyozu-d-davla» asaridagi ta’rix (xronogramma) janrining badiiy-estetik, tarixiy va falsafiy xususiyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda ta’rix janri nafaqat tarixiy sanani abjad hisobi orqali ifodalovchi she’riy shakl, balki muarrixning davr, jamiyat va hokimiyat haqidagi konseptual qarashlarini aks ettiruvchi murakkab sinkretik hodisa sifatida talqin etiladi. Ta’rix janri Ogahiy ijodida tarixiy voqealarni abadiylashtirish, ma’rifat va adolat g‘oyalarini targ‘ib etuvchi badiiy-falsafiy vosita sifatida namoyon bo‘lishi ilmiy jihatdan asoslab beriladi.

Resume. In this article, the artistic-aesthetic, historical, and philosophical features of the genre of ta’rix (chronogram) in the work «Riyazu-d-davla» are analyzed. In the study, the genre of ta’rix is interpreted not only as a poetic form expressing a historical date through abjad calculation, but also as a complex syncretic phenomenon reflecting the historian’s conceptual views on the era, society, and power. It is scientifically substantiated that the genre of history manifests itself in the works of Ogahi as an artistic and philosophical means of perpetuating historical events, promoting the ideas of enlightenment and justice.

Резюме. В данной статье анализируются художественно-эстетические, исторические и философские особенности жанра таърих (хронограмма) в произведении «Риязу-д-давла». В исследовании жанр таърих интерпретируется не только как поэтическая форма, выражающая историческую дату посредством счета абджад, но и как сложное синкретическое явление, отражающее концептуальные взгляды историка на эпоху, общество и власть. Научно обосновано, что жанр таърих проявляется в творчестве Огахи как художественно-философское средство увековечения исторических событий, пропаганды идей просвещения и справедливости.

Filologik tadqiqotlar: til, adabiyot, ta'lim. 2026; 3
ISNN: 2181-1741 (Print)
ISNN: 2181-1725

ADABIYOTSHUNOSLIKDA DUALIZM TUSHUNCHASINING NAZARIY VA METODOLOGIK ASOSLARI (AGATA KRISTI POETIKASI MISOLIDA)

Mamadjonova Sevara Maxamadjon qizi,
Jizzax davlat pedagogika universiteti
rus tili va adabiyoti kafedrasi doktoranti

Adabiyotshunoslikda dualizm tushunchasi badiiy matnni tahlil qilish va ichki (yashirin) ma'nolarini anglashda muhim ahamiyat kasb etadi. Dualizm odatda bir biriga qarama-qarshi bo'lgan tushunchalar, hodisalar yoki obrazlar va ular o'rtasidagi ziddiyatlarni ifodalash orqali asar mazmunini, xususan uning motivini anglashga yordam beradi. Bu konsepsiyaning falsafiy ildizlari uzoq o'tmishdan to zamonaviy adabiyot nazariyasigacha bo'lgan davrlarni o'z ichiga oladi[1].Dualizm badiiy matnda syujetni shakllantiruvchi, uning rivojlanish bosqichlarini ko'rsatib beruvchi vosita sifatida ishlatiladi. Shu bilan birga, asar qahramonlarning ruhiyati va voqelik o'rtasidagi bog'liqliklarni ko'rsatib beradi. Shu orqali o'quvchini badiiy matnni o'qishga bo'lgan ishtiyoqini oshirib, asar yuzasidan tanqidiy fikrlashga undaydi, bu esa adabiyotshunoslikning nazariy va metodologik asoslarini yoritib berishda muhim o'rin tutadi.

Agata Kristi o'z asarlarida detektiv janridan samarali foydalanganligi dualizm tushunchasining yaqqol namoyon bo'lganligini ko'rsatadi. Muallif asarlarida dualizm asosan jinoyat va uning ochilishi, haqiqat va yolg'on o'rtasidagi chegara, shaxsning tashqi ko'rinishi va ichki olami o'rtasidagi qarama-qarshiliklar kabilar orqali yuzaga chiqib, syujetning markaziy elementini tashkil etadi. Masalan, «The Murder of Roger Ackroyd»[2] romanida bosh qahramon va yozuvchidan yashirilgan sir o'quvchi uchun jumboqli vaziyat yaratadi, qahramonlarning ichki nizolarini yanada yorqinroq ko'rsatib beradi. Shu nuqtai nazardan, dualizm nafaqat badiiy syujetni boyitadi, balki qahramonlarning ko'p qirrali ruhiyatini ham ochib beradi, bunda o'quvchini matnga bog'lab, asarning badiiy talqin etish imkoniyatlarini kengaytiradi.

Ushbu maqola Agata Kristi asarlarida dualizm konseptining nazariy asoslarini aniqlashga qaratilgan bo'lib, uning adabiy matn tahlilidagi metodologik ahamiyatini va badiiy matnni sinchiklab o'rganish vositasi sifatida qo'llanishini ko'rsatishni maqsad qilgan. Shu bilan birga, maqola zamonaviy adabiyotshunoslik doirasida dualizmning universal va ko'p qirrali konsepsiya sifatida o'rganilishining ilmiy asoslari tahlilini o'z ichiga oladi.

Dualizm tushunchasi adabiyotshunoslikda turli adabiy maktablar tomonidan o'rganilib, turli yondashuvlar asosida talqin etiladi. Strukturalizm doirasida, fransuz etnografi Claude Lévi-Strauss binar qarama-qarshiliklar madaniy va badiiy matnlarni tashkil etuvchi asosiy tamoyil ekanini ta'kidlaydi[3]. Agata Kristi asarlarida «yaxshilik-yomonlik», «haqiqat-yolg'on», «tashqi ko'rinish-haqiqat» kabi qarama-qarshi elementlar syujetni rivojlantirish va o'quvchining e'tiborini jalb qilish uchun ishlatiladi. Masalan, «Murder on the Orient Express»[4] romanida har bir qahramonning zohiri va botini o'rtasidagi ziddiyat syujetni yanada murakkablashtiradi. Bu esa o'quvchi uchun kutilmagan, sirli vaziyatlar yaratib, voqea xodislarni idrok qilish jarayonini qiyinlashtiradi.

Psixoanalitik yondashuv dualizmni inson ruhiyatidagi ichki tarqoqliklar, tafovut va nizolar tarzida tushuniladi. Fransuz faylasufi Freudning fikricha, inson ruhiyati ong va ongsizlik o'rtasidagi ziddiyatni o'zida mujassam etadi, bunday holatlar badiiy matnda obrazlar yordamida aks ettiriladi[5].Kristi qahramonlarining, ayniqsa jinoyatchi obrazlarlarining ziddiyatlari orqali yaqqol ko'rinadi. Ular bir vaqtning o'zida aqlli va hissiyotli, mas'uliyatli va jinoyatchi kabi turlicha namoyon bo'lishi mumkin. Masalan, «The Murder of Roger Ackroyd»[6] asarida bosh qahramon va jinoyatchi obrazining qarama-qarshi xatti-harakatlari matnga ruhiy bo'linishlar yaratadi va qahramonlarning murakkab ruhiy dunyosini ochib beradi.

[1] Todorov,T. Introduction to Poetics, trans. Richard Howard. – Minneapolis: University of Minnesota Press, 1981. – P. 41–45.
[2] Christie, A. The Murder of Roger Ackroyd. – New York: William Morrow 2011. – P. 112.
[3] Claude L.S, Structural Anthropology, 2nd ed. – New York: Basic Books, 1969. – P. 410.
[4] Christie, A. Murder on the Orient Express. – New York: Harper Collins, 1934. – P. 256.
[5] Freud, S. The Ego and the Id. – New York: W. W. Norton & Company, 1990. – P. 23.
[6] Christie, A. The Murder of Roger Ackroyd. – New York: W. W. Norton & Company, 2011. – P. 112.

Narratologik yondashuv dualizmni syujet va hikoya qilish texnikasi orqali ko‘rsatib beradi. Amerikalik adabiyotshunos Gérard Genette fikricha, hikoya va syujet o‘rtasidagi farq va qarama-qarshi elementlar badiiy matnga murakkablik va ko‘p ma’nolilik taqdim etadi[1].Christie asarlarida ikki yo‘nalishga asoslangan qarashlar mavjud, masalan, voqelik – jinoyat va uning ochilishi – kabi bosqichlar mavjud bo‘lib, bunday dualizmga asoslangan qarash o‘quvchining matnga e’tiborini jalb etadi va voqelikni real nuqtai nazardan tahlil qilish imkoniyatini oshiradi. Shu bilan birga, dualizm qahramonlarning qarorlarini va ularning ichki ziddiyatlarini yanada yorqinroq ko‘rsatib beradi, bu esa o‘quvchining empatiya va tanqidiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirib boradi.

Ushbu tadqiqotda foydalanilgan tahlil metodlari A. Kristining tanlangan asarlari – «The Murder of Roger Ackroyd», «Murder on the Orient Express», va And Then There Were None» strukturalizm, psixoanaliz va narratologik yondashuvlar asosida o‘rganilgan. Jumladan, struktural tahlil syujet va obrazlar o‘rtasidagi qarama-qarshi munosabatlarni aniqlashga qaratilgan. Bu usul dualizmning matn tuzilishidagi vazifasini ochib beradi, qahramonlar va voqelik o‘rtasidagi ziddiyatlarni tahlil qiladi va syujetning murakkabligini tushuntiradi. Masalan, «And Then There Were None» asarida har bir qahramonning xulq-atvori va ichki olami o‘rtasidagi qarama-qarshilik syujetning markaziy qismi sifatida ko‘rinadi.

Psixoanalitik tahlil qahramonlarning ichki ruhiy ziddiyatini aniqlashga yordam beradi. Bu metod yordamida dualizm qahramonlarning ong va ongsizlik, axloqiy qarorlar va ichki istaklar o‘rtasidagi kurashini tahlil qilish imkonini beradi. Masalan, «The Murder of Roger Ackroyd» asarida bosh qahramon va jinoyatchi obrazining qarama-qarshi xatti-harakatlari psixologik murakkablikni yuzaga keltiradi.

Narratologik tahlil syujet va hikoya qilish texnikasini o‘rganishga qaratilgan. A.Kristi asarlarida ikki qismlik voqelik – jinoyat va uning ochilishi – mavjud bo‘lib, bu dualizm o‘quvchining matnga diqqatini jalb etadi va syujetning murakkabligini oshiradi. Shu bilan birga, dualizm qahramonlarning ichki psixologiyasini yanada boyitadi va badiiy matnga interpretativ chuqurlik beradi.

A. Kristi asarlarida dualizm syujetni rivojlantirishning markaziy kuchi sifatida turli shakllarida struktural, psixoanalitik va narratologik tarzda namoyon bo‘ladi. Strukturalizm nuqtai nazaridan, har bir qahramon va syujet elementi qarama-qarshi vaziyatlar bilan bog‘liq bo‘lib, matnga murakkablik va turlicha talqin qo‘shadi. Masalan, «And Then There Were None»[2] asarida o‘quvchi qahramonlarning xulq-atvori va ichki orzu istaklarini solishtiradi va ularning qarama-qarshi tomonlarini tahlil qiladi. Har bir qahramonning xulq-axloqi va ichki olami o‘rtasidagi ziddiyat syujetga yanada dramatik mazmun qo‘shadi, o‘quvchini matnga qiziqtiradi va sirli jumboqni ochishga undaydi. Shu bilan birga, syujet elementlarining qarama-qarshi o‘zaro ta’siri voqelikni ko‘p tomonlama tahlil qilishga va matnga ko‘p interpretativ imkoniyatlar beradi.

Psixoanalitik yondashuv qahramonlarning ichki ruhiyatidagi ziddiyatlarini ochib beradi. Freud nazariyasiga binoan, inson ruhiyati ong va ongsizlik o‘rtasidagi ziddiyatni o‘zida mujassam qiladi[3]. Kristi qahramonlarida, ayniqsa jinoyatchi obrazlarda, bu ziddiyat aniq seziladi, ular bir vaqtning o‘zida aqlli va hissiy, mas’uliyatli va jinoyatga moyil bo‘lishi mumkin. The Murder of Roger Ackroyd asarida bosh qahramon va jinoyatchi obrazining qarama-qarshi xatti-harakatlari o‘quvchi uchun tafakkur va qahramonlarning murakkab psixologiyasini yanada yorqin ko‘rsatadi. Shu bilan birga, dualizm o‘quvchining empatiya va tanqidiy fikrlashini rivojlantiradi, ularni obrazlarning ichki dunyosini tahlil qilishga undaydi.

Narratologik tahlil mezonida Kristi syujetlarining murakkab tuzilishini ochib beradi. Yozuvchi asarlarida ikki ma’nolilik: voqelik, jinoyat va uning ochilishi kabilar mavjud bo‘lib, bu qarama-qarshi elementlar o‘quvchining matnga e’tiborini jalb qiladi va syujetning murakkabligini oshiradi. Masalan, «Murder on the Orient Express» asarida jamoaviy aybdorlik va adolat masalasi dualistik ziddiyatni yaratadi, bu esa o‘quvchida etik va estetik savollar ustida izlanishga undaydi. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, Kristi asarlarida dualizm syujet, qahramon psixologiyasi va semantik maydonda bir vaqtning o‘zida manoga ega bo‘ladi. Bu konsepsiya nafaqat mavzuiy element, balki metodologik vosita sifatida ham badiiy matnni batafsil o‘rganishga yordam beradi va zamonaviy adabiyotshunoslikda dolzarblik kasb ettiradi.

Xulosa qilib aytganda, Agata Kristi poetikasi dualizm tushunchasini strukturaviy, psixoanalitik va semantik maydonlarda muvaffaqiyatli aks etadi. Dualizm syujetni rivojlantirish, qahramonlarning ichki ruhiy ziddiyatlarini ochib berish va o‘quvchining matnga e’tiborini jalb qilish uchun ishlatiladi. Shu bilan birga, u badiiy matnga interpretativ mazmun beradi va o‘quvchining analitik fikrlashini rag‘batlantiradi. Muallif asarlarida dualizm syujet va qahramon psixologiyasining murakkabligini yaratishda bir vaqtning

[1] Genette, G.Narrative Discourse: An Essay in Method. – New York:Cornell University Press, 1983. – P. 229
[2] Christie, A. And Then There Were None. – New York: Harper Collins Press. – P. 198.
[3] Freud, Sigmund. The Ego and the Id. – New York: W. W. Norton & Company, 1990. – P. 23.

o‘zida ishlaydi, bu esa detektiv janrni o‘quvchi uchun qiziqarli va dramatik jihatdan boyitadi.

Dualizm konsepsiyasini kognitiv adabiyotshunoslik va madaniyatlararo tadqiqotlar nuqtai nazaridan o‘rganish Kristi va boshqa detektiv yozuvchilar poetikasini yanada chuqurroq tahlil qilish imkonini beradi. Shu bilan birga, dualizm tushunchasi zamonaviy adabiyotshunoslikda samarali tahlil vositasi sifatida qo‘llanilishi mumkin, bu esa badiiy matnni o‘rganish va talqin qilishning yangi metodologik yondashuvlariga yo‘l ochadi. Tadqiqot shuni ko‘rsatadiki, dualizm nafaqat badiiy konsept, balki metodologik vosita sifatida ham qimmatli bo‘lib, detektiv janr va adabiyotshunoslik doirasida qo‘llanilishi mumkin.

Shuningdek, dualizmni boshqa janr va yozuvchilarning asarlarida tadqiq etish, konsepsiyaning universal xususiyatini yanada mustahkamlash va badiiy tahlil metodlarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Dualizm konsepsiyasi yordamida syujetning murakkabligi, qahramonlarning ruhiy olami va adabiy matnning interpretativ imkoniyatlarini kengaytiradi, bu esa A.Kristi poetikasini zamonaviy badiiy tahlil nuqtai nazaridan boyitadi va badiiy adabiyotning metodologik o‘rganilishi uchun muhim ilmiy asos yaratadi.

Rezyume. Ushbu maqolada Agata Kristi asarlarida dualizm tushunchasining nazariy-metodologik asoslari tahlil qilinadi. Strukturalizm, psixoanaliz va narratologiya kabi adabiy yondashuvlar asosida dualizm syujet, qahramon ruhiyati va semantik maydonda qanday namoyon bo‘lishi o‘rganilgan. Dualizm nafaqat mavzuga doir tushuncha, balki metodologik vosita sifatida badiiy matnni tadrijiy o‘rganishga yordam beradi. Maqola dualizmning universal va ko‘p qirrali konsepsiya ekanligi, shuningdek, detektiv janr va zamonaviy adabiyotshunoslikda samarali tahlil vositasi sifatida qo‘llanilishini ko‘rsatadi.

Resume. This article examines the theoretical and methodological foundations of the concept of dualism in the works of Agatha Christie. Drawing on literary approaches such as structuralism, psychoanalysis, and narratology, the study explores how dualism manifests itself in plot construction, character psychology, and the semantic dimension of the literary text. The findings suggest that dualism functions not only as a thematic concept but also as a methodological tool that facilitates a gradual and in-depth analysis of literary works. The article demonstrates that dualism is a universal and multifaceted concept, effectively applied both in detective fiction and in contemporary literary studies.

Резюме. В данной статье анализируются теоретико-методологические основы концепции дуализма в произведениях Agatha Christie. На основе таких литературоведческих подходов, как структурализм, психоанализ и нарратология, исследуется, каким образом дуализм проявляется в сюжете, психологии персонажей и семантическом пространстве художественного текста. Установлено, что дуализм выступает не только как тематическая категория, но и как методологический инструмент, способствующий поэтапному и углублённому анализу литературного произведения. В статье показано, что дуализм является универсальной и многогранной концепцией, эффективно применяемой как в детективном жанре, так и в современной литературоведческой практике.

Filologik tadqiqotlar: til, adabiyot, ta'lim. 2026; 3
ISNN: 2181-1741 (Print)
ISNN: 2181-1725

USMON AZIMNING «DEVORLARI YIQILGAN BOG'» HAMDA «YANA SEVGI HAQIDA SHE'RLAR» ASARLARIDAGI SIMULYAKRA VA BOSHQA POSTMODERN XUSUSIYATLAR IFODASI

Rahimova Sarvinoz Tolibovna,
Osiyo Xalqaro Universiteti tayanch doktoranti

XXI asr adabiyotshunosligida haqiqat va uning badiiy in'ikosi masalasi yangi nazariy yondashuvlar orqali qayta ko'rib chiqilmoqda. Ayniqsa, postmodernizm paradigmasi doirasida real voqelikning mutlaq va barqaror mohiyati inkor etilib, uning o'rnini belgilar, simvollar va diskursiv konstruksiyalar egallashi ta'kidlanadi. Bu jarayon fransuz faylasufi Jan Bodriyar tomonidan ishlab chiqilgan simulyakra nazariyasida o'zining eng mukammal ifodasini topgan[1].

Jan Bodriyarga ko'ra, zamonaviy jamiyatda insonlar endilikda real haqiqat bilan emas, balki uning ko'plab nusxalari, ya'ni simulyakra bilan yashaydi[2]. Bu nusxalar esa asta-sekinlik bilan asl haqiqatni siqib chiqarib, mustaqil mavjudlik kasb etadi. Natijada «giperreallik» - ya'ni realdan ham kuchliroq, lekin aslida sun'iy bo'lgan haqiqat yuzaga keladi.

Mazkur nazariy qarashlar zamonaviy o'zbek she'riyatini, xususan, Usmon Azim ijodini tahlil qilishda muhim metodologik asos bo'lib xizmat qiladi. Shoir she'riyatida ishq, makon, vaqt va inson ruhiyati an'anaviy realizm doirasidan chiqib, ko'proq ramziy va konstruktiv xarakter kasb etadi. Shu bois ushbu maqolada shoir ijodida simulyakra va ishq konseptining o'zaro bog'liqligi ilmiy asosda tahlil qilinadi.

«Simulyakra» atamasi Jan Bodriyar ijodi bilan chambarchas bog'liq bo'lib, umumiy ravishda «o'xshashlik» degan ma'noni anglatadi[3]. Dastlab, ushbu atama XVI asrlarda ingliz tiliga kirib kelgan bo'lib, u oliy darajadagi ilohiy tasvir degan mazmunni anglatgan. Keyinchalik, XIX asr oxirlariga kelib, uning ma'nosi sezilarli darajada o'z kuchini yo'qotib, asl nusxaning sifatidan mahrum bo'lgan quyi darajadagi tasvir ma'nosiga yaqinlashdi. J.Uolfreys va hammualliflar bu atama Jan Bodriyarning «reallik effekti» bilan chambarchas bog'liq ekanini ta'kidlaydilar.[4] Bu «reallik effekti» ayrim shaxslar va madaniyatlarda fotografiya, kino va boshqa ommaviy axborot vositalari kabi gipermedialar orqali reallik qanday qilib o'rnatilishi va almashtirilishini ifodalaydi[5]. Shunday qilib, *simulacrum* boshqa bir aniq narsa yoki hodisaning obrazi, tasviri yoki nusxasiga nisbatan qo'llanadi[6].

Simulyakra hodisasi zamonaviy adabiyotda haqiqat va tasvir o'rtasidagi chegaralarning yo'qolishi, belgilar tizimining o'z mustaqil hayotini boshlashi bilan izohlanadi. Bunday holatda badiiy obrazlar endi real hayotni emas, balki uning belgilar orqali yaratilgan nusxasini ifodalaydi. Natijada o'quvchi yoki qahramon haqiqatni emas, balki o'sha belgilar yaratayotgan «yangi haqiqat»ni idrok etadi.

Simulyakraning muhim xususiyatlaridan biri shundaki, u haqiqatni belgilar orqali qayta tiklaydi, ya'ni belgilar o'z manbasidan uzilib, o'zaro ma'no almashuv tizimiga aylanadi[7]. Shuningdek, mifologik va ramziy qatlamning kuchayishi simulyakraning yana bir muhim jihatidir. Mif endilikda real voqelikni emas, balki inson ongidagi ideallashtirilgan tasavvurlarni aks ettiradi. Shu sababli mifologik obraz o'zining asl manba bilan aloqasini yo'qotib, mustaqil timsol sifatida yashaydi.

J.Bodriyarning *Simulacra and Simulation* asarida ta'kidlanishicha, postmodern davrda insonlar haqiqatni emas, balki uning belgilarini iste'mol qiladi[8]. Bel-

[1] Baudrillard, J. Simulacra and Simulation / trans. by Sheila Faria Glaser. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1994. – P. 164.
[2] Baudrillard, J. Simulacra and Simulation / trans. by Sheila Faria Glaser. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1994. – P. 167.
[3] Oxford University Press. Oxford English Dictionary. Oxford: Oxford University Press, 2010.
[4] Wolfreys, J., Robbins, R., Womack, K. Key Concepts in Literary Theory. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2006. – P. 254.
[5] Wolfreys Julian, Ruth Robbins and Kenneth Womack. Key Concepts in Literary Theory. 2nd Edition. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2006. – P. 35.
[6] Wolfreys Julian, Ruth Robbins and Kenneth Womack. Key Concepts in Literary Theory. 2nd Edition. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2006. – P. 92.
[7] Kellner Doughlas. Jean Baudrillard: From Marxism to Postmodernism and Beyond. Stanford, CA: Stanford University Press,1989. – P.70.
[8] Baudrillard Jean. Simulacra and simulation (S. F. Glaser, Trans.). University of Michigan Press, 1994. – P. 44.

gilar (simvollar, miflar, orzular) asl manbadan uziladi va o‘z-o‘ziga ishora qiladigan haqiqatning illyuzion nusxalariga aylanadi, ya’ni simulyakra paydo bo‘ladi.

Postmodernizm nazariyasida simulyakra tushunchasi markaziy o‘rinlardan birini egallaydi. Jan Bodriyar o‘zining «Simulacra and Simulation» asarida simulyakrani haqiqatning oddiy nusxasi emas, balki asl nusxadan uzilib ketgan va mustaqil mavjudlik kasb etgan belgi sifatida talqin qiladi. U simulyakra rivojlanishining bir necha bosqichlarini ajratadi: dastlab belgi realni aks ettiradi, keyinchalik uni buzib ko‘rsatadi, undan so‘ng realning o‘rnini egallaydi va nihoyat, butunlay realdan uzilib ketadi[1].

Mazkur nazariy qarashlar asosida Usmon Azim she’riyatidagi obrazlar tizimini tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, shoir ijodida real voqelikdan ko‘ra uning badiiy modellashtirilgan shakllari ustunlik qiladi. Bu esa simulyakra tushunchasining poetik darajada namoyon bo‘lishini anglatadi.

«Devorlari yiqilgan bog‘« she’rida simulyakra va makon talqini. Ushbu she’rda markaziy obraz sifatida «bog‘« tushunchasi ilgari suriladi. Biroq bu bog‘ an’anaviy ma’nodagi real makon emas. Uning devorlari yiqilgan, u tashlandiq va g‘arib holatda tasvirlanadi. Bu esa bog‘ning konkret obyekt sifatidagi mavjudligini inkor etib, uni ramziy va metaforik makonga aylantiradi.

Bog‘ obrazi she’rda bir vaqtning o‘zida bir nechta semantik qatlamni o‘zida mujassam etadi: u inson qalbi, yo‘qolgan qadriyatlar tizimi, buzilgan ijtimoiy tartib yoki hatto metafizik makon sifatida talqin qilinishi mumkin. Bu ko‘pqatlamlilik postmodernistik matnlarga xos bo‘lgan noaniqlik va ochiq semantika hodisasini yuzaga keltiradi.

Simulyakra nuqtayi nazaridan qaralganda, ushbu bog‘ real makonning aks ettirilishi emas, balki uning ongda qayta yaratilgan modeli hisoblanadi. Bu model xotira, sog‘inch va yo‘qotish hissi orqali shakllangan bo‘lib, u asl haqiqatdan uzilib ketgan. Natijada o‘quvchi real bog‘ni emas, balki uning badiiy konstruksiyasini idrok etadi.

She’rda «bog‘ning tili» borligi haqidagi tasvir ham muhim ahamiyat kasb etadi. Bu antropomorfizm elementi realistik tasvirni buzadi va uni giperreallik darajasiga olib chiqadi. Ya’ni, real hayotda mavjud bo‘lmagan xususiyatlar badiiy haqiqatda tabiiy qabul qilinadi.

«Yana sevgi haqida she’rlar»da ishqning simulativ tabiati. Mazkur she’rda ishq konsepti an’anaviy romantik talqindan tubdan farq qiladi. Shoir ishqni aniq va barqaror tushuncha sifatida emas, balki izlanayotgan, lekin aniqlanmaydigan hodisa sifatida tasvirlaydi. «Ishq qayda?» degan savolning o‘ziyoq ishqning mavjudligi shubha ostiga olinayotganini ko‘rsatadi.

Bu yerda ishq real his-tuyg‘u sifatida emas, balki ijtimoiy va madaniy diskurs orqali shakllangan konstruksiya sifatida namoyon bo‘ladi. She’r davomida ishq turli metaforalar orqali ifodalanadi: u goh shabnam, goh sel, goh do‘zax sifatida tasvirlanadi. Bu esa ishqning yagona mohiyatga ega emasligini, balki belgilar tizimi orqali mavjudligini anglatadi.

Simulyakra nazariyasiga muvofiq, bu holat ishqning asl realligidan uzilib, uning o‘rnini belgilar egallaganini bildiradi. Ya’ni, insonlar ishqni bevosita yashamaydi, balki uning madaniy modelini tajriba qiladi[2].

She’rda ishqning azob va iztirob bilan bog‘lanishi ham uning dramatizatsiya qilingan, ya’ni giperreal shaklini yaratadi. Bu esa real his-tuyg‘udan ko‘ra kuchliroq, lekin aslida badiiy konstruksiya bo‘lgan haqiqatni yuzaga keltiradi.

Har ikkala she’rda ham tashqi voqelikdan ko‘ra ichki kechinmalar ustunlik qiladi. Bog‘ va ishq obrazlari real mavjudlik sifatida emas, balki inson ongida shakllangan subyektiv tasavvurlar sifatida beriladi.

Bu holat postmodernistik adabiyotning muhim xususiyatlaridan biri bo‘lib, unda haqiqat subyektiv va nisbiy xarakter kasb etadi. O‘quvchi matnda tasvirlangan voqelikni mutlaq haqiqat sifatida emas, balki muallif ongining mahsuli sifatida qabul qiladi.

Natijada she’rlar o‘quvchini real voqelikdan uzoqlashtirib, uni badiiy haqiqat, ya’ni giperreallik makoniga olib kiradi. Bu makonda esa real va xayol o‘rtasidagi chegara yo‘qoladi.

Postmodernistik poetika va Usmon Azim uslubi. Usmon Azim she’riyatida postmodernistik xususiyatlar bevosita emas, balki yashirin poetik qatlam sifatida namoyon bo‘ladi. Uning ijodida modernistik iztirob va falsafiylik postmodernistik noaniqlik va ramziylik bilan uyg‘unlashadi.

Shoir obrazlari ko‘pincha aniq referentga ega emas, ular ko‘proq umumlashgan va abstrakt xarakter kasb etadi. Bu esa ularni simulyakra darajasiga yaqinlashtiradi. Shu bilan birga, shoir tilining obrazliligi va metaforik boyligi uning she’riyatiga o‘ziga xos badiiy kuch bag‘ishlaydi.

Tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, Usmon Azim she’riyatida ishq va makon obrazlari an’anaviy realizm doirasidan chiqib, badiiy konstruksiya sifatida shakllanadi. «Bog‘« va «ishq» tushunchalari o‘zining real mohiyatidan uzoqlashib, simulyakra darajasiga ko‘tariladi.

Shoir she’riyati real va ramziy haqiqat o‘rtasida-

[1] Baudrillard, Jean. Simulacra and simulation (S. F. Glaser, Trans.). University of Michigan Press, 1981). – P. 90.
[2] Baudrillard Jean. The Consumer Society: Myths and Structures. London: Sage, 1998. – P. 88.

gi chegarani yo‘q qiladi hamda o‘quvchini giperrallik makoniga olib kiradi. Bu esa uning ijodini zamonaviy adabiy jarayonlar, xususan, postmodernistik poetika bilan bog‘lash imkonini beradi.

Bundan tashqari, she’rda yashirin semantik qatlamlar va poetik strategiyalar mavjud. «Yana sevgi haqida she’rlar» asarini yanada chuqurroq o‘rganish shuni ko‘rsatadiki, unda faqatgina ishqning simulativ tabiati emas, balki tilning o‘zi ham mustaqil estetik tizim sifatida faoliyat yuritadi. Bu jihat postmodernistik poetikaning muhim belgilaridan biri bo‘lib, unda til voqelikni aks ettirish vositasi emas, balki uni yaratish mexanizmi sifatida namoyon bo‘ladi.

She’rda ishlatilgan metaforalar va semantik parallelizmlar bir-birini inkor etuvchi va ayni paytda to‘ldiruvchi ma’nolarni yuzaga keltiradi. Masalan, ishqning «shabnam» va «do‘zax» sifatida tasvirlanishi semantik qarama-qarshilikni yuzaga chiqaradi. Bu qarama-qarshilik oddiy poetik kontrast emas, balki ma’noning barqaror emasligini ko‘rsatadi. Shu nuqtayi nazardan, she’rda ishq tushunchasi o‘zining ontologik asosidan ajralib, ko‘p qatlamli belgi tizimiga aylanadi.

Bu holat Jan Bodriyar ta’riflagan simulyakra jarayonining poetik ifodasi sifatida talqin qilinishi mumkin. Chunki she’rda ishqning asl mohiyati emas, balki uning turli diskursiv ifodalari ustunlik qiladi. Natijada ishqning «haqiqiy» shakli mavjud emas, balki u faqatgina belgilar orqali idrok etiladi.

Shuningdek, she’rda vaqt kategoriyasi ham an’anaviy chiziqli(linear) shaklda emas, balki fragmentar tarzda namoyon bo‘ladi. «Daqiqa – sinovdir, lahza – sinoat» kabi misralar vaqtni obyektiv o‘lchov sifatida emas, balki subyektiv tajriba sifatida talqin etadi. Bu esa postmodernistik adabiyotda keng tarqalgan «vaqtning subyektivlashuvi» hodisasini ko‘rsatadi[1]. Natijada voqelikning izchil rivoji emas, balki alohida ruhiy holatlar ketma-ketligi yuzaga keladi.

She’rning yana bir e’tiborga molik jihati - undagi ovoz va nutq subyektining noaniqligidir. Lirik «men» aniq individuallikka ega emas, u umumlashgan, hatto ba’zan anonim xarakter kasb etadi. Bu esa subyektning markaziy o‘rni yo‘qolganini bildiradi. Postmodernizmda aynan mana shu holat, ya’ni subyektning «tarqalishi» muhim nazariy masala sifatida qaraladi[2].

Shu bilan birga, she’rda ichki dramatizm kuchli bo‘lsa-da, bu dramatizm an’anaviy konflikt asosida emas, balki semantik taranglik orqali yuzaga keladi. Ya’ni qarama-qarshilik voqealar o‘rtasida emas, balki ma’nolar o‘rtasida mavjud. Bu esa she’rni voqea markazli emas, balki ma’no markazli matnga aylantiradi.

Poetik jihatdan qaralganda, she’rda takror (repetition) va ritmik parallelizm muhim rol o‘ynaydi. «Ishq» so‘zining qayta-qayta ishlatilishi uni oddiy tushunchadan diskursiv markazga aylantiradi. Biroq bu markaz barqaror emas, balki har bir takror bilan yangi ma’no kasb etadi. Natijada matnda semantik siljish yuz beradi, bu esa postmodernistik matnlarning asosiy xususiyatlaridan biridir.

She’rda mavjud yana bir muhim qatlam – bu ekzistensial iztirobdir. Biroq bu iztirob klassik ekzistensializmda bo‘lgani kabi ma’no izlash bilan bog‘liq emas, balki ma’noning o‘zining yo‘qligi bilan bog‘liq. Bu jihat uni modernistik emas, balki postmodernistik ruhga yaqinlashtiradi. Chunki bu yerda muammo ma’noni topa olmaslik emas, balki uning mavjud emasligidir.

Bundan tashqari, she’rda metaforik intensivlik yuqori darajada. Har bir obraz boshqa bir obraz bilan bog‘lanib, murakkab semantik tarmoq hosil qiladi. Bu tarmoq ichida alohida bir markazni aniqlash qiyin, chunki barcha elementlar o‘zaro teng darajada ahamiyatga ega. Bu esa markazsizlashuv (decentralization) hodisasini yuzaga keltiradi.

Shuningdek, she’rni intertekstual nuqtayi nazardan ham talqin qilish mumkin. Undagi ishq talqini Sharq mumtoz she’riyatidagi ishq konsepti bilan yashirin dialogga kirishadi. Biroq mumtoz an’anada ishq ilohiy va yuksak qadriyat sifatida talqin qilinsa, ushbu she’rda u iztirobli va noaniq hodisaga aylanadi. Bu esa an’anaviy diskursning dekonstruksiyasini anglatadi.

Umuman olganda, «Yana sevgi haqida she’rlar» asarining chuqur tahlili shuni ko‘rsatadiki, unda faqatgina ishqning badiiy ifodasi emas, balki zamonaviy inson ongining murakkabligi, haqiqatning nisbiyligi va tilning konstruktiv tabiati aks etgan. She’r o‘zining ko‘p qatlamli semantik tuzilishi orqali o‘quvchini passiv qabul qiluvchi emas, balki faol talqin qiluvchiga aylantiradi.

Shu jihatdan qaralganda, asar nafaqat lirik matn, balki murakkab falsafiy-poetik tizim sifatida baholanishi mumkin. Unda simulacra, hyperreality, sub’ektiv haqiqat va markazsizlashuv kabi tushunchalar bevosita emas, balki poetik shaklda mujassamlangan. Bu esa Usmon Azim she’riyatining zamonaviy nazariy yondashuvlar asosida o‘rganilishi zarurligini yana bir bor tasdiqlaydi.

1 David Harvey. The Condition of Postmodernity. Oxford: Blackwell, 1989. – P. 38
2 Foucault Michael. The Archaeology of Knowledge. London: Routledge, 2002. – P. 245.

Rezyume. Maqolada Usmon Azimning «Devorlari yiqilgan bog‘» hamda «Yana sevgi haqida she’rlar» asarlaridagi simulyakra va boshqa postmodern xususiyatlar ifodasi haqida ma’lumot beriladi.

Резюме. В статье рассматривается выражение симулякров и других постмодернистских особенностей в произведениях Usmon Azim «Devorlari yiqilgan bog‘» и «Yana sevgi haqida she’rlar».

Resume. This article examines the representation of simulacra and other postmodern features in the works «Devorlari yiqilgan bog‘» and «Yana sevgi haqida she’rlar» by Usmon Azim.

Filologik tadqiqotlar: til, adabiyot, ta’lim. 2026; 3
ISNN: 2181-1741 (Print)
ISNN: 2181-1725

ПОЭТИКА ПОЛЕМИЧЕСКОГО ЖАНРА В ПАМФЛЕТНОЙ ПУБЛИЦИСТИКЕ ДАНИЭЛЯ ДЕФО И ДЖОНАТАНА СВИФТА

Саакян Роза Юрьевна,
базовый докторант Азиатского международного университета

Начало XVIII века в Англии и Ирландии характеризуется глубокими политическими, религиозными и социальными изменениями. Появление парламентской демократии, рост торговли и буржуазной среды, а также усиление роли печати создали благоприятные условия для развития полемической публицистики. Памфлеты, в отличие от книг, были короткими, доступными и быстро распространяемыми, что позволяло оперативно реагировать на актуальные события, вызывать общественное обсуждение и формировать мнение широкой читающей публики. Даниэль Дефо и Джонатан Свифт стали центральными фигурами в формировании дискурса своего времени. Их памфлеты отражают социальные, религиозные и политические вопросы эпохи, однако стратегии и литературные подходы этих авторов различались. Дефо использовал рациональное, логическое построение аргументации, исторические ссылки и моральное убеждение, отражая идеалы Просвещения. Свифт, напротив, предпочитал сатиру, иронию и аллегорическое повествование, вызывая эмоциональное вовлечение читателя и стимулируя его критическое мышление через моральные и этические рассуждения. Таким образом, изучение памфлетной публицистики Дефо и Свифта позволяет понять, как литература выполняла функцию социального инструмента, формирующего раннюю публичную сферу и стимулирующего критическое восприятие информации. Исследование литературы раннего нового времени, особенно памфлетной публицистики Даниэля Дефо и Джонатана Свифта, привлекает значительное внимание ученых благодаря её важной роли в формировании общественного дискурса, социальной критики и литературных инноваций. Памфлеты начала XVIII века служили одновременно политическим инструментом и литературным артефактом, позволяя авторам быстро реагировать на современные события и обращаться к различным аудиториям. Учёные подчеркивают, что понимание риторических и литературных приёмов этих текстов имеет ключевое значение для оценки их социального, политического и этического влияния.

Памфлетная литература Даниэля Дефо изучалась в основном с позиции рациональной аргументации и морального убеждения. Ватт (1957) отмечает вклад Дефо в развитие романа и подчеркивает, что его памфлеты демонстриру-

ют ранние формы повествовательного рассуждения, направленные на проведение читателя через логический анализ и этическое осмысление[1]. Стратегическое использование исторических фактов, эмпирических наблюдений и структурированной аргументации является характерной чертой рационализма Просвещения. Современные исследования, включая работы Саакян, Р.Ю. «*Влияние Даниэля Дефо на развитие жанров полемики и памфлета в английской литературе XVII–XVIII вв.»* показывают, что тексты Дефо не только отражали актуальные политические и религиозные споры, но и способствовали формированию грамотной публики, способной к критическому мышлению[2]. Прием, при котором автор изначально предлагает крайнее мнение, а затем постепенно ведет аудиторию к умеренному, обоснованному выводу, подчеркивает педагогическую и гражданскую функцию памфлетов Дефо. Сатирическая полемика Джонатана Свифта рассматривается через литературные, культурные и этические призмы. Гринблатт (1980) и другие исследователи отмечают мастерство Свифта в использовании сатиры, иронии и аллегории как инструментов морального воздействия[3]. В отличие от Дефо, Свифт воздействует на аудиторию эмоционально и этически, используя шок, гиперболу и юмор для привлечения внимания к системным социальным несправедливостям, экономической эксплуатации и неэффективности власти. Работы, такие как *Скромное предложение* и *Письма Дрейпера*, демонстрируют сочетание литературного мастерства и гражданской критики. Последние исследования Саакян, Р.Ю. «*Риторическая полемика и интеллектуальная конфронтация в классической античности*» показывают, что риторические стратегии Свифта были гибкими: они адресовались как образованным элитам, так и широкой грамотной публике, расширяя влияние его социальных комментариев[4]. Сравнительные исследования подчеркивают различия и взаимодополняемость подходов Дефо и Свифта. Если Дефо делает акцент на рациональной аргументации, структурированной логике и доказательной убедительности, то Свифт сосредоточен на эмоциональном вовлечении, моральном провокационном эффекте и сатирическом критическом анализе. Оба подхода, однако, объединены стремлением к образовательной и нравственной функции текста. Исследования, такие как работы Саакян, Р.Ю. «*Эволюция полемики: от древней философии до цифрового дискурса*», показывают, что совместное рассмотрение этих авторов раскрывает разнообразие полемических стратегий в литературе раннего нового времени и подчеркивает их роль в формировании зарождающейся публичной сферы[5]. Литература также подчеркивает значимость гуманитарных и качественных методологий при изучении ранней полемической литературы. Близкий текстуальный анализ, исторический контекст и риторическая интерпретация позволяют понять, как памфлеты функционировали одновременно как литературные произведения и социальные инструменты. В отличие от количественных методов, которые сосредоточены на тиражах или частотности публикаций, гуманитарный подход раскрывает способы построения повествовательного голоса, иронии, этического воздействия и культурного резонанса, усиливающие убедительность и образовательную ценность текстов.

Наконец, существующие исследования подчеркивают актуальность этих работ для более широких обсуждений СМИ, коммуникации и гражданской вовлеченности. Дефо и Свифт демонстрируют, как тексты раннего нового времени выступали посредниками между автором, аудиторией и социальными нормами, предоставляя модели для понимания динамики общественного дискурса и интеллектуального участия на протяжении времени. Путем анализа как первичных текстов, так и вторичных исследований, это исследование позиционирует Дефо и Свифта в контексте продолжающихся дискуссий о поэтике полемики, развитии публичных дебатов и литературном формировании этического и гражданского сознания. Исследование опирается на качественный гуманитарный подход, сочетающий интерпретативное чтение, критический анализ текста и историко-культурную контекстуализацию[6]. По-

1 Watt, Ian. The Rise of the Novel: Studies in Defoe, Richardson and Fielding. Berkeley: University of California Press, 1957. – P. 101.

2 Саакян, Р.Ю. Влияние Даниэля Дефо на развитие жанров полемики и памфлета в английской литературе XVII–XVIII вв. The Lingua Spectrum Journal, Vol.3 2025. – P. 127.

3 Greenblatt, Stephen. Renaissance Self-Fashioning: From More to Shakespeare. Chicago: University of Chicago Press, 1980.– P. 75.

4 Саакян, Р.Ю. Риторическая полемика и интеллектуальная конфронтация в классической античности. “New Renaissance”, 2025. – P. 73 .

5 Саакян, Р.Ю. Эволюция полемики: от древней философии до цифрового дискурса. Qo‘qon DPI. Ilmiy xabarlar, 3(2025). – P.888.

6 Creswell J. W. Qualitative Inquiry and Research Design. Thousand Oaks: Sage, 2013. – P. 448 .

добная методологическая комбинация позволяет не только выявить внутреннюю структуру и смысловые уровни произведений, но и рассмотреть их в широком культурно-историческом контексте. Такой подход особенно продуктивен при изучении памфлетной литературы, поскольку она функционирует одновременно как литературный жанр и как инструмент социального и политического воздействия[1]. Основной корпус исследования составляют следующие памятники английской литературы раннего Нового времени: произведения Даниэля Дефо «The Shortest Way with the Dissenters (1702) и An Essay Upon Projects» (1697), а также тексты Джонатана Свифта «A Modest Proposal» (1729) и «The Drapier's Letters» (1724–1725)[2]. Выбор этих произведений обусловлен их высокой репрезентативностью в контексте памфлетной традиции и значительным влиянием на общественное мнение своего времени.

Текстовый анализ включает детальное изучение структуры повествования, логики аргументации, интонации и стилистических особенностей текста[3]. Особое внимание уделяется лексике, использованию образного языка, а также выявлению как явных, так и имплицитных смыслов. Анализируются способы внедрения иронии, гиперболы и метафоры как средств усиления аргументации.

Риторический и литературный анализ направлен на выявление стратегий убеждения, применяемых авторами[4]. Рассматриваются такие приёмы, как сатира, юмор, апелляция к эмоциям и морали читателя, а также обращение к идеям гражданской ответственности. В этом контексте тексты анализируются как инструменты воздействия на общественное сознание.

Историко-культурная контекстуализация предполагает сопоставление анализируемых произведений с религиозными, политическими и экономическими условиями эпохи [5]. Для этого привлекаются дополнительные источники: парламентские документы, публицистические отклики современников, а также юридические и религиозные постановления, отражающие общественные конфликты и дискуссии того времени.

Сравнительный анализ позволяет выявить различия и сходства в авторских стратегиях[6]. В частности, сопоставляется рационалистическая, аргументативная манера Дефо с сатирико-ироническим и зачастую провокационным подходом Свифта, что позволяет глубже понять разнообразие форм памфлетного дискурса.

Анализ аудитории включает исследование предполагаемой целевой аудитории текстов, а также реконструкцию возможных читательских реакций[7]. Оценивается степень воздействия произведений на общественное мнение и их роль в формировании политической и социальной позиции читателей. Интеграция всех перечисленных подходов позволила комплексно осмыслить функции памфлетной литературы как средства убеждения, просвещения и активного социального воздействия.

Результаты анализа памфлетов Д. Дефо демонстрируют последовательное использование логической аргументации, направленной на формирование рационального и этически обоснованного суждения у читателя. В «The Shortest Way with the Dissenters» Дефо изначально представляет, казалось бы, радикальную позицию относительно диссидентских религиозных групп, однако постепенно демонстрирует её несостоятельность через систематическую логическую аргументацию, исторические ссылки и моральные рассуждения[8]. Такой приём создаёт двойной эффект: он вовлекает читателя, провоцируя сильную эмоциональную реакцию, а затем корректирует её в сторону ценностей Просвещения умеренности, терпимости и рациональной гражданской ответственности. В «An Essay Upon Projects» Дефо использует эмпирические наблюдения, систематические предложения и исторические прецеденты, призывая читателей ориентироваться на доказательные решения социальных и экономических проблем.

Подход Дж. Свифта противоположен: он опирается на сатиру, иронию и моральную провокацию. В «A Modest Proposal» автор предлагает шокирующее решение бедности в Ирландии, создавая напряжение между буквальным прочтением текста и скрытой этической критикой[9]. Этот приём заставляет читателя осознать социальную

1 Habermas J. The Structural Transformation of the Public Sphere. Cambridge: MIT Press, 1989. –P. 301
2 Defoe D. The Shortest Way with the Dissenters; An Essay Upon Projects. Oxford: Oxford University Press, 2008.– .P. 256.
3 Fairclough N. Discourse and Social Change. Cambridge: Polity Press, 1995. – P. 259.
4 Aristotle. Rhetoric; Burke K. A Rhetoric of Motives. Berkeley: University of California Press, 1969. – P. 334.
5 Pocock J. G. A. Virtue, Commerce, and History. Cambridge: Cambridge University Press, 1985.– P. 312.
6 Wellek R., Warren A. Theory of Literature. New York: Harcourt, 1949. – P .403.
7 Fish S. Is There a Text in This Class? Cambridge: Harvard University Press, 1980.–P. 394.
8 Daniel Defoe, The Shortest Way with the Dissenters, London, 1702, –P. 12.
9 Jonathan Swift, A Modest Proposal, Dublin, 1729. – P. 5.

безразличность, системные несправедливости и бездействие правительства, вовлекая аудиторию через моральное и эмоциональное воздействие. В «The Drapier's Letters» Свифт сочетает убедительную риторику с сатирическими комментариями, затрагивая экономическую эксплуатацию и политическую коррупцию. Аллегория и ирония позволяют донести сложные социальные критики в доступной и запоминающейся форме, вовлекая широкую аудиторию.

Сравнительный анализ показывает, что Дефо опирается на линейную, структурированную аргументацию, стимулируя критическое мышление и аналитические навыки у читателей. Свифт достигает воздействия через эмоциональное вовлечение, сатиру и моральную провокацию, способствуя формированию этического сознания и гражданской ответственности. Несмотря на различия, оба автора способствовали формированию ранней «публичной сферы»[1]. Роль аудитории также оказалась ключевым фактором успеха полемики. Дефо писал для образованной аудитории, способной следовать логической цепочке и анализировать исторические ссылки. Свифт ориентировался на более широкую грамотную публику, используя юмор, иронию и яркие образы для этического и эмоционального вовлечения. Памфлеты обоих авторов функционировали как инструменты общественного образования, стимулируя критическое мышление, моральное осмысление и социальное участие. Социокультурный контекст усиливал эффективность полемики. Дефо обращался к идеалам Просвещения, опираясь на религиозные и социальные дебаты, исторические примеры и рациональные аргументы. Свифт анализировал реальные условия жизни в Ирландии, подчеркивая экономическую эксплуатацию, социальное неравенство и несправедливость власти. Оба автора обеспечивали культурную и социальную релевантность своих аргументов, что повышало убедительность и общественное влияние их текстов. Выводы и интерпретация показывают, что памфлеты раннего нового времени обладали многоплановой функцией: они были литературными произведениями, средствами риторического воздействия и инструментами формирования гражданского сознания. Дефо обучал рациональному мышлению и логической аргументации, Свифт стимулировал моральное и эмоциональное восприятие, одновременно развивая критическое отношение к социальным и политическим проблемам. В совокупности их стратегии демонстрируют, что полемическая литература могла эффективно сочетать просветительскую, образовательную и художественную функции, формируя активную и критически мыслящую аудиторию.

Результаты анализа подтверждают тезис о том, что ранняя полемическая литература функционировала как динамичный культурный артефакт: она объединяла литературное мастерство, риторическую стратегию и социокультурное воздействие, способствуя развитию общественного дискурса, критического мышления и гражданской ответственности.

Памфлеты Даниэля Дефо и Джонатана Свифта демонстрируют разнообразие стратегий ранне-новой полемической литературы. Дефо использовал структурированную, рациональную и этически обоснованную аргументацию, способствуя развитию критического мышления и анализа фактов. Свифт, напротив, применял сатиру, иронию и моральную провокацию, вовлекая читателя эмоционально и стимулируя гражданскую ответственность. Оба автора показали, что полемическая литература может одновременно выполнять образовательную, просветительскую и художественную функции, формируя общественное мнение и способствуя развитию публичной дискуссии. Их работы остаются актуальными для изучения риторики, литературы и истории общественного сознания.

Резюме. Статья рассматривает полемические стратегии Дефо и Свифта в памфлетах XVIII века. Дефо использовал логику и мораль, Свифт – сатиру, иронию и эмоции.

Rezyume. Maqola XVIII asr pamflet publitsistikasida D.Defo va J.Sviftning polemik strategiyalarini tahlil qiladi. Defo mantiq va axloqiy apellyatsiyalardan, Svift esa satira va hissiy jalb qilishdan foydalanganligi yoritilgan.

Resume. The article examines Defoe's and Swift's polemical strategies in 18th-century pamphlets. Defoe used logic and moral appeals, Swift employed satire, irony, and emotional engagement.

1 Jürgen Habermas, The Structural Transformation of the Public Sphere. – Cambridge, MA: MIT Press, 1989. – P. 27.

Filologik tadqiqotlar: til, adabiyot, ta'lim. 2026; 3
ISNN: 2181-1741 (Print)
ISNN: 2181-1725

GENDER ROLLARNI AKS ETTIRUVCHI STEREOTIPLAR

Shamsiyeva Shoxistaxon Qudratullayevna,
Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti dotsenti,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori

Klassik madaniyat va falsafada ayol erkakka nisbatan qarama-qarshi qo'yilgan: ayol – genofondni saqlash, hayotni qayta yaratish, naslni davom ettirishdek tabiatdagi eng qimmatli xususiyatga ega. U an'anaviy qadriyatlarni qayta yaratib, hamjamiyat hayotini saqlash vazifasini bajaradi. Shunga qaramay, ayol jamiyatda irratsionallik (Aristotel), axloqsizlik (Shopengauer), hissiyotlilik (Kant), bir qator qusurlar (Freyd) va h.k.ni assotsiatsiyalab kelgan[1].

Qadimgi Xitoy falsafasining asosiy kosmologik tamoyiliga ko'ra, butun olamdagi barcha jarayon va hodisalar ikki qarama-qarshi: «in» bilan «yan» qutblariga ajratilib talqin qilingan. Ular quyidagi qarama-qarshiliklardan iborat:

1) «in» qutbi: ayollik tamoyili, yer, qorong'ulik, sovuqlik, namlik, qabul qiluvchi, ichki kuch;

2) «yan» qutbi: erkaklik tamoyili esa osmon, yorug'lik, issiqlik, quruqlik, beruvchi, tashqi kuch.

Ayol va erkak o'rtasidagi tafovut insoniyat paydo bo'lganidan boshlangan bo'lib, bu tafovut dastlab ularning bajaradigan yumushlarida ko'zga tashlanadi. Keyinchalik kishilik jamiyatining taraqqiy etishi natijasida ayol va erkakning xulq-atvorida, kiyinishida, yurish-turishida, shuningdek, so'zlashida ham farqli jihatlar ajrala borgan.

Har bir madaniyatda erkaklik va ayollik haqida o'ziga xos tasavvurlar mavjud. Ushbu stereotipik tasavvurlarning tuzilishi va mazmuni nafaqat etno-madaniy o'ziga xoslikka, balki madaniy an'analar, tegishli jamiyatning tarixiy rivojlanish bosqichlari, uning urbanizatsiya darajasi, dini va boshqa omillarga bog'liq bo'ladi.

N.V.Belaya erkaklar va ayollarga nisbatan binar oppozitsiyadagi stereotipik qarashlarni yettita guruhga ajratadi: «Binar oppozitsiyaning birinchi guruhi – mantiqiylik-intuitivlik, mavhumlik-aniqlikdir. Bu o'inda erkaklik mantiqiylik, ayollik esa intuitivlik bilan bog'liq. Gender stereotiplar oppozitsiyasining ikkinchi guruhiga instrumentallik-ekspressivlik, onglilik-ongsizlik kiradi. Binobarin, ayollarning ta'sirchanligi, hissiyotlarga beruluvchanligi va hamdardligi ularni muayyan maqsad hamda malakaga yo'naltirilgan instrumental tabiatli erkaklardan ajratib turadi, degan umumiy stereotip mavjud. Bunday fazilatlar ayollarni ko'proq moslashuvchan, ko'nikuvchan, erkaklarni esa qat'iyatli va hukmron deb hisoblashga olib keladi.

Gender stereotiplari oppozitsiyasining uchinchi guruhini quyidagicha taqdim qilish mumkin: hukmronlik va bo'ysunish. Ayollarga, odatda, sadoqat, muloyimlik, moslashuvchanlik, fidoyilik, sabr-toqat, bo'ysunish hamda uyga mehr qo'yish kabi fazilatlar xos deb hisoblanadi. Aksincha, erkaklarga buning qarama-qarshisi bo'lgan jihatlar xos deb qabul qilinadi. Shu bois erkaklik va ayollik hukmronlik va bo'ysunish tamoyillari nuqtayi nazaridan tushuniladi.

Tartib va betartiblik qarama-qarshiligi ham gender stereotiplar guruhini namoyon qiladi. Bu biz tasvirlayotgan to'rtinchi oppozitsiya guruhidir. Bundan tashqari, shakl va materiyaning gender differentsiatsiyaga falsafiy qarashi ham tartib va betartiblik qarama-qarshiligi bilan ifodalanadi.

Beshinchi guruh mustaqillik, individuallik – yaqinlik va jamoaviylik kabi gender stereotiplarini o'z ichiga oladi. Bu o'rinda ayollar obyektlarga yoki muayyan muammolarni hal qilishga emas, balki yaqin insonlarining farovonligiga ahamiyat berishlari muhim gender stereotip sifatida ko'rsatiladi.

Gender stereotiplaridagi oppozitsiyaning oltinchi guruhi impulsivlik, faollik – turg'unlik, passivlikdir. Stereotipik qarashda kuch, faollik, harakatchanlik, mobillik, aniqlik, mantiqiylik, harakat va hayot erkaklik tamoyilida kelib chiqadi, ayollik tamoyili esa passivlik sifatida tushuniladi.

Gender stereotiplarining yettinchi guruhi quyidagi qarama-qarshilik bilan ifodalanishi mumkin: beqarorlik, xiyonat, radikalizm – doimiylik, sadoqat, konservatizm. Shuningdek, ayollar konservativ, barcha qadrdonlariga sadoqatli bo'lishi bilan, erkaklar esa radikalizm va beqarorligi bilan ajralib turadi degan madaniy stereotip mavjud»[2] .

[1] Usmanova Sh. Lingvomadaniyatshunoslik. – Toshkent: Bookmany print, 2022. – B. 213-214.

[2] Белая Н.В. Гендер как фактор социальных отношений в английской, американской и русской лингвокультурах: Дисс. ... канд. филол. наук. – М., 2009. – С. 62-63.

Bu o‘rinda tabiiy savol tug‘iladi: Mantiqiy mushohadali, aqlli, faol, jasur, kuchli, tajavuzkor ayollar uchramaydimi? Yoki, aksincha, noshud, passiv, hissiyotli, ta’sirchan yoki uyatchan erkaklar uchramaydimi?

Fikrimizni mustahkamlash uchun Abdulla Qodiriyning «Mehrobdan chayon» romanidan keltirilgan ayrim misollarga murojaat qilamiz:

– Yaqinda mirzoliqni tashlamoqchiman, Ra‘no?

– Mirzoliqni tashlagandan so‘ng nima ish qilasiz?

– Qo‘qondan ketaman, sayohat qilaman.

– Meni... meni ham o‘zingiz bilan olib ketmaysizmi?

Anvar yana tushunmadi. Ra‘noning yuziga ancha qarab turdi:

– Sen... senga mumkinmi, Ra‘no?

– Mumkin, – deb qaltirandi Ra‘no. – Mirzoboshiliqni hozirdan e‘tiboran tashlasangiz mumkin...

Bu so‘z Anvarni ham qaltiratib yubordi.

– Nima deyapsan, Ra‘no?

Ra‘no bir necha vaqt javob beralmay turdi. O‘zini to‘xtatib olish, hayajonini tindirish og‘ir edi.

– Haligi... haligi so‘zingiz chin bo‘lsa, men ham siz bilan ketishni xohlayman... Basharti sizga og‘ir oshmasam...

Anvar jim bo‘lib qoldi, tushiga ham kirmagan bu taklifka nima deyishini bilmay entikdi...

– Basharti sizga og‘ir oshmasam, – dedi takror Ra‘no.

«Jasur qiz» deb o‘yladi Anvar. Chindan ham bu jasurona isyon xotin-qizlar tomonidan Xudoyorning hayvoniy istagiga qarshi birinchi ko‘tarilish edi. Anvar istiqbolda qanchaliq mushkilot va xatar ko‘rmasin,bu jasoratni xush qabul qilishg‘a majbur, chunki muhabbatdan ham ilgari yigitlik taqozosi shu edi[1] .

Keltirilgan kontekst orqali asar qahramoni Ra’noning hatto erkaklar ham jazm qilolmaydigan mislsiz jasoratini ko‘rish mumkin. Zero, Abdulla Qodiriyning o‘zi ham asarning «Xayr endi, Ra’no» bo‘limida ayollarning kerak bo‘lsa erkaklardan ham jasurroq shaxs bo‘lishi mumkinligi haqida quyidagilarni yozadi: «Xotin-qizlar jinsidan irodasi kuchlik, hatto erlardan ham jasurroq shaxslarni ko‘b uchratamiz. Shuning bilan birga, ularni naqadar kuchlik irodaga molik bo‘lmasinlar, yana hissiyotlariga mag‘lub ko‘ramiz. Masalan: hikoyamiz qahramoni Ra’noning jasorati, xong‘a qarshi isyoni, hatto ma’yus qolg‘an Anvarni yo‘lg‘a solishi – o‘z zamonasi uchungina emas, bizning hozirgi asrimiz uchun ham loyiqi tahsin va Ra’no yoshliq qizlarimizg‘a ibratdir»[2] .

Yoki, aksincha, asar qahramoni Anvarda ayollarga xos bo‘lgan uyatchanlik xususiyatining mavjudligini ko‘rishimiz mumkin:

– Yosh, uyatchan yigitka o‘xshadi. Yigirma chog‘liq qizning o‘ziga tikilganidan uyalib, yerga qaradi...[3] .

Demak, jamiyatda erkaklarga xos deb hisoblangan fazilatlar ba’zan ayollarda ham ko‘plab uchraydi va aksincha bo‘lishi mumkin. Bundan «erkaklik-ayollik» tushunchalari aslida nisbiy bo‘lib, ularning mohiyatida insonga xos umumiy xususiyatlar yotadi, degan xulosaga kelish mumkin. Mazkur qarashimizni N.V.Belayaning quyidagi xulosasi bilan kuchaytirish ayni muddao bo‘ladi: ««erkaklik-ayollik» tushunchalarining ijtimoiy mohiyati erkak va ayol shaxsi, ularning o‘ziga xos xatti-harakatlari va xulq-atvor shakllarini kuzatishdan kelib chiqadi. Bu kuzatishlar shuni ko‘rsatadiki, na biologik, na psixologik ma’noda «sof» erkaklik yoki «sof» ayollik mavjud emas»[4].

Har bir jamiyat va madaniyatda erkak va ayollarning jinsiga ko‘ra turli xil rollari mavjud bo‘ladi. «Erkak bo‘lish» ma’lum bir ijtimoiy rolni, «ayol bo‘lish» boshqa bir ijtimoiy rolni o‘ynashni anglatadi. Jins xususiyatiga ko‘ra belgilanadigan mazkur ijtimoiy rollar erkaklar va ayollar ma’lum bir jamiyat va madaniyat me’yorlariga muvofiq qanday harakat qilishlarini belgilaydigan qoidalardir. Bundan tashqari, har bir madaniyat ma’lum bir jinsga mos keladigan u yoki bu xarakterli xususiyatlarni belgilaydi[5].

Gender rollar, odatda, ayollar va erkaklar o‘rtasidagi tabiiy farqlarni keltirib o‘tish orqali tushuntiriladi. Jinslar o‘rtasidagi farqlar munozarali masala bo‘lib, bu xususda qarama-qarshi qarashlar mavjud. Birinchisi, biologik determinizm tarafdorlari bo‘lib, ularning taxminicha, biologik jins va gender o‘rtasida chambarchas bog‘liqlik mavjud[6]. Xususan, gender kod mavjud bo‘lib, u madaniyat va erkak-ayol jinsi vakillarining o‘ziga xos farqli diskursiga asoslangan

[1] Қодирий А. Меҳробдан чаён (Худоёрхон ва муншийлари ҳаётидан тарихий рўмон). – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, I994. – Б. 123.

[2] Қодирий А. Меҳробдан чаён (Худоёрхон ва муншийлари ҳаётидан тарихий рўмон). – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, I994. – Б. 140.

[3] Қодирий А. Меҳробдан чаён (Худоёрхон ва муншийлари ҳаётидан тарихий рўмон). – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, I994. – Б. 74.

[4] Белая Н.В. Гендер как фактор социальных отношений в английской, американской и русской лингвокультурах: Дисс. ... канд. филол. наук. – М., 2009. – С. 63.

[5] Белая Н.В. Гендер как фактор социальных отношений в английской, американской и русской лингвокультурах: Дисс. ... канд. филол. наук. – М., 2009. – С. 63.

[6] Есенова Т.С., Есенова Г.Б., Горяева В.В., Харчевникова Р.П. Андроцентризм гендерных стереотипов (на примере паремии) // Вестник Калмыцкого университета. 2017. № 34 (2). – С. 86.

muayyan xulq-atvor namunasini aks ettiradi[1]. Ijtimoiy konstruktivizm tarafdorlari gender farqlari jamiyat tomonidan yaratiladi, deb hisoblashadi.

E. P. Ilyin gender stereotiplarni jinsiy stereotiplardan, ya'ni tabiiy xususiyatlar: a) antropometrik xususiyatlar (ayollarning erkaklarga nisbatan qisqa bo'yli, vazn jihatdan yengilroq, yelkalarining kichik, tos suyagining keng bo'lishi va h.k.) hamda b) stereotipik psixofiziologik xususiyatlar (erkaklarning tajovuzkorligi, hukmronlik qilishga moyilligi, o'ziga ishonchi, mustaqilligi, jasorati, qo'polligi, ayollarning esa qaramligi, tortinchoqligi, xayolparastligi, empatiyasi, xavotiri, ta'sirchanligi va boshqalar) bilan bog'liq bo'lgan farqlardan ajratishni taklif qiladi. E. P. Ilyinning qayd etishicha, «jinsiy stereotiplardan farqli o'laroq, gender stereotiplari jamiyat tomonidan hayotning turli sohalarida erkaklar va ayollarga yuklanadigan turli rollar bilan bog'liq. Bu stereotiplar oilaviy rollarning taqsimlanishi bilan bog'liq: ayollar shaxsiy sohaga, ona va uy bekasi roliga tushiriladi. Erkaklarga oilani moliyaviy jihatdan ta'minlash, jamoat hayotida ishtirok etish va professional muvaffaqiyatga erishish vazifasi yuklatilgan. Kasbiy sohada ayollar, asosan, rahbarlik va xizmat ko'rsatish faoliyati (ta'lim, sog'liqni saqlash, savdo, ijtimoiy xizmatlar) bilan, erkaklar esa instrumental faoliyat (texnik, ijodiy va boshqaruv ishlari, shuningdek, og'ir jismoniy mehnat) bilan assotsiatsiyalanadi»[2].

O'zbek jamiyatida erkak va ayol vazifalarining taqsimlanishi aksariyat hollarda ayollarning tobeligi va erkaklarning hukmronligi ziddiyati bilan baholanib, bu o'zbekcha turmush tarzi me'yori sifatida taqdim etiladi. An'anaviy o'zbek jamiyatida haliyam ayollarga nisbatan hamon past nazar bilan qarash, ularni bosim ostida ushlashga intilish kuchli. «Jamiyatda erkaklarning huquqi ko'proq, ular oila va jamiyatda ham bosh rolni egallagan, ayollar ularga nisbatan kichikroq va past mansablarni egallashgan hamda erkaklarga moddiy jihatdan qaram» degan fikrlarni tez-tez uchratish mumkin.

O'zbek stereotipik an'analariga ko'ra, jamiyatining siyosiy, iqtisodiy, huquqiy, qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi, harbiy va hokazo sohalarida erkaklar faoliyat olib borishi, ayollar esa ko'proq tikuvchi, hamshira, o'qituvchi va hokazo bo'lishi mumkinligi uqtirib kelinadi. Boshqacha aytganda, ayollarga uy bekasi, ona va oila qo'rg'onining qo'riqchisi bo'lish, erkaklarga esa boquvchi va himoyachi vazifasi yuklanib, rahbarlik va boshqaruv ham aynan erkaklar tomonidan amalga oshiriladi.

O'zbek ayoli mehribon ona, sadoqatli, vafodor yor sifatida tasavvur qilinadi:

Mayramgul o'rta bo'y, kulcha yuzli, lekin nigohlari ma'yusgina ayol. Bunday ayolga bir bor qaragan kishi ham: «Haqiqiy ona, vafodor xotin», deb o'ylashi mumkin[3].

Ayolning o'rni birinchi galda uyda, oshxonada, farzand tarbiyasi bilan shug'ullanishda, xotin ishlasa ham uy yumushlarini bajarib, bolalarini eplab qo'yishi lozim, deb tushuniladi.

O'zbek erkaklarining an'anaviy streotipik qarashlariga ko'ra, ayol kishi go'zal, indamas, ro'zg'orbop, fidokor, tobe, itoatgo'y, muloyim va har doim «xo'p» deb turishi lozim:

O'ktam ayolining yelkasini siladi va hayrat bilan bir narsani kashf etdi: xotini hamma vaqt mana shunaqa, mute![4]

O'zbek erkaklari ko'p hollarda ayollarining o'zlaridan aqlli bo'lishini xohlashmaydi. Shuning uchu ham aqlli qizlarga uylanish tavsiya qilinmaydi:

– Marhamat, uka! O'tir. Men senga bir maslahat beraymi?

– Xo'sh?

– Hali uylanganing yo'q, a?

– Yana o'sha gapmi?

– Yo'q, yo'q. Men sendan kattaman, besh-to'rt ko'ylakni avvalroq yirtganman. Uylanmagan bo'lsang, senga nasihatim shulki, sirayam o'zingdan aqlli qizga uylanma[5].

Bunday qarashni «Xotinning zo'ri – erning sho'ri»; «Oltin boshli xotindan chelak boshli er yaxshi» kabi xalq maqollarida ham ko'rish mumkin. Ayol kishining zukko va topqirligi erkaklarning g'ashini keltiradi:

Xotinining topqirligi, davrani og'ziga qaratgani Sodiqqa yoqqan esa-da, g'ashi keldi: o'zining oldida xotini juda ko'tarilib ketdi-da[6].

«O'qigan qizlar ro'zg'orbop bo'lmaydi, o'zini tobe hisoblamaydi, har qanday vaziyatga «xo'p» deb, ko'nib ketavermaydi» kabi stereotipik qarash oqibatida ko'pincha o'qigan qizlarga uylanish tavsiya qilinmagan holatlarga ham duch kelinadi. Masalan:

GAlning boshlig'i bo'lgan chogingdayam institutni bitirgan qizga uylanma... Jon-jon deb tegadigallari ham bo'ladi. Hozir o'qigan ko'p qizlarning holi xarob.

---

[1] Плотникова С.Н., Копылова Н.В. Гендерный код жанра: мужские тактики уничтожения лица женщины в беседе // Жанры речи. 2009. № 6. – С. 409.

[2] Ильин Е. П. Пол и гендер. – СПб.: Питер, 2010. – С. 77-78.

[3] Холмирзаев Ш. Сўнгги бекат. – Тошкент: Ёш гвардия, 1976. – Б. 74.

[4] Холмирзаев Ш. Сўнгги бекат. – Тошкент: Ёш гвардия, 1976. – Б. 97.

[5] Холмирзаев Ш. Сўнгги бекат. – Тошкент: Ёш гвардия, 1976. – Б. 212.

[6] Холмирзаев Ш. Сўнгги бекат. – Тошкент: Ёш гвардия, 1976. – Б. 81.

Xo‘p deyaver! – Men bilaman-da. … O‘qigan qizdan qoch[1].

Aytilganlar bilan birga, «aksariyat o‘zbek oilalarida ayollar erining ijozatisiz o‘qimaydi, ishlamaydi. Hattoki, farzandlar onadan biror narsa so‘raganida, «otang nima desa shu» degan javobni eshitadi. Buning oqibatida farzandlarda «otam onamdan ustun» yoki «otamning fikri onamnikidan muhim» degan tushuncha paydo bo‘ladi. Natijada, ularning ongiga singgan gender stereotiplar hayotda o‘z ta‘sirini ko‘rsatadi»[2].

Muammoli vaziyatlar yuzaga kelganda, «Har narsaga avvalo ayol kishi aybdor, qars ikki qo‘ldan chiqadi», «Erkak nima ish qilsa ham haq» degan xulosaga kelinadi. Mojaro vaziyati yuzaga kelganda er onasining tomonida turadi. Bunday vaziyat ko‘pincha ota-onalarining tashabbusi bilan turmush qurgan oilalarda uchraydi hamda ularning oila barpo qilishda hamma javobgarlikni olishga tayyor emaslikdan kelib chiqadi. Bu ayniqsa, voyaga yetmagan qizlar turmushga chiqayotgan erta nikohlarga tegishlidir[3].

Patriarxal tizimga asoslangan o‘zbek jamiyatida ba’zan balog‘at yoshiga yetmagan qizlarni ham zo‘rlab turmushga uzatish holatlari uchrab turadi. Quyidagi misolga e’tibor qaratamiz:

Akbarali o‘n besh yoshga hali to‘lib-to‘lmagan o‘z qizini sudrab kelardi. Qiz nima gapligidan xabarsiz atrofga javdirar, biron gunoh qildimmikin, ammamning qochishiga meni qarashgan deb o‘ylashdimikin, degan fikrda bo‘lsa kerak, hadeb dadasiga yolvorib, men emas, men emas, deb chirqillab javrab kelardi. Akbarali uni qo‘lidan siltab kuyov oldiga itarib yubordi.

– O‘qing, o‘qing nikohni, domla!

Odamlar barobar oh urib yuborishdi. Bir keksa hassasini do‘qillatib ular oldiga bordi.

– Esingni yig‘, ahmoq! Bu nima qilganing!

Akbarali siz aralashmang, degan nazar bilan undan yuz o‘girdi.

Kuyov o‘ttiz beshlarga borib qolgan, ko‘k ko‘z kishi edi. Uning oldida qiz sher qafasiga tashlangan quyondek qaltirardi. Nav-niholdek gavdasi dadasiga qarab iltijo bilan egilgan, ko‘zlari atrofga madad so‘rab boqardi[4].

Ba‘zida oiladagi mojaro vaziyati vazifalarni taqsimlash asosida yuzaga kelishi mumkin, farzandlarni tarbiyalash odat bo‘yicha ayollarning vazifasidir, erlar farzandlarni parvarish qilish, o‘qishini nazorat qilish jarayonida va ular hayotidagi boshqa voqealarda ishtirok etmaydilar. Shu sababli ma‘lum bosqichda oilada farzandlar va otalar bir-biridan uzoqlashib ketadilar[5].

Aytilganlar bilan birga, «o‘zbek oilalarida eng ko‘p mojaro vaziyatlari «kelin-qaynona» munosabatlari asosida kelib chiqadi. Bu yerda gap axloq-odob jihatlarida emas, balki ayolni (kelinni) jismoniy va ruhiy ezishda boradi. Kelinning har bir harakatini qat‘i nazorat qilish, shaxsiy hayotiga, hatto er-xotin hayotining nozik sohalarigacha qo‘pollik bilan aralashish shular jumlasiga kiradi». Kelinlarga bo‘lgan bunday munosabatni «Kelin – qaynona supurgisi» maqolida ham o‘z aksini topganligini ko‘rish mumkin.

«Moliyaviy nazorat qaynonaning kelinga nisbatan xatti-harakatlarining an‘anaviy ko‘rsatkichidir. Qaynonaning kundalik ezishi va er tomonidan tushunmaslik ayolni tanglik holatiga olib keladi, u juda og‘ir yukni ko‘tara olmaydi va bu holatda mojaro yuzaga keladi yoki chidashni davom ettiradi. Chuqurlashib ketgan mojaro tuzatib bo‘lmaydigan oqibatlarga olib keladi: o‘zini-o‘zi o‘ldirishga urinishlar, suiqasd, ruhiy kasalliklar shunday turmush tarzining natijasidir»[6].

O‘zbek oilasida «yaxshi xotin» stereotipik tushunchasi alohida ahamiyat kasb etadi. O‘zbek ayoli o‘z oilasi oldidagi qator vazifalarini bajargandagina yaxshi xotin, yaxshi kelin hisoblanadi. Yaxshi xotinning muhimligini «Yaxshi xotin – yarim rizq», «Yaxshi xotin – xazina» maqollarida ham ko‘rishmiz mumkin.

O‘zbek ayolining hayotida turmushga chiqish eng asosiy voqeadir. Otasining uyidagi o‘tgan hayoti uning kelin (qaynonasi uchun), xotin (eri uchun) va ona (farzandlari uchun) bo‘lishiga tayyorgarlikdir. Binobarin, o‘zbek an’naviy jamiyatida «qiz bola uyning mehmoni» degan tasavvur mavjud. Bir kun kelib qiz bola turmushga chiqib, ota-ona uyini tark etadi va boshqa joyda qo‘nim topib, uyli-joyli bo‘lib ketadi. Xalq maqollarida ham mana shu qarash o‘z ifodasini topgan: «Qiz – qo‘noq», «Qiz bola – birovning xasmi», «Uy qizi – palaxmon toshi, Otildimi, qaytib kelmas», «Chiqqan qiz chiydan tashqari», «O‘g‘il yeb o‘rga ketar, qiz yeb qirga ketar».

O‘zbek streoptipik qarashlariga ko‘ra, turmushga chiqmaslik baxtiqoralik, «katta fojea» hisoblanadi. «Masalan, tilimizda betiqora so‘zi mavjud. Ushbu so‘z belgini nomlab, asosan, salbiy ma‘noni ifodalaydi. O‘g‘irlik, fohishalik, yolg‘on gapirish kabi noma‘qul ishlar bilan shug‘ullangan insonlarga nisbatan ishlatiladi. Surxondaryoning ayrim shevalarida esa ushbu so‘z «turmushga chiqmagan, o‘tirib qol-

[1] Холмирзаев Ш. Сўнгги бекат. – Тошкент: Ёш гвардия, 1976. – Б. 213.
[2] https://nargis.uz/?p=3693
[3] Ўразалиева Г. Гендер ва аёллар ҳуқуқий маданияти. – Тошкент, 2009. – Б. 85.
[4] Аҳмад С. Уфқ. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1976. – Б.28.
[5] Ўразалиева Г. Гендер ва аёллар ҳуқуқий маданияти. – Тошкент, 2009. – Б. 85.
[6] Ўразалиева Г. Гендер ва аёллар ҳуқуқий маданияти. – Тошкент, 2009. – Б. 85.

gan qiz» ma‘nosida ishlatiladi». F. Musayevaning qayd etishicha, «bu ifoda dastlab «beti qora qiz» shaklida bo‘lgan. Keyinchalik qiz so‘ziniing ellipsisga uchrashi natijasida «beti qora»ning o‘zi obyektni ifodalay boshlangan. Albatta, bu yangi ma‘no ushbu ifodaning semantikasidan kelib chiqadi, chunki turmushga chiqmaslik, oila qurmaslik ham xalqimiz orasida, ayniqsa, qishloq sharoitida salbiy voqelik sifatida baholangan»[1].

Umuman, o‘zbek jamiyatida turmushga chiqmagan qiz katta muammo tug‘dirgan. Buni quyidagi maqollarda ham ko‘rish mumkin: «Qari qiz ovga chiqar, ortidan g‘avg‘o chiqar», «Qari qiz qozi bo‘lar, sari itga rozi bo‘lar».

Taqdir taqozosi bilan ayol kishining ersiz qolishi yoki erga chiqmasligi ijtimoiy muhitdagi ehtimoliy salbiy holatlar hamda himoyasizlik vaziyati yuzaga kelishi sabab negativ baholanadi, shu boisdan tilda quyidagi madaniy tuzilma o‘z ifodasini topgan: turmushga chiqish – himoyaga ega bo‘lishdir: Erli uy – eshikli uy; Beva xotinga Buxorodan it hurar; ersiz xotin – boshvoqsiz ot; Tul xotinning boshiga turna tezaklar kabilar[2].

Ayolning oiladagi roli ikkinchi darajali. Uyida erini chidamlilik bilan kutib o‘tirgan ayol eng yaxshi hisoblanadi. Yoshlarni tanishtirish bo‘yicha yoshlar tomonidan ko‘rsatilgan tashabbus xush kelmaydi, ayniqsa, qizlar tomonidan ko‘rsatilgan tashabbus qoralanadi. Agar qiz oilada o‘zi tanlagani borligi va unga turmushga chiqmoqchi ekanligini e‘lon qilsa, oilada bu rad etiladi. Odat bo‘yicha tanishish sovchilar orqali amalga oshirilgani ma‘qul hisoblanadi. Ota-onalarning roziligidan so‘ng yoshlar birinchi uchrashuvga chiqadilar, undan keyin esa ular ota-onalarining tanlovini tasdiqlashlari yoki rad etishlari lozim. Ko‘pchilik hollarda ota-onaning tanlovi hal qiluvchi bo‘ladi[3].

O‘zbek qizlari turmushga ciqqanlarida, ular aksariyat hollarda qaynona va qaynotasi bilan birga turadilar. Kelin barvaqt, eridan va qaynona-qaynotasidan oldin turib, hovli, yo‘lak va ko‘cha darvozani supurib, suv sepadi. Yilning qaysi fasli bo‘lishidan qat’i nazar bu vazifani bajarish kerak bo‘ladi. Keyin nonushta tayyorlaydi. Erining kiyimlarini tayyorlab, tuflilarini artib, uni ishga kuzatadi.

Agar kelin ishlasa, oyligining hammasini qaynonasiga (ular bir uyda yashasa) berishi kerak bo‘ladi. Oyligini bermagan taqdirda, qaynona-kelin o‘rtasiga sovuqchilik tushadi.

Odatga ko‘ra, an‘anaviy oilada ayol qat‘i ravishda oilaviy iyerarxiyaga bo‘ysunishi kerak. Erning boshchiligiga e‘tiroz bildirib bo‘lmaydi, agar yosh oila ota-onasi bilan yashayotgan bo‘lsa, qaynonaning boshchiligiga ham e‘tiroz bildirib bo‘lmaydi. Er va qarindoshlari xohishiga ko‘ra, ta‘lim va mutaxassisligini tashlab qo‘yib uyda qolgan har bir ayol moliyaviy bosimni o‘zida his qiladi. Hamma narsada eriga qaram bo‘lib qolib, natijada o‘zini mustaqil mablag‘lar olish huquqidan mahrum qiladi. U o‘z xohishicha va keraklicha ishlatishi mumkin bo‘lgan mablag‘ va boshqa boyliklarga ega emas. O‘zining elementar ehtiyojlarini qondirish uchun u ruxsat so‘rashi kerak[4].

O‘zbek ayolining kundalik turmushda qator majburiyatlari bor. Binobarin, yaxshi xotin erining hurmatini joyiga qo‘yishi kerak. Bu majburiyatni o‘zbek maqollarida ham o‘z aksini topganini ko‘rish mumkin: «Erga boqqan yerga boqar», «Er – yarim pir».

Yaxshi ayol turmush o‘rtog‘iga nisbatan o‘ziga xos muomala usullarini qo‘llaydi. Xususan, eriga hurmat ma’nosida «Siz» deb murojaat qiladi. Erining ismini aytib chaqirmaydi, ismini aytib chaqirish hurmatsizlik hisoblanadi. Ko‘pincha «xo‘jayin», «bolalarning otasi» ma’nosida «dadasi», ba’zan katta farzandining ismini aytib murojaat qiladi.

Aytilganlar bilan birga, «o‘zbek ayollari andisha nuqtayi nazaridan erlarini o‘rtoq so‘zi orqali ifoda etadilar. Demak, o‘rtoq so‘zi «er» evfemistik ma‘nolari leksik bo‘lganligi uchun ham ular lingvistik lug‘atlarda qayd etilgan»[5].

Kelindan qaynona-qaynotaga nisbatan ham alohida hurmatda bo‘lish talab qilinadi. Yangi kelin qaynona-qaynotasi bilan yashasa, ularga ertalab nonushta, tushda ve kechqurun issiq ovqat tayyorlashi kerak bo‘ladi. Yaxshi xotin sifatida oilaning boshqa a’zolariga, xususan, qaynog‘asi, qaynisi, qaynagachisi va qaynisinglisining hurmatini ham joyiga qo‘yadi. O‘z ota-onasiga «oyi», ‘ada» deb xitob qilgani holda, qaynonaga «oyijon», qaynotaga nisbatan «adajon» kabi hurmat shaklidagi murojaatlarni qo‘llaydi.

Yaxshi xotinning yana bir fazilatlaridan biri uning mehmondo‘stligidir. Uyga kelgan mehmonlarni ochiq chehra bilan «xush kelibsiz»deb kutib oladi. Keyin ularni mehmonxonaga o‘tirishga taklif qiladi. Bu xona toza va saranjom bo‘lib, mehmonlar turli quruq va ho‘l mevalar, shirinliklar, pishiriqlar, non va choy qo‘yilgan xontaxta yoki stol atrofida o‘tiradilar. O‘zbek

[1] Мусаева Ф. Ўзбек тилида жинс тушунчасининг ифодаланиши: Филол. фан. бўйича фалс. д-ри ... дисс. – Тошкент, 2019. – Б. 107.

[2] Nurmuxammedov Y. O‘zbek, turk va ispan milliy-madaniy dunyoqarashining frazeologik sath birliklarida reprezentlashuvi: Filol. fan dokt. (DSc) … diss. – Samarqand, 2026. – B. 133.

[3] Ўразалиева Г. Гендер ва аёллар ҳуқуқий маданияти. – Тошкент, 2009. – Б. 79.

[4] Ўразалиева Г. Гендер ва аёллар ҳуқуқий маданияти. – Тошкент, 2009. – Б. 82-83.

[5] Миртожиев М. Ўзбек тилида полисемия. – Тошкент, 1975. – Б. 50, 79.

ayoli uchun yaxshi pazanda bo‘lish juda muhim. U pishirgan ovqatlar mazali bo‘lishi kerak. Binobarin, o‘zbek erkaklarining «yaxshi xotin» haqidagi stereotipik qarashini quyidagi misol orqali ko‘rish mumkin:

«Yo‘q, xotinim yaxshi! – deb o‘yladi O‘ktam mashinaga o‘tirgach. – Menga mehribon! Bolamni boqsa, mehmonimni kutsa, uyimni chinnidek toza qilib o‘tirsa. Yana ishlasa!..»[1].

Xullas, yaxshi xotin va yaxshi kelin rollari o‘zbek ayollari haqidagi stereotipining eng muhim jihatlaridir. O‘zbek ayoli o‘z oilasi oldidagi qator vazifalarini bajargandagina yaxshi xotin, yaxshi kelin hisoblanadi. Umuman, o‘zbek ayoli uyiga yaxshi qaraydi. O‘zbek ayolining oila a’zolariga, eriga va bolalariga nisbatan bo‘lgan cheksiz muhabbati boshqa madaniyatlarda kamdan-kam uchraydigan odatdir.

Rezyume. Ushbu maqolada gender stereotiplar gender rollarni o‘z ichiga oladi. Gender rollari vaziyat, joy, vaqt, ishtirokchilarning ijtimoiy mavqeyi, yoshi, muloqotdoshlarning munosabatlari, hayotiy tajriba va h.k.larga bog‘liq bo‘ladi.

Resume. This article examines gender stereotypes and their relationship with gender roles. Gender stereotypes include socially formed perceptions about gender roles. Gender roles are shaped and manifested depending on various factors such as situation, place, time, social status of participants, age, interpersonal relationships, and life experience.

Резюме. В данной статье рассматриваются гендерные стереотипы и их взаимосвязь с гендерными ролями. Гендерные стереотипы включают в себя определённые представления о гендерных ролях. Гендерные роли формируются и проявляются в зависимости от ситуации, места, времени, социального статуса участников, их возраста, характера взаимоотношений и жизненного опыта.

[1] Холмирзаев Ш. Сўнгги бекат. – Тошкент: Ёш гвардия, 1976. – Б. 97.

Filologik tadqiqotlar: til, adabiyot, ta'lim. 2026; 3
ISNN: 2181-1741 (Print)
ISNN: 2181-1725

МОТИВ ОТСУТСТВИЯ И ПРИСУТСТВИЯ КАК СРЕДСТВО СОЗДАНИЯ НАПРЯЖЕНИЯ В РАССКАЗЕ ДЖЕКА РИТЧИ «ОТСУТСТВИЕ ЭМИЛИ»

Насридинова Ситора Уткировна,
базовый докторант Азиатского международного университета

Напряжение в художественном повествовании традиционно основан на неопределённости, ожидании и отсроченном раскрытии[1]. Классические триллеры и детективы часто строятся вокруг скрытых личностей, тайных мотивов или нераскрытых преступлений[2]. Однако современные психологические нарративы всё чаще опираются на более тонкие механизмы, как эмоциональное утаивание, фрагментацию повествования и тематическую неоднозначность – для поддержания напряжения. Одним из наиболее мощных таких механизмов является мотив отсутствия и присутствия. В «Отсутствии Эмили» напряжение не сводится лишь к сюжетной механике; он возникает из постоянного взаимодействия между тем, что отсутствует, и тем, что лишь подразумевается. Эмили, чьё исчезновение или неопределённый статус задаёт рамки повествования, становится одновременно отсутствующим персонажем и вездесущей силой. Парадокс текста заключается в том, что чем менее физически присутствует Эмили, тем более психологически и нарративно доминирующей она становится.

Мотив отсутствия имеет глубокие корни в литературной традиции – от готической прозы до модернистских текстов. Однако в жанре напряжения он функционирует иначе: создаёт пространство для интерпретации, провоцирует вопросы и разрушает уверенность. Исчезновение персонажа заставляет повествование заполнять пустоту через память, догадки, слухи и проекции. Именно в этом процессе и возникает напряжение. В статье рассматриваются четыре ключевых механизма формирования напряжения:

1. Сокрытие информации и отсроченное раскрытие.

2. Пространственная и символическая пустота.

3. Психологическая проекция и ненадёжная память.

4. Колебание между видимым присутствием и неосязаемым отсутствием.

Основной исследовательский вопрос: каким образом мотив отсутствия и присутствия функционирует на структурном и тематическом уровнях для создания устойчивого напряжения в произведении?

Обзор литературы. Исследование напряжения занимает важное место в нарратологии, теории читательского отклика и эстетике. Напряжение понимается как эмоциональное состояние, возникающее из сочетания ожидания и неопределённости. Он требует как когнитивного участия читателя, так и эмоциональной вовлечённости. Питер Брукс рассматривает повествование как структуру желания – стремления к завершению[3]. Отсрочка развязки создаёт напряжение и движет читателя вперёд. Жерар Женетт подчёркивает роль временных смещений (ретроспекции и проспекции) в управлении информацией[4]. Мике Бал акцентирует значение фокализации: ограниченная или ненадёжная перспектива усиливает напряжение[5]. Вольфганг Изер вводит понятие «пустот» текста, которые читатель заполняет самостоятельно[6]. Стэнли Фиш подчёркивает роль интерпретационных сообществ и многозначности[7]. Мотив отсутствия связан с темами утраты, травмы и нестабильности смысла. В психологических нарративах он становится источником напряжения. Молчание, как форма отсутствия,

[1] Carroll, N. The Philosophy of Horror or Paradoxes of the Heart. -New York: Routledge, 1996. -P.120–145.
[2] Brooks, P. Reading for the Plot: Design and Intention in Narrative. -Cambridge, MA: Harvard University Press, 1984. -P.3–37.
[3] Brooks, P. Reading for the Plot: Design and Intention in Narrative. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1984. – P. 3–37.
[4] Genette, G. Narrative Discourse: An Essay in Method. – Ithaca, NY: Cornell University Press, 1980. – P. 25–78.
[5] Bal, M. Narratology: Introduction to the Theory of Narrative. – Toronto: University of Toronto Press, 1997. – P. 142–189.
[6] Iser, W. The Act of Reading: A Theory of Aesthetic Response. – Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1978. – P. 167–195.
[7] Fish, S. Is There a Text in This Class? The Authority of Interpretive Communities. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1980. -P.303–321.

выступает стратегией утаивания и усиливает неопределённость. Современные исследования показывают, что напряжение всё чаще строится не на внешней угрозе, а на эпистемологической нестабильности – ненадёжной памяти, смещённом восприятии и размытых границах между присутствием и отсутствием.

Методология. Исследование основано на качественном текстуальном анализе с использованием:

– нарратологии (Женетт, Чатман[1], Бал),

– теории читательского отклика (Изер, Фиш),

– теория напряжения (Кэрролл, Брукс)[2].

Анализ включает сцены до и после исчезновения Эмили, описание пространств, связанных с ней, внутренние монологи и моменты неопределённости.

Анализ и результаты. Рассказ сознательно не даёт ясного ответа о судьбе Эмили. Информация подаётся фрагментарно, с противоречиями. Сокрытие информации проявляется на трёх уровнях:

– временные разрывы,

– информационные пробелы,

– смена перспектив.

Пространства (комната Эмили, коридоры) становятся символами отсутствия. Обычные предметы приобретают тревожный смысл. Память персонажей противоречива и субъективна, превращаясь в форму проекции. Особое значение имеет колебание между ощущением присутствия и фактом отсутствия. Эмили «слышат», «видят», но её существование не подтверждается. Молчание усиливает напряжение: диалоги обрываются, вопросы остаются без ответа.

Отсутствие в тексте активно – оно движет сюжет. Читатель становится соучастником расследования. Колебание между присутствием и отсутствием отражает психологию утраты[3]. Напряжение приобретает экзистенциальный характер. Неоднозначность текста поднимает вопрос об этике повествования: отсутствие развязки отражает реальность исчезновения.

В современных исследованиях психологического саспенса особое внимание уделяется роли субъективного восприятия персонажей и читателя. Нарративные пробелы не только создают интригу, но и предоставляют пространство для активного участия читателя в построении смысла[4]. В *«Отсутствии Эмили»* стратегическое использование отсутствия способствует формированию глубокого эмоционального отклика: читатель не просто наблюдает за событиями, но и переживает внутреннее состояние героев, их тревогу, сомнения и страх. В этом смысле отсутствие Эмили становится инструментом психологической вовлечённости, позволяя исследовать динамику памяти, проекции и интерпретации.

Нарративная пустота проявляется не только в виде отсутствующей героини, но и через пустоту физического пространства. Пустые комнаты, закрытые двери, неподвижные предметы и замедленные бытовые действия создают символический язык, где отсутствие приобретает ощутимую форму. Эти элементы формируют напряжение на визуальном и эмоциональном уровнях, заставляя читателя «дополнять» события собственным воображением. Так создаётся ощущение причастности: читатель становится соучастником повествования и одновременно наблюдателем, сталкивающимся с неопределённостью.

Особую роль в создании саспенса играет язык повествования. Сложные синтаксические конструкции, паузы, повторения и контрасты усиливают психологическое напряжение. Эффект неопределённости достигается также через противоречивые свидетельства персонажей: каждый герой по-своему реконструирует образ Эмили, придавая ему эмоциональную окраску в зависимости от личных переживаний и страхов. Такая техника делает повествование динамичным, а отсутствие – ощущаемым, почти материальным. Нельзя не отметить, что мотив отсутствия тесно связан с психологическими аспектами памяти. Фрагментарная и ненадёжная память персонажей формирует интерпретационные пробелы, которые читатель вынужден заполнять самостоятельно. Процесс реконструкции героини через воспоминания, домыслы и субъективные оценки создаёт эффект «живого присутствия» отсутствующей фигуры. Парадоксально, но именно в этом пространстве неопределённости формируется основная эмоциональная сила текста. Кроме того, взаимодействие отсутствия и присутствия позволяет исследовать философский и экзистенциальный слой повествования. Саспенс возникает не только из внешних событий, но и из внутренней психологической динамики персонажей.

[1] Chatman, S. Story and Discourse: Narrative Structure in Fiction and Film. – Ithaca, NY: Cornell University Press, 1978. -P.96–145.

[2] Brooks, P. Reading for the Plot: Design and Intention in Narrative. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1984. – P. 3–37.

[3] Fish, S. Is There a Text in This Class? The Authority of Interpretive Communities. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1980. – P. 303–321.

[4] Carroll N. The Philosophy of Horror or Paradoxes of the Heart. – New York: Routledge, 1996. – P.120–145.

Поскольку Эмили отсутствует физически, внимание читателя концентрируется на том, как её отсутствие влияет на действия, решения и эмоции других героев. Это подчёркивает уникальность психологической прозы: отсутствие становится не просто инструментом сюжета, а активной силой, формирующей весь нарратив.

Таким образом, *«Отсутствие Эмили»* демонстрирует, что саспенс создаётся не только через динамику событий, но и через умелое использование отсутствия, пространства, памяти, языка и фокализации. Каждое упущение, каждая пауза и каждая неясность работают на формирование напряжения. Читатель оказывается вовлечён в процесс интерпретации и реконструкции реальности повествования, что делает опыт чтения эмоционально насыщенным и психологически убедительным.

В совокупности все эти элементы показывают, что мотив отсутствия и присутствия в психологическом нарративе выполняет сразу несколько функций: он структурирует текст, формирует эмоциональную вовлечённость, создаёт символические пространства и усиливает философскую глубину произведения. В *«Отсутствии Эмили»* читатель сталкивается с уникальной комбинацией психологического, эстетического и экзистенциального напряжения, где отсутствие становится движущей силой, определяющей всю динамику нарратива.

Произведение «The Absence of Emily»[1](«Отсутствие Эмили») создаёт напряжение через взаимодействие отсутствия и присутствия. Напряжение формируется не только сюжетом, но и структурой: утаиванием информации, пустотой пространства, нестабильной памятью и колебанием восприятия. Отсутствие Эмили становится парадоксально мощным: она отсутствует, но вездесуща. Напряжение рождается из неопределённости, а не из ответов. В этом заключается художественная сила произведения – превращение отсутствия в движущую силу повествования.

Resume. This article examines the motif of absence and presence as a structural and thematic device for constructing suspense in Jack Ritchie's *The Absence of Emily*, focusing on narrative gaps, spatial emptiness, psychological projection, and shifting focalization.

Rezyume. Ushbu maqola Jek Ritchining *«The Absence of Emily»* asarida suspens yaratishda yo‘qolish va mavjudlik motivining strukturaviy va tematik vosita sifatida qo‘llanishini, xususan, narrativ bo‘shliqlar, makoniy bo‘shliq, psixologik proyeksiya va o‘zgaruvchan fokalizatsiyani o‘rganadi.

Резюме. В данной статье рассматривается мотив отсутствия и присутствия как структурный и тематический инструмент создания саспенса в произведении Джека Ритчи *«Отсутствие Эмили»*, с акцентом на нарративные пробелы, пространственную пустоту, психологическую проекцию и смену фокализации.

[1] Ritchie J. The Absence of Emily. In Selected Stories. – New York: Avon Books, 1983. – P. 45–62.

Filologik tadqiqotlar: til, adabiyot, ta'lim. 2026; 3
ISNN: 2181-1741 (Print)
ISNN: 2181-1725

AMERIKA HAMDA O'ZBEK POSTMODERN ADABIYOTI XUSUSIYATLARI

Bafoyeva Roxila Valijon qizi,
Osiyo Xalqaro universiteti tayanch doktoranti

XX–XXI asrlar insoniyat tarixida keskin o'zgarishlar davri sifatida namoyon bo'lib, bu jarayon adabiy tafakkur va badiiy ijodga ham bevosita ta'sir ko'rsatdi. Jamiyatdagi ijtimoiy, siyosiy va madaniy transformatsiyalar natijasida adabiyotda yangi estetik yo'nalishlar yuzaga kelib, inson shaxsiga, uning ichki dunyosiga va psixologik holatiga bo'lgan e'tibor kuchaydi. Shu jarayonda postmodernizm adabiy oqimi shakllanib, u nafaqat modernizmning davomchisi, balki uning muayyan jihatlarini qayta talqin qiluvchi murakkab estetik hodisa sifatida namoyon bo'ldi.[1] Postmodernizm o'z mohiyatiga ko'ra ko'p qatlamli, ziddiyatli va ochiq tizim bo'lib, unda yagona haqiqat va barqaror ma'no tushunchalari inkor etiladi. Ushbu oqim zamonaviy adabiyotda fragmentatsiya, ko'pma'nolilik, ironik tafakkur va intertekstual aloqadorlik kabi xususiyatlar orqali ifodalanadi. Mazkur maqolada postmodernizmning nazariy asoslari hamda uning Amerika va o'zbek adabiyotidagi namoyon bo'lish shakllari qiyosiy jihatdan o'rganiladi.

Mazkur tadqiqotda Amerika va o'zbek postmodern adabiyotining xususiyatlarini aniqlash maqsadida kompleks ilmiy yondashuv qo'llanildi.[2] Jumladan, qiyosiy-tipologik metod orqali ikki adabiy makonning umumiy va milliy-spetsifik jihatlari solishtirildi, tarixiy-adabiy metod yordamida postmodernizmning shakllanish bosqichlari va modernizm bilan uzviy aloqasi tahlil qilindi. Shuningdek, diskursiv va lingvopoetik tahlil usullari asosida postmodern asarlardagi fragmentatsiya, dekonstruksiya, desentratsiya, intertekstuality kabi badiiy-estetik vositalarning funksional xususiyatlari o'rganildi.[3] Nazariy tahlilda poststrukturalistik yondashuv, xususan dekonstruktiv va psixoanalitik konsepsiyalar asos qilib olinib, postmodern matnning ko'p qatlamli va ko'pma'noli tabiati ilmiy jihatdan asoslab berildi.

Tadqiqot natijasida aniqlanishicha, postmodernizm XX–XXI asr adabiyotida an'anaviy estetik qarashlarni tubdan qayta ko'rib chiqib, yagona va barqaror ma'no tushunchasini rad etuvchi ko'p qatlamli badiiy tizim sifatida shakllangan.[4] Amerika postmodern adabiyotida fragmentatsiya, intertekstuality, ironik diskurs va eksperimental shakllar ustuvorlik kasb etgan bo'lsa, o'zbek postmodern adabiyotida mazkur xususiyatlar milliy-madaniy tafakkur, psixologik tasvir va ramziy ifoda bilan uyg'unlashgan holda namoyon bo'lishi kuzatildi. Shuningdek, postmodern asarlarda syujet izchilligining buzilishi, ishonchsiz hikoyachi fenomeni, ko'pma'nolilik va ma'no nisbiyligi asosiy badiiy prinsiplar sifatida shakllangani aniqlandi.[5] Natijada postmodernizm global adabiy hodisa bo'lishi bilan birga, har bir milliy adabiyotda o'ziga xos interpretatsiyaga ega bo'lgan murakkab va ziddiyatli estetik tizim ekanligi ilmiy jihatdan asoslab berildi.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, postmodernizm nazariy jihatdan dekonstruksiya, desentratsiya va shizoanaliz kabi poststrukturalistik konsepsiyalar bilan uzviy bog'liq bo'lib, an'anaviy matn va ma'no tizimlarini izdan chiqarishga qaratilgan. Xususan, Jak Derrida tomonidan ilgari surilgan dekonstruksiya nazariyasi matndagi barqaror ma'nolarni buzish orqali ko'p qatlamli talqinlarni yuzaga chiqaradi, Gilles Deleuze va Félix Guattarining yondashuvlari esa tafakkurning nolinear va fragmentar tabiatini asoslaydi.[6] Amerika postmodern adabiyotida, ayniqsa Tomas Pinchon asarlarida, bilim va haqiqatga intilish yakunda noaniqlik va ma'nosizlikka olib kelishi orqali epistemologik shubha kuchaytiriladi. Shu bilan birga, postmodern matnlarda syujetning parchalanganligi, ishonchsiz hikoyachi, intertekstual aloqalar va ironik diskurs ustuvor bo'lib, muallifning yakka hukmron pozitsiyasi yo'qoladi.[7] O'zbek postmodern adabiyotida esa ushbu xususiyatlar milliy tafakkur, psixologik chuqurlik va ramziy ifoda bilan uyg'unlashgan holda namoyon bo'lib, bu esa postmodernizmning nafaqat global, balki milliy-madaniy kontekstda ham o'ziga

[1] Derrida, Jacques. Of Grammatology. – Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1976.
[2] Lyotard, Jean-François. The Postmodern Condition: A Report on Knowledge. – Minneapolis: University of Minnesota Press, 1984.
[3] Baudrillard, Jean. Simulacra and Simulation. – Ann Arbor: University of Michigan Press, 1994.
[4] Foucault, Michel. The Archaeology of Knowledge. – London: Routledge, 2002.
[5] Deleuze, Gilles, Guattari, Félix. A Thousand Plateaus. – London: Bloomsbury, 1987.
[6] Hutcheon, Linda. A Poetics of Postmodernism. – London: Routledge, 1988.
[7] Jameson, Fredric. Postmodernism, or, The Cultural Logic of Late Capitalism. – Durham: Duke University Press, 1991.

xos shakllarda rivojlanishini ko‘rsatadi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, postmodernizm zamonaviy adabiyotning murakkab va ko‘p qirrali hodisasi sifatida inson tafakkuri va badiiy ifoda shakllarini tubdan yangilagan.[1] U modernizmning estetik va mafkuraviy tamoyillariga muqobil yondashuv sifatida shakllanib, an’anaviy narrativ tizimlarni dekonstruksiya qilish orqali yangi badiiy imkoniyatlarni yuzaga chiqardi. Amerika postmodern adabiyotida fragmentatsiya, ironik diskurs va eksperimental shakllar ustuvor bo‘lsa, o‘zbek adabiyotida bu oqim milliy-madaniy tafakkur, psixologik tasvir va ramziy ifodalar bilan uyg‘unlashgan holda namoyon bo‘ladi.[2] Shunday qilib, postmodernizm bir tomondan global adabiy hodisa bo‘lsa, ikkinchi tomondan har bir milliy adabiyotda o‘ziga xos tarzda talqin etiladigan fenomen sifatida qaraladi. Bu esa uning universalligi bilan bir qatorda, milliy-spetsifik xususiyatlarga ham ega ekanligini ko‘rsatadi.

XX–XXI asrlar insoniyat taraqqiyotida keskin burilishlar davri sifatida xarakterlanadi. Bu davr nafaqat ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy tizimlarning, balki inson tafakkuri, ruhiyati va dunyoqarashining ham tubdan o‘zgarishi bilan ajralib turadi.[3] Mazkur transformatsiyalar badiiy adabiyotga ham bevosita ta’sir ko‘rsatib, unda yangi estetik yo‘nalishlar, uslublar va ijodiy tamoyillarning shakllanishiga zamin yaratdi. Natijada an’anaviy mavzular, xususan, romantik-sevgi motivlaridan ko‘ra, hayot haqiqatiga yaqin, realistik va psixologik yo‘nalishlar ustuvorlik kasb eta boshladi. Shu bilan birga, adabiyotda g‘oyaviylik omili badiiylik bilan uyg‘unlashib, inson shaxsiga, uning ichki dunyosiga bo‘lgan e’tibor keskin darajada ortdi.

Zamonaviy badiiy asarlarda yetakchi g‘oya sifatida shaxs psixologiyasi, uning ichki kechinmalari va ijtimoiy borliqdagi o‘rni markaziy masalaga aylandi. Ushbu yangicha badiiy-estetik yo‘nalish ilmiy adabiyotda «postmodernizm» termini bilan ifodalanadi.[4] Postmodernistik g‘oyalar va prinsiplar Umberto Eco, John Barth, Milorad Pavić hamda Milan Kundera kabi yozuvchilar ijodida yorqin namoyon bo‘ladi.

Postmodernizm modernizm oqimidan keyin shakllangan bo‘lsa-da, uni to‘liq inkor etuvchi emas, balki qayta talqin qiluvchi murakkab va ko‘p qatlamli adabiy hodisa sifatida baholanadi.[5] Ushbu oqim faqat adabiyot doirasida qolmay, inson tafakkuri va dunyoqarashiga ham sezilarli ta’sir ko‘rsatgan keng qamrovli madaniy fenomen hisoblanadi. Postmodernizmning mohiyatini tushunishda muhim jihatlardan biri shundaki, u tartibsizlik, ziddiyat va xaos bilan chambarchas bog‘liq holda talqin etiladi. Ya’ni, mavjud ijtimoiy va madaniy beqarorlik sharoitida postmodernistik qarashlar shakllanadi va rivojlanadi.

Adabiyotshunoslik manbalarida postmodernizm termini fransuzcha «postmodernisme» so‘zidan kelib chiqqan bo‘lib, «modernizmdan keyingi» degan ma’noni anglatadi.[6] U XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab nafaqat adabiyotda, balki boshqa gumanitar fanlarda ham qo‘llanila boshlagan ijodiy metod sifatida izohlanadi. Ushbu oqimning nazariy asoslarini Jacques Derrida tomonidan ilgari surilgan dekonstruksiya konsepsiyasi, Gilles Deleuze va Félix Guattari tomonidan ishlab chiqilgan shizoanaliz nazariyasi hamda psixoanalitik yondashuvlar tashkil etadi. Shuningdek, semiotik yondashuvda kinoya va o‘yin elementlarini qo‘llash ham muhim o‘rin tutadi.

Postmodernizmning shakllanishi masalasida ilmiy qarashlar turlicha. Ayrim tadqiqotchilar uning ildizlarini XX asrning 40-yillarida James Joycening «Finnegans Wake» asari bilan bog‘lasalar, boshqalar ushbu oqimning faol rivoji XX asrning 70–80-yillariga to‘g‘ri kelishini ta’kidlaydilar.[7] Termin sifatida esa postmodernizm ilk bor Yevropa madaniyatining inqiroziga bag‘ishlangan ilmiy asarlarda qo‘llanilgan bo‘lib, unda yevroposentrizm konsepsiyasining tugashi ifodalangan. Adabiyotshunoslikda esa bu atama XX asrning 20–30-yillaridan boshlab modernizmga qarshi yo‘nalish sifatida qo‘llanila boshlagan va keyinchalik, ayniqsa, Amerika adabiy tanqidchiligida keng ommalashgan.

Postmodernizmni chuqur anglash uchun avvalo modernizm mohiyatini tushunish zarur. Modernizm XX asr boshlarida shakllangan bo‘lib, Birinchi jahon urushidan keyin ayniqsa kuchaygan adabiy-badiiy oqimdir.[8] Modernist yozuvchilar sanoatlashuv va tezkor ijtimoiy o‘zgarishlar natijasida yuzaga kelgan beqarorlikni, insonning ruhiy tushkunligini va hayot ma’nosini yo‘qotish hissini aks ettirganlar. Ularning asarlarida fragmentarlik, ma’no izchilligining buzilishi va shaxsiy identitet inqirozi muhim o‘rin egallaydi.

Modernizmda mustamlakachilik masalasi ham murakkab tarzda yoritilgan. Garchi ayrim asarlarda bu jarayon tanqidiy ko‘rinishda tasvirlangan bo‘lsada, umumiy holda modernistik adabiyot mustamlak-

[1] Hassan, Ihab. The Postmodern Turn. – Columbus: Ohio State University Press, 1987.
[2] Eco, Umberto. The Name of the Rose. – London: Vintage, 1998.
[3] Barth, John. The Literature of Exhaustion. The Atlantic, 1967.
[4] Pynchon, Thomas. The Crying of Lot 49. – New York: Harper & Row, 1966.
[5] Joyce, James. Finnegans Wake. – London: Faber & Faber, 1939.
[6] Kundera, Milan. The Unbearable Lightness of Being. – London: Faber & Faber, 1984.
[7] Calvino, Italo. If on a Winter’s Night a Traveler. – New York: Harcourt, 1981.
[8] Beckett, Samuel. Waiting for Godot. – London: Faber & Faber, 1953.

achilikni to‘liq rad etmaganligi uchun tanqidga uchragan. Ushbu oqim Ikkinchi jahon urushigacha davom etib, undan keyin postmodernizmning shakllanishiga zamin yaratgan.[1]

Amerika adabiyotida postmodernizm dekonstruksiya va desentratsiya tamoyillariga asoslangan yangi bosqich sifatida yuzaga chiqdi. Dekonstruksiya mavjud ma’no va strukturalarni buzish orqali yangi talqinlarni yaratishni anglatadi, desentratsiya esa yagona markazning yo‘qligi, ma’nolarning ko‘pligi va nisbiyligini ifodalaydi. Bu esa an’anaviy adabiy tizimlarning parchalanishiga olib keladi.

Postmodern adabiyot namunalari nihoyatda rang-barang bo‘lib, ularni yagona mezon asosida baholash qiyin.[2] Shunga qaramay, David Foster Wallace, Joseph Heller, Margaret Atwood, Kurt Vonnegut, Italo Calvino, Bret Easton Ellis, Gabriel García Márquez hamda Samuel Beckett kabi mualliflar asarlari postmodern adabiyotning asosiy namunalaridan hisoblanadi.[3]

Postmodern adabiyotning asosiy xususiyatlariga quyidagilar kiradi: syujetning fragmentarligi, paradoksal tafakkur, ishonchsiz hikoyachi, realizmdan chetga chiqish, o‘yin va parodiya elementlari, qora hazil, intertekstuality va ko‘pma’nolilik. Bunday asarlarda mualliflar aniq va yagona ma’noni rad etib, aksincha, bir nechta talqin imkoniyatlarini yaratishga intiladilar.

Postmodernizm ko‘pincha modernizmga qarshi yo‘nalish sifatida talqin qilinadi.[4] Agar modernizm tartibsiz dunyoda ma’no izlashga intilgan bo‘lsa, postmodernizm ushbu izlanishning o‘zini shubha ostiga qo‘yadi va hatto masxara qiladi. Masalan, Thomas Pynchonning «The Crying of Lot 49» romanida qahramonning haqiqatni anglashga bo‘lgan intilishi yakunda yanada chuqurroq noaniqlikka olib keladi.[5]

Umuman olganda, postmodern adabiyot modernistik estetik qarashlarning cheklovlariga va Ikkinchi jahon urushidan keyingi global o‘zgarishlarga javob sifatida shakllangan. Agar modernistlar dunyoni inqiroz holatida tasvirlagan bo‘lsalar, postmodernistlar uni allaqachon izdan chiqqan, tushunish va tartibga solish qiyin bo‘lgan murakkab tizim sifatida talqin qiladilar.

Rezyume. Maqolada XX–XXI asrlar adabiy jarayonida postmodernizm oqimining nazariy asoslari hamda uning Amerika va o‘zbek adabiyotidagi o‘ziga xos xususiyatlari qiyosiy tahlil qilinadi. Unda dekonstruksiya, desentratsiya, fragmentatsiya va intertekstual aloqadorlik kabi asosiy prinsiplarning badiiy ifodasi ochib berilib, postmodernizmning global va milliy adabiy jarayondagi o‘rni asoslab beriladi.

Resume. The article analyzes the theoretical foundations of postmodernism in the literary process of the 20th–21st centuries and examines its specific features in American and Uzbek literature from a comparative perspective. It highlights key principles such as deconstruction, decentration, fragmentation, and intertextuality, revealing their artistic expression and substantiating the role of postmodernism in both global and national literary contexts.

Резюме. В статье проводится сравнительный анализ теоретических основ постмодернизма в литературном процессе XX–XXI веков, а также его специфических особенностей в американской и узбекской литературе. Раскрываются основные принципы, такие как деконструкция, децентрация, фрагментация и интертекстуальность, и обосновывается место постмодернизма в глобальном и национальном литературном процессе.

[1] Wallace, David Foster. Infinite Jest. – Boston: Little, Brown, 1996.
[2] Karimov, Naim. Adabiyot nazariyasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 2005.
[3] Atwood, Margaret. The Handmaid’s Tale. – Toronto: McClelland & Stewart, 1985.
[4] Quronov, Dilmurod. Adabiyotshunoslik nazariyasi. – Toshkent: Akademnashr, 2010.
[5] Heller, Joseph. Catch-22. – New York: Simon & Schuster, 1961.

Filologik tadqiqotlar: til, adabiyot, ta'lim. 2026; 3
ISNN: 2181-1741 (Print)
ISNN: 2181-1725

MYTHOLOGICAL ORIGINS OF THE EPICS "ARTHURIANA" AND "ALPAMYSH"

Khakimova Nargiza Khayrilloyevna,
The PhD student of Asia International University

The relevance of studying the mythological origins of the epics Arthuriana and Alpamysh lies in their significance for understanding the cultural and literary heritage of different peoples. The study of these epics allows not only to trace the development of heroic literature but also to identify universal mythological elements inherent in different cultures, despite their geographical and cultural distance. Arthuriana, which includes the legends of King Arthur and the Knights of the Round Table, is a crucial work of the Celtic and British tradition, while Alpamysh represents a key work of the Turkic epic, reflecting the values of heroism, honor, and loyalty. The aim of this study is to conduct a comparative mythopoetic analysis of these two epics, which will allow for the identification of common and differing mythological elements, as well as an examination of their cultural implications. The research methodology is based on a comparative-historical approach, which analyzes the epics in the context of their historical development, as well as mythopoetic analysis, which focuses on the archetypes, symbols, and mythological themes present in both works.

The study of myth and epic plays an important role in understanding how cultural narratives are shaped and transmitted across generations. Myth is traditionally defined as a narrative that explains the origin of the world, divine beings, human existence, and the relationships between them. Myths serve as a foundation for explaining unexplored phenomena and represent the values and beliefs of the culture from which they originate[1]. In the context of Arthuriana and Alpamysh, myths represent a key to understanding the collective experience of the societies in which they arose. Heroic epic, although distinct from myth in its clearer structure and historical context, nonetheless shares similarities with myth in that it is deeply rooted in the cultural psyche and encompasses universal themes such as heroism, moral struggle, and cosmic order[2].

Arthuriana and Alpamysh are examples of how mythological elements become an integral part of epic narratives. These epics transcend mere storytelling, as they are not only cultural products but also means of expressing societal ideals, moral norms, and spiritual beliefs of their cultures. The heroes of these epics, whether King Arthur or Alpamysh, can be perceived as embodiments of values highly esteemed in their societies – such as courage, honor, and loyalty[3]. Moreover, both epics depict a journey or quest, a motif common in many myths, where the hero undergoes transformation through trials and obstacles, ultimately restoring or preserving cosmic and social order.

Mythopoetics, a method of literary analysis developed by figures such as Carl Jung and Northrop Frye, provides a valuable tool for understanding the role of myth in both Arthuriana and Alpamysh. Mythopoetics views literature as a repository of universal archetypes and collective symbols that reflect the deep structures of the human psyche and cultural consciousness[4]. Through mythopoetic analysis, one can identify archetypal motifs such as the hero's journey, the struggle between good and evil, and the role of divine or supernatural forces in shaping human destiny. In both epics, these archetypes play a key role, helping to shape the narrative structure and providing a framework for the moral lessons conveyed through the hero's struggle.

For example, in Arthuriana, the quest for the Holy Grail exemplifies a deeply spiritual journey, symbolizing the pursuit of an ideal, of spiritual purity and self-sacrifice, reflecting the Christian ideal of redemption. In Alpamysh, the hero undergoes trials that test not only his physical strength but also his moral fortitude, reflecting the Turkic culture in which emphasis is placed on the role of the warrior as a defender and keeper of traditions[5]. These shared

[1] Lévi-Strauss, C. The Structural Study of Myth. – Moscow: Progress Publishers, 1962. – P. 15–58.
[2] Graves, R. The Greek Myths. – London: Penguin Books, 1961. – P. 112–165.
[3] Gulyamov, M. Heroic Motifs in Turkic Literature. – Moscow: Oriental Literature, 2004. – P. 33–89.
[4] Jung, C. G. Archetypes and the Collective Unconscious. – Princeton: Princeton University Press, 1953. – P. 67–120.
[5] Zhunaniyozov, K. Epic "Alpamysh": A Historical and Literary Analysis. – Tashkent: Science Publishing, 1993. – P. 28–84.

themes demonstrate the universal significance of mythological structures, while highlighting the cultural differences that manifest in each epic.

Regarding previous research, Arthuriana and Alpamysh have been the subjects of extensive scholarly study. Key works on Arthuriana examine its roots in Celtic mythology, focusing on the role of Druidism, Christian symbolism, and the concept of sacred monarchy[1] . Studies also focus on how the legend of King Arthur serves as a national myth for Britain, influencing the cultural and political identity of the nation[2]. In turn, studies of Alpamysh analyze its connection to Turkic shamanism and the role of the cult of ancestors in shaping Turkic heroic myths[3]. Comparative studies of Celtic and Turkic mythologies also provide important insights into how different societies construct their heroic narratives, with particular emphasis on the role of the hero as a social and cultural exemplar[4].

Both epics are also analyzed from an archetypal perspective, where scholars examine recurring motifs and symbols in both works, such as the magical sword in Arthuriana and the symbolic significance of the horse in Alpamysh. These motifs not only serve as plot devices but also carry deeper meanings related to cosmic order, human nature, and the values of the society that produced them. Such analysis shows that, despite cultural differences, both epics are united by a common purpose: to convey through mythological elements universal lessons of heroism, morality, and the struggle for justice.

The first methodological approach in this study is the comparative-historical approach, which involves analyzing the historical and cultural context of both epics: Arthuriana and Alpamysh. This approach aims to understand how these epics were shaped within the specific cultural, political, and historical conditions of their origin. Arthuriana, with its roots in Celtic mythology, is closely linked to the medieval Christian context of Britain, where themes of chivalric duty, sacred monarchy, and moral quests reflect the social and religious norms of the time[5]. In turn, Alpamysh originated within Turkic nomadic traditions, where shamanistic beliefs, ancestor worship, and the ideal of the warrior-hero played a central role in shaping its narrative. Analyzing these historical contexts allows for an understanding of how the mythological elements in both epics reflect the worldview and societal values of their cultures[6].

This approach also allows for a deeper investigation into how myths contributed to the development of literary traditions in these cultures. Arthuriana became a foundation for the formation of British medieval literature, while Alpamysh influenced the development of Turkic epic and Central Asian heroic literature. Understanding the historical basis of these epics enables the study of their place within broader literary traditions and allows one to trace how mythological narratives evolve in different cultural contexts.

The second method applied in the study is mythopoetic analysis, which focuses on identifying and analyzing the recurring archetypes and symbols present in Arthuriana and Alpamysh. Mythopoetics is based on the idea that literature, especially epic, serves as a repository of universal myths and symbols that transcend cultural differences. Archetypes such as the hero, the mentor, the magical artifact, and the cosmic struggle between good and evil play a key role in both works, showing the universal patterns of human experience that these epics convey[7].

In Arthuriana and Alpamysh, the main themes are heroism, magic, and the struggle between good and evil. These themes not only shape the structure of the works but also convey important cultural and moral lessons. For example, in Arthuriana, the quest for the Holy Grail is an example of a spiritual journey, symbolizing the pursuit of an ideal and self-sacrifice, reflecting Christian values, while in Alpamysh, the hero's trials are connected to the affirmation of justice and the maintenance of order in the world[8]. This method helps to reveal how common mythological themes are expressed differently in various cultural contexts.

Data collection for this study includes textual analysis of key sections from Arthuriana and Alpamysh. For Arthuriana, primary sources such as Thomas Malory's Le Morte d'Arthur and other medieval texts that form the basis of the Arthurian legend will be used. For Alpamysh, the epic itself will be analyzed, taking into account both written and oral versions of the text, as well as relevant scholarly interpretations.

Additionally, secondary sources such as academic articles, historical studies, and comparative works on Celtic and Turkic mythologies, as well as works

[1] Pattison, M. Celtic Mythology and Its Influence on Western Literature. – London: Oxford University Press, 1991. – P. 70–134.
[2] Tennyson, A. Idylls of the King. – London: Macmillan, 1842. – P. 95–140.
[3] Karimov, A. Turkic Mythology and Its Influence on Literary Creation. – Tashkent: Academy Publishing, 2007. – P. 40–92.
[4] Rashidov, A. Alpamysh and Turkic Epic. – Tashkent: Uzbek Publishing House, 1999. – P. 22–76.
[5] Graves, R. The Greek Myths. – London: Penguin Books, 1961. – P. 112–165.
[6] Zhunaniyozov, K. Epic "Alpamysh": A Historical and Literary Analysis. – Tashkent: Science Publishing, 1993. – P. 28–84.
[7] Jung, C. G. Archetypes and the Collective Unconscious. – Princeton: Princeton University Press, 1953. – P. 67–120.
[8] Karimov, A. Turkic Mythology and Its Influence on Literary Creation. – Tashkent: Academy Publishing, 2007. – P. 40–92.

on mythopoetic analysis, will be used for contextual and interpretive support. By combining primary and secondary sources, the study will provide a comprehensive analysis of the mythological elements in these epics and their cultural implications.

This approach will allow for a deeper understanding of how these two significant works of literature engage with universal mythological themes, while simultaneously reflecting the unique cultural values and historical contexts of their peoples.

One of the most striking archetypes present in both epics is the archetype of the warrior-hero. Both King Arthur and Alpamysh embody idealized images of heroes who demonstrate not only physical strength but also high moral qualities. Arthur in Arthuriana is a symbol of chivalric honor, justice, and loyalty. His exploits, including the defense of his kingdom and the quest for the Holy Grail, present him as an ideal ruler. In turn, Alpamysh, as the ideal bogatyr in Turkic mythology, embodies courage, loyalty, and self-sacrifice for his people. Both heroes undergo trials that test not only their physical endurance but also their moral fortitude, which underscores the importance of inner growth and spiritual transformation. These trials can be seen as part of the hero's journey, which appears in both traditions and is associated with initiation, overcoming difficulties, and the striving for a higher ideal[1].

Furthermore, in both epics, the moral and cosmic struggle between good and evil is a central theme. In Arthuriana, the struggle between the forces of light, represented by the Knights of the Round Table, and the dark forces, embodied in figures such as Morgan le Fay, is an important component of the plot. In Alpamysh, the juxtaposition of good forces (embodied in the figure of Alpamysh) and evil forces, symbolized by enemies, is also the basis of the conflict that must be resolved to restore order and justice in the world[2].

A comparison of the cultural-religious contexts of the two epics reveals significant differences in their mythological foundations. In Arthuriana, mythology is closely linked to Christianity, which finds expression in symbols such as the Holy Grail. This symbol is not only a material object of the quest but also a spiritual goal, reflecting the Christian idea of striving for redemption and purity[3]. While Arthuriana employs Christian symbolism, Alpamysh draws on shamanism and ancestor worship, which are characteristic of Turkic mythology. Shamanistic magic and the cult of ancestors in Alpamysh influence the development of characters and events, where ancestral spirits play an important role in helping the hero in his struggle[4].

Differences in religious systems also influence the symbolism and plot development. In Arthuriana, magic often serves as a means of achieving spiritual goals, while in Alpamysh, magical forces and beings serve to maintain justice and harmony in the physical world, reflecting a more nature-based and anthropocentric view of the world.

Arthuriana plays an important role in the formation of British national identity. The legend of King Arthur and his knights became a symbol of chivalric honor, justice, and the protection of the weak, which in turn shaped the ideal of a ruler legitimized by higher powers. Arthur as a sacred king, whose authority is confirmed by the right to wield Excalibur, embodies the idea of righteous and just rule, influencing the development of political ideology in Medieval Britain[5].

In Alpamysh, mythological elements play a key role in affirming the values of the Turkic people, such as bravery, loyalty, and brotherhood. The epic reflects the ideals of nomadic culture, where the most important values are the defense of one's homeland and the preservation of traditions. Alpamysh, as a heroic leader, symbolizes the unity of the people and their readiness to fight for justice. In this context, Alpamysh becomes not only a literary work but also a powerful instrument in strengthening the national identity of the Turkic peoples, embodying the continuity of generations and the connection to ancestors[6].

Mythological elements in both epics help shape social ideals and collective memory. They serve both as a tool for moral education and as a means of legitimizing power, highlighting how myths and heroic images can be used to reinforce social norms and values in different cultural traditions.

The study of mythological elements in the epics of Arthuriana and Alpamysh allows us to understand their role in the formation of cultural identity and moral values. Despite common archetypes, such as the image of the warrior-hero and the struggle between good and evil, the differences in the cultural-religious contexts of these works highlight the uniqueness of each tradition. Arthuriana reflected Christian ideals and chivalric morality, serving as a foundation for British national identity, while Alpamysh embodies

[1] Jung, C. G. Archetypes and the Collective Unconscious. – Princeton: Princeton University Press, 1953. – P. 67–120.
[2] Gulyamov, M. Heroic Motifs in Turkic Literature. – Moscow: Oriental Literature, 2004. – P. 33–89.
[3] Shakespeare, W. Mythology and Drama. – Moscow: Publishing House, 2000. – P. 10–55.
[4] Karimov, A. Turkic Mythology and Its Influence on Literary Creation. – Tashkent: Academy Publishing, 2007. – P. 40–92.
[5] Graves, R. The Greek Myths. – London: Penguin Books, 1961. – P. 112–165.
[6] Zhunaniyozov, K. Epic "Alpamysh": A Historical and Literary Analysis. – Tashkent: Science Publishing, 1993. – P. 28–84.

Turkic values associated with military valor and the veneration of ancestors. Mythological elements in both epics play an important role in the legitimation of power and the strengthening of social structure, demonstrating the universality of mythological motifs and their influence on the development of literature and culture.

Resume. This article provides a comparative mythopoetic analysis of the mythological origins, cultural implications, and shared archetypes in the heroic epics *Arthuriana* and *Alpamysh*, focusing on themes such as heroism, magic, and the battle between good and evil.

Rezyume. Ushbu maqola *Arturian* va *Alpomish* qahramonlik epik dostonlarining mifologik ildizlarini, madaniy ahamiyatini va umumiy arxetiplarini taqqoslab, qahramonlik, sehr, yaxshilik va yomonlik o'rtasidagi kurash kabi mavzularga e'tibor qaratadi.

Резюме. В данной статье проводится сравнительный мифопоэтический анализ мифологических истоков, культурных последствий и общих архетипов в героических эпосах *Артуриана* и *Алпамыш*, с акцентом на такие темы, как героизм, магия и борьба между добром и злом.

Filologik tadqiqotlar: til, adabiyot, ta’lim. 2026; 3
ISNN: 2181-1741 (Print)
ISNN: 2181-1725

TA’LIM JARAYONIDA O‘QUV IZOHLI LUG‘ATLARDAN FOYDALANISHNING NAZARIY VA AMALIY AHAMIYATI

Tilovova Go‘zal Rustamovna,
Iqtisodiyot va pedagogika universiteti katta o‘qituvchisi

Ta’lim jarayonida til birliklarini ongli egallash masalasi faqat grammatik me’yorlarni o‘zlashtirish bilan cheklanmaydi. U, avvalo, ma’no nozikliklarini anglash, nutq vaziyatiga mos so‘z tanlash, atamalarni izchil qo‘llash va matnni to‘g‘ri talqin qilish kabi ko‘nikmalarning tizimli shakllanishini talab qiladi. Shu nuqtayi nazardan o‘quv izohli lug‘atlar o‘quvchi uchun tayanch vosita bo‘lib, so‘zning izohi, ko‘pma’noliligi, uslubiy bo‘yoqlari, qo‘llanish doirasi va lug‘at darsning chekka vositasi sifatida qolib ketishi, undan foydalanish ko‘proq «tekshirib ko‘rish» darajasida cheklanishi, natijada lug‘at bilan ishlashning o‘zi mustaqil o‘quv ko‘nikmasiga aylanmasligi kuzatiladi. Muammo shundaki, ko‘plab metodik yondashuvlarda o‘quv izohli lug‘atning didaktik funksiyalari sanab o‘tiladi, ammo lug‘atdan foydalanishni o‘quvchi faoliyatining mikroko‘nikmalariga ajratib, ularni bosqichma-bosqich shakllantirish mexanizmi yetarlicha asoslanmagan. O‘quv lug‘ati ta’lim oluvchining faqat muayyan fan bo‘yicha bilimini mustahkamlash uchun emas, uning shaxs sifatida kamol topishi, nutqi, dunyoqarashini ham shakllantirishni o‘z oldiga maqsad qilib qo‘yadi. Foydalanuvchining yoshi, ruhiy-fiziologik holati, bilim darajasi, dunyoqarashi, fiziologik taraqqiyoti, millati, e’tiqodi, madaniyati, milliy qadriyatlari, urf-odati, o‘zi yashayotgan mamlakat tabiati, iqlimi, hayvonot olami, umuman, uni qurshab turgan olam bilan chambarchas bog‘lanadi; ta’lim oluvchining ongida ilk yoshidan boshlab olamning lisoniy manzarasini chizishda yordam beradi[1]. Mavjud tadqiqotlarda lug‘atshunoslikning nazariy masalalari, izohli lug‘at tuzilishi va leksikografik tamoyillar keng yoritilgan bo‘lsa-da, ta’lim jarayonida aynan o‘quv izohli lug‘atlardan foydalanishning natijaviyligi, ya’ni o‘qib tushunish, yozma nutq, terminologik savodxonlik va metakognitiv nazoratga ta’siri izchil empirik va analitik asosda bir butun ko‘rinishda kamroq ko‘rsatiladi. Xalqaro tajribada ham lug‘atlardan foydalanish strategiyalari, o‘qish va yozish kompetensiyalariga bog‘lanishi muhokama qilingan, biroq bunday yondashuvlarni o‘zbek tilidagi o‘quv jarayoniga moslashtirishda kontseptual bo‘shliqlar saqlanib qolmoqda. Shuningdek, raqamli resurslar kuchaygan sharoitda izohli lug‘atning «mavqeyi» pasaygandek ko‘rinsa-da, aynan izohli lug‘at o‘quvchini tayyor tarjima yoki qisqa sinonim bilan cheklab qo‘ymasdan, ma’no tuzilmasini tushunishga majbur qilishi bilan muhim ahamiyat kasb etadi. O‘quv lug‘atlar dars mashg‘ulotlarida ta’lim vositasi bo‘lib xizmat qiladi. Uning ta’limiy xarakteri lug‘at tarkibi,tuzilishi,lingvistik ma’lumotni taqdim etish shakli,maqolalarni berish usuli,hajmi va boshqa bir qator jihatlarida namoyon bo‘ladi[2].

Tadqiqot metodologiyasi integrativ xarakterga ega bo‘lib, unda nazariy va amaliy yondashuvlar bir-birini to‘ldiradi. Nazariy bosqichda o‘quv lug‘atchiligi va ta’lim lingvodidaktikasi doirasidagi konsepsiyalar umumlashtirildi, izohli lug‘atning makro va mikrostrukturasiga oid qarashlar tahlil qilinib, ularning o‘quv faoliyatiga ta’sir kanallari aniqlashtirildi. Tilni o‘qitishda leksik minimum, ma’no tarmoqlari va kontekstual o‘qish masalalari bo‘yicha ilmiy manbalar qiyosiy o‘rganildi.Bu bosqichda kontent tahlili usuli qo‘llanib, izohli lug‘at maqolalaridagi komponentlar (asosiy izoh, ko‘pma’nolilik, uslubiy belgi, misol, kollokatsion ko‘rsatkich) o‘quv topshiriqlariga qanday aylantirilishi mumkinligi modellashtirildi. Empirik bosqichda pedagogik kuzatuv va amaliy sinov elementlari qo‘llandi. Kuzatuv obyektini umumta’lim va oliy ta’limning boshlang‘ich kurslarida matn bilan ishlash, yozma topshiriqlar va terminlar bilan ishlash jarayonlari tashkil etdi. Tanlangan sinov vaziyatlarida o‘quvchilarga bir xil matnlar asosida ikki xil ishlash strategiyasi taklif etildi: birinchisida izohli lug‘atga tayangan holda ma’no aniqlashtirish va kontekstga moslashtirish talab qilindi; ikkinchisida esa lug‘atsiz, umumiy izohlar va o‘qituvchi sharhi bilan cheklanish kuzatildi. Natijalar miqdoriy statistika sifatida emas, balki sifat tahlili asosida, xatolar tiplari va tuzatish traektoriyalari bo‘yicha tizimlashtirildi. Ushbu yon-

[1] Баҳриддинова Б.М. Ўзбекистонда ўқув луғатчилиги: лингвистик асослари, тарихи ва истиқболлари: Филология фанлар доктори (ДSc) дис. автореф. – Самарқанд, 2020. 40-б.

[2] Abduraxmonova N., Abduvaxobov G‘. O‘zbek tili omonimlarining o‘quv lug‘ati. – Toshkent, 2022.

dashuv tanlanishining sababi shundaki, lug‘atdan foydalanishning samarasi ko‘pincha «to‘g‘ri javob soni»dan ko‘ra, o‘quvchining ma’no bilan ishlash strategiyasi, o‘zini nazorat qilish va ishonchli dalillash odati orqali namoyon bo‘ladi[1].

Qiyosiy tahlil usuli o‘quv izohli lug‘atni boshqa leksik resurslar, jumladan, ikki tilli lug‘at va tezkor raqamli izohlar bilan taqqoslashda qo‘llanildi. Bu taqqoslash lug‘at turi o‘quvchini qanday kognitiv operatsiyalarga undashi, ma’no tuzilmasini qay darajada «ochib berishi» va o‘quvchi mustaqilligini qanday qo‘llab-quvvatlashi bilan izohlandi. Metodologik asos sifatida kompetensiyaviy yondashuv tanlandi, chunki lug‘atdan foydalanish natijasi bilim yig‘indisi emas, balki amaliy nutqiy vazifalarni bajarishda leksik vositalarni ongli tanlash va asoslash qobiliyati sifatida ko‘riladi. Shuningdek, metakognitiv o‘rganish konsepsiyasi nuqtai nazaridan o‘quvchining «bilmayman» holatini aniqlashi, savol qo‘yishi va lug‘at orqali javob topishi o‘quv jarayonining markaziy mexanizmlaridan biri sifatida talqin qilindi.

Tadqiqot natijalari o‘quv izohli lug‘at bilan ishlashning samarasi, avvalo, o‘quvchining ma’no darajasida fikrlashini faollashtirishida namoyon bo‘lishini ko‘rsatdi. Birinchi natija sifatida lug‘at izohini talqin qilish ko‘nikmasi shakllanganda o‘quvchilar matndagi noma’lum yoki chalkash so‘zlarni «taxminiy» tushunishdan ko‘ra, izohdagi semantik belgilarni ajratib, ularni kontekstga bog‘lashga ko‘proq moyil bo‘ldi. Bunda izohli lug‘atning asosiy afzalligi shundaki, u so‘zning ma’nosini boshqa so‘zlar orqali ochadi va o‘quvchini semantik tahlilga majbur qiladi; natijada matnni talqin qilishda yuzaki assotsiatsiyalar kamayadi. Kuzatuv materiallarida ayniqsa mavhum tushunchalar, ta’lim va ilmiy uslubga xos birliklar bilan ishlashda lug‘atga tayanish matnning asosiy g‘oyasini aniqlashda xatolarni kamaytirgani qayd etildi.Ikkinchi natija ma’no farqlash va ko‘pma’noli so‘zlar bilan ishlashga taalluqlidir. Izohli lug‘at maqolasidagi ma’nolar ketma-ketligi, uslubiy belgilari va misollari asosida o‘quvchi bir so‘zning turli ma’nolarini «bir xil» deb qabul qilmasdan, kontekstda qaysi ma’no faollashayotganini izchil asoslay boshladi. Amaliy vaziyatlarda bu ko‘nikma o‘qib tushunishda noto‘g‘ri inferensiyalarni kamaytirdi: o‘quvchi so‘zning birinchi yodga kelgan ma’nosiga yopishib qolmay, lug‘atdagi ma’no variantlarini tekshiradi va mosini tanlaydi. Mazkur natija ayniqsa omonimiya va ko‘chma ma’no holatlarida yaqqol ko‘rindi, chunki bunday birliklarda kontekst bilan moslikni tekshirish talabi kuchayadi.Uchinchi natija sinonimik tanlov va uslubiy moslikni ta’minlash bilan bog‘liq bo‘ldi. Yozma ishlarda o‘quvchilar ko‘pincha bir xil so‘zni takrorlash yoki vaziyatga mos kelmaydigan so‘z tanlash kabi muammolarga duch keladi. Izohli lug‘atdagi uslubiy belgilar va izohning o‘zi o‘quvchini ma’nodosh birliklarni farqlashga, ularning qo‘llanish doirasi va bo‘yoqlarini hisobga olishga undadi. Kuzatuvlar shuni ko‘rsatdiki, lug‘atga tayangan o‘quvchilar tahrir jarayonida «so‘z o‘rniga so‘z» almashtirishdan ko‘ra, gapning semantik tuzilmasini qayta ko‘rib chiqishga moyil bo‘ldi; bu esa yozma nutqning aniqligi va mantiqiy izchilligini kuchaytirdi.To‘rtinchi natija terminlar bilan ishlash va fanlararo savodxonlikka oid bo‘ldi. O‘quv izohli lug‘atlar ayrim hollarda umumiy leksika bilan birga o‘quv jarayonida faol ishlatiladigan atamalarning soddalashtirilgan izohini ham beradi yoki umumiy izoh orqali tushunishga yo‘l ochadi. Natijada o‘quvchilar atamani yodlab olishdan ko‘ra, uning mazmuniy chegaralarini ajratishga intildi, bu esa fan matnlarini o‘qishda «so‘z tanish, mazmun noaniq» holatini qisqartirdi. Empirik materialda atama noto‘g‘ri kengaytirilishi yoki toraytirilishi bilan bog‘liq xatolar lug‘atli ishlashda ko‘proq tahrir qilingani kuzatildi.Beshinchi natija metakognitiv nazorat va mustaqil ta’lim ko‘nikmalarining kuchayishi bilan tavsiflanadi. Lug‘atdan muntazam foydalanish o‘quvchini o‘z bilimi chegarasini sezishga, savolni aniq qo‘yishga va javobni tekshirishga odatlantirdi. Bu jarayonda o‘quvchi «o‘qituvchi darhol aytib beradi» modelidan «manbadan topaman va asoslayman» modeliga yaqinlashdi. Natijada dars jarayonida savollar sifati o‘zgardi: so‘zning «tarjimasi»ni so‘rashdan ko‘ra, uning ma’nodagi farqi, qo‘llanishi yoki uslubiy mosligi haqida aniqlashtiruvchi savollar ko‘paydi. Ushbu natijalar lug‘at bilan ishlashni oddiy yordamchi vosita emas, balki o‘quv faoliyatining refleksiv komponenti sifatida ko‘rish zarurligini ko‘rsatadi.

Olingan natijalar o‘quv izohli lug‘atning ta’limdagi qiymatini ikki darajada ochib beradi: birinchi daraja nazariy bo‘lib, u til birligining ma’nosini tizimli ravishda «strukturali bilim»ga aylantirishni ta’minlaydi; ikkinchi daraja amaliy bo‘lib, u o‘qish, yozish va tahrirda tez-tez uchraydigan xatolarni oldini olishning aniq mexanizmlarini beradi. Lug‘atshunoslikda izohli lug‘at ma’noni normativ va tizimli talqinda beruvchi manba sifatida ta’riflanadi; bu jihat o‘quvchi ongida so‘z haqidagi tasavvurni tasodifiy tajribadan ajratib, umumlashgan modelga ko‘taradi[2]. Bizning natijalar aynan shu nazariy pozitsiyani didaktik jarayonda tasdiqlaydi: o‘quvchi izohni o‘qib, semantik belgilarni ajratgan sari matnni talqin qilishda «barqaror tayanch» hosil qiladi.

Xalqaro metodik adabiyotlarda o‘quv lug‘atlarining o‘rni, ayniqsa, o‘rganuvchi til kompetensiyasini shakllantirishda, kollokatsiyalar va kontekstga mos

[1] Nation I. S. Learning Vocabulary in Another Language. Cambridge, Cambridge University Press, 2013. 24. p.

[2] Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Лексикология ва фразеология. – Тошкент: Ўқитувчи, 2006. 352 б.

qo‘llashni o‘rgatishda muhim ekani qayd etiladi. Mazkur pozitsiya bilan qiyoslaganda, bizning natijalar o‘zbek tili ta’limida ham lug‘atning faqat ma’no emas, balki qo‘llanish manbayi sifatida ishlashi kerakligini ko‘rsatadi. Ya’ni izohli lug‘at maqolasidagi misol, uslubiy belgi va ma’no farqlari o‘quvchining yozma nutqini tahrir qilishda tayanch mezonga aylanadi. Bunda muhim jihat shundaki, yozma nutqda sinonimik tanlov ko‘pincha mexanik almashtirish darajasida qoladi; izohli lug‘at esa so‘zning bo‘yoqlarini ochib, tanlovni mantiqiy asoslashga majbur qiladi. Shu tariqa, lug‘at bilan ishlash yozma nutq madaniyatini tuzatish emas, balki loyihalash jarayoniga yaqinlashtiradi. O‘zbek tilshunosligi va metodikasida lug‘atlarning ta’limiy vazifalari, til me’yorlarini mustahkamlashdagi roli ta’kidlangan bo‘lib, lug‘at bilan ishlash madaniyatini shakllantirish o‘quvchi savodxonligining ajralmas qismi sifatida qaraladi[1]. Bizning tadqiqot ushbu qarashni amaliy mexanizmlar darajasida rivojlantiradi: lug‘at bilan ishlashni mikroko‘nikmalarga ajratish, ularni topshiriq dizayniga singdirish va baholash mezonlari bilan bog‘lash lug‘atning darsdagi «ko‘rinmas» rolini «o‘lchanadigan» natijaga aylantiradi.

Bugungi kunda o‘zbek tilshunosligi bemisl taraqqiy etib, tilimizning leksikasini o‘rganish borasida qo‘lga kiritilgan yutuqlar faxrlansa arzigulik. O‘zbek leksikologiyasi taraqqiyoti natijasi o‘laroq, milliy leksikografiyamizning yuksalishi, buning natijasida esa ko‘plab lug‘atlarning yaratilishi, mukammal izohli lug‘atlarning tartib berilishi bunga ishonchli dalil bo‘la oladi. O‘zbek milliy leksikografiyasi yangi taraqqiyot bosqichida so‘zlarni izohlashning o‘ziga xos usullariga ega bo‘ldi. Bu esa, o‘z o‘rnida, o‘zbek nazariy leksikologiyasining so‘zlar semantikasini tadqiq qilish bo‘yicha erishgan juda katta va keng qamrovli yutuqlari bilan belgilanadi. O‘zbek leksikografiyasining nazariy va amaliy jihatdan yanada takomillashuvida jahon leksikografiyasining ilg‘or nazariy xulosalari, metod va metodikasini ijodiy o‘zlashtirishi ham muhim rol o‘ynadi[2]. Tadqiqot ta’lim jarayonida o‘quv izohli lug‘atlardan foydalanish nazariy va amaliy jihatdan yuqori ahamiyatga ega ekanini ko‘rsatdi. Nazariy jihatdan izohli lug‘at so‘z ma’nosini tizimli va me’yoriy talqinda berib, o‘quvchi ongida semantik strukturalashuvni kuchaytiradi. Amaliy jihatdan esa lug‘at bilan ishlash o‘qib tushunishda ma’no farqlashni aniqlashtiradi, ko‘pma’nolilik va ko‘chma ma’nolarni kontekstga mos ajratishni barqarorlashtiradi, yozma nutqda sinonimik tanlov hamda uslubiy moslikni yaxshilaydi, terminlar bilan ishlashda mazmuniy chegaralarni aniqroq belgilashga yordam beradi.

Rezyume. Ushbu maqolada ta’lim jarayonida o‘quv izohli lug‘atlardan foydalanishning nazariy asoslari va amaliy samaradorligi tahlil qilinadi. Tadqiqotda pedagogik kuzatuv, matn tahlili va qiyosiy yondashuv uyg‘unlashtirildi. Natijalar lug‘at bilan ishlash leksik kompetensiya, o‘qib tushunish hamda yozma nutq aniqligini oshirishini ko‘rsatdi. Ishning yangiligi lug‘atga tayangan mikroko‘nikmalar modelini asoslashdir.Maqolada o‘quv izohli lug‘atlarning didaktik imkoniyatlari va ularni dars jarayoniga integratsiya qilish mexanizmlari yoritiladi. Metodologiya sifatida kompetensiyaviy yondashuv, terminologik tahlil va sinf ichidagi amaliy sinov qo‘llandi. Olingan natijalar ma’noni farqlash, sinonimik tanlov va kontekstga mos qo‘llash ko‘nikmalari barqarorlashishini tasdiqlaydi. Tadqiqot lug‘at ishlatishning baholash mezonlarini taklif etadi.Ushbu tadqiqot o‘quv izohli lug‘atlardan foydalanish orqali o‘quvchilarning til birliklarini anglash, aniqlashtirish va mustaqil o‘rganish qobiliyatini rivojlantirish masalasiga bag‘ishlangan.

Resume. This article analyzes the theoretical foundations and practical effectiveness of using learner’s explanatory dictionaries in the educational process. The study integrates pedagogical observation, text analysis, and a comparative approach. The findings demonstrate that dictionary-based activities enhance lexical competence, improve reading comprehension, and increase the accuracy of written expression. The novelty of the research lies in substantiating a micro-skills model grounded in dictionary use.The article also explores the didactic potential of learner’s explanatory dictionaries and the mechanisms of their integration into classroom instruction.

Резюме. Данная статья анализирует теоретические основы и практическую эффективность использования учебных толковых словарей в образовательном процессе. В исследовании были интегрированы педагогическое наблюдение, анализ текста и сравнительный подход. Научная новизна работы заключается в обосновании модели микрокомпетенций, формируемых на основе словарной деятельности.В статье также рассматриваются дидактические возможности учебных толковых словарей и механизмы их интеграции в структуру урока.

[1] Ҳожиев А. Ўзбек тили лексикологияси. – Тошкент: Фан, 1996. 256 б.

[2] Abduraxmonova N., Abduvaxobov G‘. O‘zbek tili omonimlarining o‘quv lug‘ati. – Toshkent, 2022.

Filologik tadqiqotlar: til, adabiyot, ta'lim. 2026; 3
ISNN: 2181-1741 (Print)
ISNN: 2181-1725

THE ROLE OF TEACHER INSTRUCTION IN EFL CLASSROOMS: A DISCOURSE -ORIENTED ANALYSIS OF THEIR IMPORTANCE IN TEACHING YOUNG LEARNERS

Yuldasheva Dilafruz,
EFL teacher at Uzbekistan State World Languages University

In contemporary applied linguistics, increasing attention has been given to the role of classroom discourse in shaping language learning processes. Within this framework, teacher talk is recognized as a primary source of input and interaction. One specific and highly functional component of teacher talk is instruction-giving, which plays a central role in organizing classroom activities and guiding learner behavior.

From a discourse-analytical perspective, teacher instructions are not merely procedural directives but structured communicative acts that perform multiple functions. As Michael Halliday argues, language simultaneously serves ideational, interpersonal, and textual functions[1]. Teacher instructions reflect all three: they convey meaning, establish relationships, and organize discourse.

The importance of instruction-giving is particularly evident in teaching young learners. According to Lynne Cameron children rely heavily on contextual and interactional cues to construct meaning[2]. This makes them especially sensitive to how instructions are delivered.

Despite its importance, instruction-giving has not received sufficient attention in teacher training and research. As Jeremy Harmer notes, unclear instructions are one of the most common causes of classroom failure[3]. This highlights the need for a more systematic analysis of instruction-giving as a pedagogical and discourse phenomenon.

This study aims to examine the role of teacher instructions in EFL classrooms through the lens of discourse analysis, focusing on their linguistic features, pragmatic functions, and pedagogical implications.

However, despite the growing body of research on classroom discourse, relatively limited attention has been paid to the micro-level analysis of teacher instructions as a distinct communicative practice, particularly in EFL classrooms involving young learners. While previous studies have extensively explored teacher talk in general, the specific linguistic and interactional features of instruction-giving remain underexamined. This gap is especially significant in contexts where learners rely heavily on teacher guidance to interpret tasks and participate effectively in classroom activities.

This study employs a qualitative research design based on classroom observation and discourse analysis. The data consist of naturally occurring classroom interactions in primary-level EFL settings. The participants include young learners aged 6-12 and their English teachers. Classroom episodes involving instruction-giving were recorded, transcribed, and analyzed. The analytical framework is based on systematic functional linguistics and interactionist theories. Following Leo van Lier classroom interaction is viewed as a dynamic process where meaning is co-constructed[4].

The analysis focuses on:

1. Linguistic simplification.
2. Sequencing of instructions.
3. Multimodal support (gesture, demonstration).
4. Interactional strategies (checking understanding).

The findings include that instruction-giving significantly affects learner comprehension, engagement, and participation. First, clear and simplified instructions improve task understanding. In line with Rod Ellis comprehensible input is essential for language acquisition[5] and instructions serve as an important source of such input. For example, instead of giving

[1] Halliday M. An introduction to functional grammar. 2nd edition. – London: Arnold, 1994. – P.34.
[2] Cameron L. Teaching languages to young learners. – Cambridge: Cambridge University Press, 2001. – P.20.
[3] Harmer J. How to teach English. – Harlow: Longman, 2007. – P.37.
[4] Van L. Interaction in the language curriculum: Awareness, autonomy, authenticity. – London: Longman, 1996. – P. 11.
[5] Ellis R. The study of second language acquisition. 2nd ed. – Oxford: Oxford University Press, 2008. – P. 45.

vague instructions such as “Do the exercise,” teachers often broke tasks into smaller steps: “Open your book. Look at page ten. Work in pairs.” This step-by-step approach significantly improved learners’ comprehension and reduced confusion.

Second, multimodal instruction enhances engagement. As James Paul Gee emphasizes, meaning is constructed through multiple modes,[1] not just language. Teachers who use gestures and demonstrations achieve better learner response. In one observed lesson, the teacher combined verbal instructions with gestures and physical demonstration. While explaining a matching activity, the teacher pointed to the board and modeled the task, which resulted in increased student engagement and faster task completion.

Third, repeated exposure to instructional language supports acquisition. This finding supports Stephen Krashen who argues that acquisition occurs through meaningful exposure to language[2]. Repetition was also frequently used as a strategy to reinforce understanding. Teachers repeated key instructions using slightly varied wording, allowing learners to process the information more effectively. However, problems arise when instructions are too complex or poorly structured, leading to misunderstanding and reduced participation.

The results confirm that instruction-giving is a complex discourse practice that requires both linguistic and pedagogical competence.

Effective instructions are:

a) Concise and clear;
b) Logically sequenced;
c) Supported by multimodal cues;
d) Interactionally negotiated.

From a discourse perspective, instructions function as tools for managing interaction and facilitating learning. As Leo van Lier suggests, interaction is the foundation of language learning,[3] and instructions play a key role in initiating it. These findings have important implications for teacher education. Instruction-giving should be explicitly taught and practiced as a professional skill. These findings are consistent with previous research in the field of applied linguistics. For instance, Harmer emphasizes that clarity and simplicity are essential components of effective instruction-giving. Similarly, Ellis highlights the importance of comprehensible input in facilitating language acquisition.

However, this study extends previous research by demonstrating that multimodality is not merely a supportive feature but a central element in instruction-giving, especially when teaching young learners. The use of gestures, visual aids, and demonstrations plays a crucial role in bridging the gap between language and meaning.

Furthermore, the findings suggest that instruction-giving should be viewed as an interactive process rather than a one-way transmission of information. Teachers who actively check for understanding and adapt their instructions based on learner responses create more effective learning environments. From a pedagogical perspective, these results highlight the need to integrate instruction-giving strategies into teacher education programs. Pre-service and in-service teachers should be trained not only in what to teach but also in how to communicate tasks clearly and effectively.

This study has demonstrated that teacher instructions are a vital component of EFL classroom discourse. They influence not only the organization of activities but also learners’ comprehension, engagement, and language development.

Recognizing instruction-giving as a key teaching competence can significantly improve the quality of language education. Despite its contributions, this study has its limitations. The study was collected from a relatively small number of classroom observations, which may limit the generalizability of the findings. Additionally, the study focuses primarily on qualitative analysis. Future research could expand this study by incorporating quantitative methods or analyzing a larger dataset across different educational contexts. Further investigation into the relationship between instruction-giving and learner outcomes would also be valuable.

Resume. Teacher instructions constitute a central component of classroom discourse in English as a Foreign Language (EFL) setting, particularly when teaching young learners. Despite their pedagogical significance, instruction-giving has often been treated as a routine procedural element rather than a complex communicative practice. This article investigates the role and importance of teacher instructions from a discourse-analytical perspective, focusing on their impact on learner comprehension, engagement, and language acquisition. Drawing on qualitative classroom observations and theoretical insights from applied linguistics, the study demonstrates that effective instruction giving is characterized by clarity, sequencing,

[1] Gee J.P. An introduction to discourse analysis: Theory and method. 3rd ed. – London: Routledge, 2011. – P. 3.
[2] Krashen S. The input hypothesis: Issues and implications. – London: Longman, 1985. – P. 2.
[3] Van L. Interaction in the language curriculum: Awareness, autonomy and authenticity. – London: Longman, 1996, p.15.

multimodality, and interactional support. The findings suggest that instruction-giving should be recognized as a key teaching competence and integrated more explicitly into teacher education programs.

Rezyume. Mazkur maqola ingliz tilini chet tili sifatida o‘qitish jarayonida o‘qituvchi tomonidan beriladigan instruktsiyalarning ahamiyati diskurs tahlili nuqtai nazaridan o‘rganiladi. Ayniqsa, kichik yoshdagi o‘quvchilar bilan ishlashda instruktsiya berish jarayonining o‘quvchilarning tushunishi, faolligi va til o‘zlashtirishiga ta’siri tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, samarali instruktsiyalar aniqlik, ketma-ketlik, multimodallik va interaktiv qo‘llab-quvvatlash kabi xususiyatlarga ega bo‘lishi kerak. Maqolada instruktsiya berish o‘qituvchining muhim kasbiy kompetensiyasi sifatida ko‘rib chiqiladi.

Резюме. В данной статье рассматривается роль инструкций учителя в процессе преподавания английского языка как иностранного с точки зрения дискурсивного анализа. Особое внимание уделяется влиянию инструкций на понимание, вовлеченность и усвоение языка у младших учащихся. Результаты исследования показывают, что эффективные инструкции характеризуются ясностью, последовательностью, мультимодальностью и интерактивной поддержкой. Делается вывод о том, что умение давать инструкции является важной профессиональной компетенцией учителя.